

En er was licht in de Lage Landen

Een historisch onderzoek naar het beeld van elektriciteit tijdens het interbellum in Nederlandse geïllustreerde tijdschriften

Thijs Anchelon
332599
masterthesis
0636122451
thijs.anchelon@gmail.com

Voorwoord

‘It ain’t over till the fat lady sings’ zeggen ze aan de overkant van de oceaan en wat heb ik haar horen brullen. Of was ik het zelf? Met een lach en een traan betekent deze thesis het einde van mijn tijd als student. Het was een lange weg, maar ik ben blij dat ik hem heb afgelegd. Verschillende hindernissen moesten worden genomen, waaronder het verzamelen van het benodigde bronnenmateriaal. Na een lange tijd bij het meubilair van de Koninklijke Bibliotheek te hebben gehoord, kon ik eindelijk aan de slag met het analyseren van mijn bronnen. Dit was slechts het begin. Er ging toch meer tijd zitten in het schrijven van het onderzoek, dan ik van tevoren had gepland.

Over plannen gesproken, Hilde Harmsen zal bij het lezen van die zin zeer waarschijnlijk breed glimlachen. Zij heeft mij begeleid met het succesvol afronden van mijn thesis. Zonder haar sturing en steun was dit nooit gelukt. Daarnaast wil ik mijn lieve vriendin Priscilla van den Berg bedanken voor haar engelengeduld. Altijd stond zij klaar als het even niet meer ging. Ik dank ook mijn ouders en schoonouders voor het onvoorwaardelijke vertrouwen in mij.

Thijs Anchelon

Februari 2016

Inhoudsopgave

Introductie	p. 6
Hoofdstuk 1 Historiografie	p. 9
Hoofdstuk 2 Historisch kader	p. 14
2.1 In den beginne...	p.15
2.2 Elektriciteit in Nederland	p.17
2.2.1 <i>De uitbouw van elektrische systemen</i>	<i>p. 17</i>
2.2.2 <i>Redenen voor toegenomen elektriciteitsgebruik</i>	<i>p. 20</i>
2.2.3 <i>Acceptatie en afwijzing van elektrische huishoudapparatuur</i>	<i>p. 23</i>
2.2.4 <i>De V.S. en Nederland vergeleken: professionalisering van de huisvrouw</i>	<i>p. 25</i>
Hoofdstuk 3 Onderzoeksopzet en bronnen	p. 30
3.1 Hoofd- en deelvragen	p. 30
3.2 Periodisering	p. 32
3.3 Methoden (en technieken)	p. 34
3.3.1 <i>Kwantitatief</i>	<i>p. 35</i>
3.3.2 <i>Kwalitatief</i>	<i>p. 37</i>
3.4 Geïllustreerde tijdschriften: Panorama en Het Leven	p. 38
3.4.1 <i>Panorama</i>	<i>p. 38</i>
3.4.2 <i>Het Leven</i>	<i>p. 39</i>
3.5 Verantwoording bronnen	p. 40
Hoofdstuk 4 Elektriciteit in reclames	p. 42
4.1 Reclame, hoe vaak komt het voor?	p. 42
4.2 Betaalbaar of luxe artikel?	p. 43
4.3 Man versus vrouw	p. 46

4.4 Reclames in Panorama	p. 48
4.4.1 Mannen versus vrouwen	p. 48
4.4.2 Goedkoop en duur	p. 51
4.4.3 Opvallende reclames	p. 53
4.5 Reclames in Het Leven	p. 57
4.5.1 Mannen versus vrouwen	p. 58
4.5.2 Goedkoop en duur	p. 61
4.5.3 Opvallende reclames	p. 62
4.6 Tussenconclusie	p. 67

Hoofdstuk 5 Elektriciteit op/in afbeeldingen **p. 69**

5.1 afbeeldingen, hoe vaak komen zij voor en in welke hoedanigheid?	p. 69
5.1.1 Toon van de afbeeldingen	p. 71
5.1.2 De verdeling van mannen en vrouwen op afbeeldingen	p. 75
5.1.3 'Wereldlijk' versus 'bovennatuurlijk'	p. 77
5.1.4 Nachtopnames	p. 78
5.2 Afbeeldingen in Panorama	p. 79
5.2.1 Negatief, neutraal, positief	p. 79
5.2.2 Nachtopnames: een viering van elektrisch licht	p. 83
5.2.3 Vreemde elektrische apparatuur	p. 84
5.2.4 Elektriciteit in de belevingswereld van de maatschappij	p. 85
5.3 Afbeeldingen in Het Leven	p. 88
5.3.1 Terugkerende negatieve thema's	p. 88
5.3.2 Positieve afbeeldingen en de vrouw in 'mannenberoepen'	p. 95
5.3.3 Vroege voorlopers en vreemde apparaten	p. 97
5.4 Tussenconclusie	p. 99

H6 Elektriciteit in artikelen	p. 101
6.1 Artikelen, hoe vaak komen zij voor en in welke hoedanigheid?	p. 101
6.2 Elektriciteit in artikelen uit <i>Panorama</i>	p. 103
6.2.1 <i>De wonderlijke jaren 1918 – 1922</i>	p. 104
6.2.2 <i>Technische boventonen 1923 – 1929</i>	p. 109
6.2.3 <i>Hernieuwde aandacht en nieuwe ideeën 1929 – 1933</i>	p. 112
6.2.4 <i>Gemêleerd beeld 1934 – 1939</i>	p. 114
6.3 Elektriciteit in artikelen uit <i>Het Leven</i>	p. 120
6.3.1 <i>Een technisch allegaartje 1918 – 1921</i>	p. 121
6.3.2 <i>Radio, radio en nog eens radio 1922 – 1929</i>	p. 125
6.3.3 <i>Ruimte voor wat anders 1930 – 1935</i>	p. 134
6.3.4 <i>Gemêleerd beeld 1936 – 1939</i>	p. 141
6.3.5 <i>Aprilgrappen</i>	p. 143
6.4 Tussenconclusie	p. 145
Conclusie	p. 148
Literatuurlijst	p. 153
Appendix I	p. 157
Appendix II	p. 160

Introductie

Waar het in de vroege twintigste eeuw werd aangedurfd om bepaalde huizenblokken van elektriciteit te voorzien, bestaan er tegenwoordig de ‘All-Electric’ wijken.¹ In deze wijken staan huizen die niets anders dan elektriciteit gebruiken in de energievoorziening. De strijd tussen gas en elektriciteit stamt uit de vorige eeuw, maar is dus nog steeds niet gestreden. All-Electric-huizen kunnen daarentegen wel de doodsteek worden voor het huiselijk gebruik van aardgas.

Elektriciteit wint vanaf de eerste toepassing steeds meer terrein en is vandaag de dag een primaire levensbehoefte geworden. Zonder elektriciteit is het merendeel van de apparaten in huis onbruikbaar. Dit besef was voor mij een eerste stap in de richting van het thema van mijn onderzoek. Enkele vragen die bij mij opkwamen waren: Hoe is Nederland geëlektrificeerd? Wanneer werd het hebben van een aansluiting op het stroomnet normaal? Werd elektriciteit met open armen ontvangen? Of was de gemiddelde Nederlander eerst huiverig over deze vorm van energie? Ik ben in de eerste plaats niet geïnteresseerd in elektrische techniek zelf, maar juist meer in de manier waarop er tegen deze techniek werd aangekeken in de periode dat het breed toegankelijk werd. Het beeld van elektriciteit wil ik gaan onderzoeken en zal centraal staan in mijn masterthesis, mijn hoofdvraag luidt dan ook: *‘Wat is het beeld van elektriciteit in Nederlandse geïllustreerde tijdschriften tijdens het interbellum en hoe valt dit beeld te verklaren?’*

Gelukkig is er is veel nagedacht over de rol van technologie in de westerse samenleving. Uiteraard ben ik niet de eerste die stilstaat bij één van de vele technische artefacten die onze westerse samenleving rijk is. In de vroege twintigste eeuw was de techniekgeschiedenis als discipline nog vrij jong en van een echte discipline was misschien nog geen sprake, maar het beschrijven van technische artefacten hield toch enkele onderzoekers bezig. Waar eerst technische nieuwigheden beschreven werden vanaf hun uitvinding tot aan het eindproduct, kwam er medio de jaren twintig meer aandacht voor de context waarin nieuwe technieken ontstonden. Hoe past nieuwe techniek in de samenleving? Welke economische, politieke en sociale aspecten heeft een geschiedenis van een bepaalde techniek? De discipline werd naarmate de tijd vorderde volwassen, maar de progressieve verhaallijn is tot op te dag van vandaag aanwezig.

¹ Henrik-Willem Hofs, ‘Gasloos wonen in opkomt’, NOS, <http://nos.nl/artikel/2045608-gasloos-wonen-in-opkomst.html> (geraadpleegd op 07-07-15).

In tegenstelling tot bijvoorbeeld Amerika is er in Nederland minder onderzoek gedaan naar de geschiedenis van techniek. Er bestaat een selecte groep Nederlandse onderzoekers die zich bezighoudt met de techniekgeschiedenis.² Techniek is blijkbaar een minder populair onderwerp binnen de Nederlandse geschiedschrijving, al helemaal wanneer je mijn onderwerp onderzoekt: elektriciteit. Bij mijn zoektocht naar literatuur kwam ik er al snel achter dat er weinig cultuurhistorisch onderzoek naar elektriciteit is verricht. Om die reden kan ik met mijn onderzoek een leegte opvullen binnen de geschiedschrijving.

Hoe ga ik op zoek naar het beeld van elektriciteit in Nederland? Ik heb gekozen voor het geïllustreerde tijdschrift als bron, omdat het naar mijn idee, naast dagbladen, het belangrijkste medium is in de tijd zonder televisie. Geïllustreerde tijdschriften vonden gretig aftrek bij de Nederlandse bevolking en zij werden dan ook door alle lagen van de bevolking gelezen.³ De radio was een opkomend medium in deze periode, maar als bron leek dit medium mij niet praktisch. Audiobestanden afluisteren was een mogelijkheid geweest, die zeer tijdrovend zou zijn geworden en geluiden geven in letterlijke zin geen beeld van elektriciteit. Om deze redenen zijn geïllustreerde tijdschriften de te onderzoeken bron geworden voor mijn onderzoek

Ik heb *Panorama* gekozen als mijn eerste weekblad, omdat het een breed leespubliek had. De inhoud van het blad mag in mijn ogen beschouwd worden als een doorsnee van de tijd, een doorsnee van de samenleving. *Panorama* was een gezinsblad, het was dus niet bedoeld voor één specifieke doelgroep. Er stonden artikelen en spelletjes in voor kinderen en er bestond een aparte rubriek voor (huis)vrouwen. Één blad is niet genoeg, dit omdat de resultaten uit *Panorama* onderhevig kunnen zijn aan hun specifieke redactie. Om deze reden heb ik een tweede magazine onderzocht om te zien of de gevonden resultaten in *Panorama* in overeenstemming zijn te brengen. Mijn tweede bron is *Het Leven*. Dit geïllustreerde tijdschrift is, net zoals *Panorama*, een gezinsblad. Alhoewel er in *Het Leven* veel minder aandacht is voor kinderen en de thema's meer politiek getint zijn, vind ik de twee bladen wel in hetzelfde genre passen. Binnen deze twee tijdschriften ga ik op zoek naar artikelen, afbeeldingen en advertenties die te maken hebben met elektriciteit.

In eerste instantie was het de bedoeling om het tweede blad als controle te gebruiken. Een onderlinge vergelijking tussen de twee bladen leek mij interessant, maar het bleek achteraf zelfs noodzakelijk. De twee weekbladen vullen elkaar namelijk zeer goed aan,

² In Hoofdstuk 2 'Historisch kader' ga ik hier dieper op in, dus voor verdere informatie verwijs ik naar pagina 12.

³ Dick van Lente, 'Een getemde feeks? Het atoom in *Panorama*, 1946-1960' in: Frans Meijman, Stephanie Snelders en Onno de Wit (red.) *Leonardo voor het publiek* (Amsterdam 2007) 140.

alhoewel er onderling natuurlijk verschillen zijn. Waar er bijvoorbeeld in *Panorama* relatief weinig reclame gemaakt wordt voor elektriciteit en haar toepassingen, is er in *Het Leven* juist zeer veel reclame te vinden.

Ik heb gekozen voor de periode van 1918 tot en met 1939, of liever het interbellum, als periodisering voor mijn onderzoek. De keuze voor deze periode komt enerzijds door de literatuur; tijdens het interbellum werden bijna alle Nederlandse huishoudens op het elektriciteitsnet aangesloten.⁴ Anderzijds is er mijn teststudie, die ik heb gedaan naar berichtgevingen (afbeeldingen, artikelen en reclames) in *Het Leven* omtrent techniek. Uit deze korte studie bleek dat de berichtgeving over techniek (waaronder elektriciteit) in de jaargangen van 1914 tot en met 1918 zeer summier was. Het was niet zinvol om dit onderzoek te verrichten naar de periode voor het jaar 1918, aangezien ik dan te weinig data zou hebben gehad. Er moet overigens wel rekening worden gehouden met het feit dat de toepassing van elektriciteit al eerder geschiedde dan in de door mij gekozen periode. In de tweede helft van de negentiende eeuw was elektriciteit nog vrij nieuw, maar met de uitvinding van de gloeilamp begint alles in stroomversnelling te komen. Alhoewel het hebben van elektrisch licht pas in de twintigste eeuw ‘normaal’ begint te worden, is elektriciteit geen noviteit meer.

Het eerste hoofdstuk beslaat de historiografie van de techniekgeschiedenis. Hierin komen de voor mij belangrijkste werken aan bod binnen deze tak van de geschiedschrijving. In het tweede hoofdstuk geef ik eerst een kort overzicht van de geschiedenis van elektriciteit. Hierin verschijnen natuurlijk de ‘usual suspects’, zoals Edison met zijn gloeilamp. Vervolgens zet ik uiteen hoe elektriciteit haar weg vond binnen de Nederlandse samenleving. Dit hoofdstuk is naast een historisch kader een verdere uitwerking van de historiografie, aangezien belangrijke werken de revue passeren die betrekking hebben op de geschiedenis van elektriciteit. Het derde hoofdstuk is voorbehouden aan mijn onderzoeksopzet. Naast de hoofdvraag en de bijbehorende deelvragen, zullen de methoden en theorieën worden behandeld. Dit derde hoofdstuk beslaat ook een beschrijving van mijn bronnen. Ik acht het namelijk van belang dat duidelijk wordt wat voor soort magazines *Panorama* en *Het Leven* nu eigenlijk zijn. De hoofdstukken die daarop volgen, beslaan mijn analyse om te eindigen bij de conclusie.

⁴ Lintsen benadrukt dat in 1918 slechts twintig procent van de gemeenten een stroomvoorziening hadden. In 1930 was dit aantal al opgelopen tot 94%. Zie: Harry Lintsen (ea.), *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland 1800-2000* (Zutphen 2005), 202.

Hoofdstuk 1 Historiografie

In mijn onderzoek ga ik niet uitgebreid in op de techniek elektriciteit zelf, maar ga ik op zoek naar het beeld van elektriciteit tijdens het interbellum. Het gaat mij dus om de context van deze toepassing van techniek. De historiografie van de techniekgeschiedenis kent vele verschillende debatten. Het is daarom zaak om enkele punten uit de veelheid van de debatten, die aansluiten bij mijn benadering, te kiezen en deze te belichten. Ik heb ervoor gekozen om voornamelijk de cultuurhistorische werken te bespreken, aangezien deze het beste aansluiten bij mijn eigen onderzoek. Ik begin met een korte uitleg over het verschil tussen de ‘contextualisten’ en de ‘internalisten’. Vervolgens bespreek ik toonaangevende werken binnen de contextualistische benadering.

Binnen de geschiedschrijving van de techniekgeschiedenis is er een tweedeling tussen de ‘internalisten’ aan de ene kant en de ‘contextualisten’ aan de andere kant. De internalisten beschrijven de geschiedenis van technologische artefacten zelf (men moet hierbij denken aan de uitvinder, het artefact zelf, hoe de uitvinding verliep etc.), de contextualisten zijn op hun beurt op zoek naar, zoals hun naam al doet vermoeden, de context.⁵ Zij plaatsen technologische vooruitgang in een breder perspectief door bijvoorbeeld te kijken naar de sociale aspecten, economische factoren, politieke context en de culturele lading van techniek.⁶

De socioloog/historicus Lewis Mumford was een van de eersten die afdwaalde van het pad van de internalisten en de weg vrij maakte voor de contextualisten.⁷ Deze Amerikaan wordt gezien als een pionier, omdat hij in 1934 al stilstond bij de minder leuke kanten van technologische vooruitgang, zoals wijdverbreide vervuiling van de lucht, land en zee.⁸ Nog belangrijker is dat hij cultuur verbond aan techniek, technische artefacten zijn een weerspiegeling van de innerlijke wereld van de mens.⁹ In de jaren dertig van de twintigste eeuw was Mumford nog redelijk positief over de mensheid en de techniek, maar uiteindelijk (mede door de atoombom en de Koude Oorlog) wordt zijn houding ten opzichte van techniek

⁵ Rosalind H. Williams, ‘Lewis Mumford’s Technics and civilization’, *Technology and Culture* 43 (2002) 148.

⁶ Deborah Fitzgerald, ‘Nuts and bolts of the past: A history of American technology, 1776-1860 by David Freeman Hawke; In context: History and the history of technology: essays in honor of Melvin Kranzberg by Stephen H. Cutcliffe; Robert C. PostReview’, *The Journal of American History* 76 (1990) 1259.

⁷ Williams, ‘Lewis Mumford’s Technics and civilization’, 147.

⁸ Lewis Mumford, *Technics and civilization* (2010 Chicago) xii-xiii.

⁹ Idem, xi-xii.

zeer pessimistisch.¹⁰

Een belangrijk jaar binnen het kamp van de techniekhistorici is 1958. In dit jaar ziet de *Society for the History of Technology* (SHOT) het levenslicht onder leiding van Mel Kranzberg. Een jaar later verschijnt ook het tijdschrift *Technology & Culture* (T&C), mede in het leven geroepen door Kranzberg. Binnen SHOT wordt een contextualistische benadering gehanteerd. Alhoewel de onderzoeken veelal technische nieuwigheden als onderwerp hebben, worden deze altijd geplaatst binnen een sociaal kader. Het lineaire verhaal van uitvinding tot toepassing wordt altijd vergezeld met de context waaruit de techniek voortkomt.¹¹ De notie dat techniek zich autonoom ontwikkelt, vrij van culturele bagage, wordt verworpen.

Thomas P. Hughes is één van de grote namen die met het gedachtegoed van SHOT technologie benadert als een ‘systeem’. In zijn boek *Networks of power* presenteert hij zijn belangrijkste theorie, namelijk dat technologieën slechts te begrijpen zijn binnen het systeem waarin zij fungeren. Volgens Hughes moeten historici een ‘breed perspectief hanteren om tot de kern van de zaak te komen, waarmee patronen kunnen worden ontdekt.’¹² Technologische onderwerpen zijn volgens hem altijd een combinatie van technische zaken, de artefacten zelf, wetenschappelijke wetmatigheden, economische principes, politieke machten en sociale kwesties. Het is aan de ingenieurs om de technische systemen die zij bouwen te analyseren, maar om de complexe relaties binnen deze systemen te begrijpen, zijn historici nodig.¹³ Hughes aanpak in *Networks of power* is, net zoals de systemen, systematisch opgezet. Elke technologische vooruitgang kent verschillende fases, waarin het systeem groeit.¹⁴ Belangrijk is dat Hughes dus niet alleen kijkt naar de technische artefacten zelf, maar ook naar de omliggende zaken (economie, politiek etc.) die van invloed zijn op techniek. Het nadeel van de systeembenadering is dat de focus ligt op de producent van de technische artefacten. Voor mijn eigen onderzoek is juist de ontvangende kant van de technische artefacten, de gebruikers, het belangrijkste. Toch heb ik de systeembenadering van Hughes in het achterhoofd gehouden bij de beschrijving van de groei van het Nederlandse elektriciteitsnet (zie paragraaf 2.2.1).

Carrol Pursell, een van de mede initiatiefnemers voor SHOT en T&C, is van mening

¹⁰ Idem, xvii-xviii.

¹¹ Paul E. Ceruzzi, ‘Moore’s law and technological determinism: reflections on the history of technology’, *Technology and Culture* 46 (2005) 585.

¹² Thomas P. Hughes, *Networks of power. Electrification in Western society, 1880-1930* (1983 London) 1.

¹³ Idem, 1-2.

¹⁴ Van Overbeeke legt in zijn boek zeer kort en helder uit welke fases Hughes onderscheidt binnen de ontwikkeling van technische systemen. Het begint bij de uitvinding, ontwikkeling en innovatie. Hierop volgt de fase van groei, concurrentie en consolidatie. Zie: Peter van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975* (Hilversum 2001) 14-15.

dat technologie een uitdrukking is van (de Amerikaanse) cultuur, gecodeerd met fantasieën en doeleinden.¹⁵ Technologie is dus gekleurd door betekenissen en is sociaal opgebouwd voor bepaalde doeleinden.¹⁶ In zijn boek *The machine in Amerika* is hij positief over techniek, maar laat wel doorschemeren dat technische vooruitgang negatieve bijeffecten kan hebben op bijvoorbeeld het milieu.¹⁷ De techniek krijgt niet de schuld, maar het gebruik van de techniek door de mens wel. De theorie van Antonio Gramsci lijkt verwerkt te zijn in het werk van Pursell. Zo zegt hij dat techniek kan zorgen voor het in stand houden van de machtsverhoudingen in een samenleving.¹⁸ De hegemonie van de dominante klasse wordt door tegenbewegingen aangetast.¹⁹ Pursell sluit zijn boek af met een herhaling van de standpunten van SHOT: ‘Technologie kan alleen begrepen worden als men het ziet als de belichaming van menselijk gedrag’, hij rekent dus af met de notie dat je techniek los kan zien van de sociale context.²⁰

David Edgerton neemt de hele technologische geschiedenis op de korrel, waaronder SHOT. Hij is namelijk van mening dat er altijd nadruk heeft gelegen op technologische nieuwigheden en radicale breuken met het verleden. De nadruk zou teveel liggen op de technologische succesverhalen.²¹ Volgens hem zou iedereen zogenaamd het progressieverhaal afgezworen hebben, maar ondertussen wordt het narratief van de vooruitgang aan de lopende band geproduceerd.²² Technologisch determinisme, het lineaire model en ‘whig history’ (allen relieken uit het verleden van de techniekgeschiedenis) worden aan alle kanten aangevallen binnen de discipline, maar vernieuwing is er nauwelijks.²³ De techniekgeschiedenis heeft in de jaren tachtig volgens Edgerton een ‘nieuwigheid’ doorgemaakt in de vorm van toegepaste sociologie van wetenschappelijke kennis. Deze nieuwigheid wordt door Edgerton in twijfel getrokken, aangezien de sociologische wending

¹⁵ Carroll Pursell, ‘The history of technology and the study of material culture’, *American Quarterly* 35 (1983) 304.

¹⁶ Carrol Pursell, *The machine in Amerika. A social history of technology* (1995 London) xii.

¹⁷ Idem, 36, 300.

¹⁸ Idem, xii, 317. Langdon Winner is tevens van mening dat technologische artefacten politieke kwaliteiten hebben. Bepaalde kenmerken in het ontwerp van een apparaat of systeem kunnen patronen van macht en autoriteit in zich dragen. Zie: Langdon Winner, ‘Do artifacts have politics?’, in: Donald Mackenzie and Judy Wajcman (eds.) *The social shaping of technology* (1999 Buckingham) 27-39.

¹⁹ Idem, 310.

²⁰ Idem, 319.

²¹ Er is meer kritiek op SHOT, er ligt namelijk een grote nadruk op de twintigste eeuw. Long benadrukt dat er vanuit de discipline vraag was naar techniekgeschiedenis uit eerdere periodes. Zie Pamela O. Long, ‘The craft of premodern European history of technology: past and future practice’, *Technology and Culture* 51 (2010) 712-713.

²² Dave Edgerton, ‘What is the historiography of technology about?’ *Technology and Culture* 51 (2010), 681.

²³ Ibidem.

in de geschiedschrijving van de techniek werd toegepast op hetgeen dat al bekend was over technologie, politiek en geschiedenis.²⁴ Edgerton raast als een wervelwind door de historiografie heen en niemand komt er goed vanaf. Hij herhaalt voortdurend dat de nadruk binnen de techniekgeschiedenis voornamelijk ligt op het analyseren van innovaties.

Technologisch determinisme, hierboven al kort aangestipt, wordt door veel auteurs verworpen (wat Edgerton dus correct opmerkt), maar toch wil ik ingaan op wat deze term nu precies inhoudt. De theorie van technologisch determinisme gaat in op de autonome kracht van technologische verandering. Binnen technologisch determinisme bestaat het idee dat technologie veranderingen met zich meebrengt, als een soort abstracte kracht, onafhankelijk van menselijk handelen.²⁵ Vele auteurs ageren tegen de notie van technologisch determinisme. David Nye benadrukt dat techniek een voortvloeiende is van sociale constructies. Machines verschijnen niet zomaar uit het niets, maar worden door mensen bedacht en vormgegeven binnen een grotere context.²⁶ Technologisch determinisme verdoezelt het menselijk handelen en doet technologie voorkomen als een abstracte kracht binnen de geschiedenis. Nye rekent duidelijk af met technologisch determinisme. Technologie en technologische verandering zijn het werk van personen, waarbij op verschillende vlakken (economie, politiek, sociaal-cultureel) keuzes zijn gemaakt die de uitkomst van de verandering of het soort techniek hebben beïnvloed.²⁷

De notie dat cultuur onlosmakelijk verbonden is met de geschiedenis van techniek werd populair in de jaren tachtig van de vorige eeuw. De hiervoor beschreven werken geven cultuur allemaal een belangrijke plaats in de beschrijving van techniek. Mikael Hård en Andrew Jamison benoemen deze periode dan ook als de ‘cultural turn’.²⁸ In deze periode wordt onderzoek naar techniek in de eerste plaats niet verricht naar het technologische object zelf, maar staan de betekenissen die het object met zich meedraagt centraal. Culturele waarden, ideologische boodschappen, machtsrelaties en economische motieven zitten opgesloten in de techniek om ons heen.²⁹

Hård en Jamison hebben hun onderzoek verricht in navolging van de ‘culturele

²⁴ Idem, 682.

²⁵ Donald MacKenzie en Judy Wajcman, ‘introductory essay: the social shaping of technology’, in: Donald MacKenzie and Judy Wajcman (eds.) *The social shaping of technology (1999 Buckingham)* 5.

²⁶ David Nye, *Narratives and spaces: technology and the construction of American culture* (New York 1998) 1-2.

²⁷ Idem, 2.

²⁸ Mikael Hård en Andrew Jamison, *Hubris and hybrids; a cultural history of technology and science* (New York 2005) 302.

²⁹ Idem, 302-303.

wending', zoals zij dit zelf betitelen in hun boek.³⁰ Het proces van culturele toe-eigening van nieuwe techniek staat centraal in *Hubris and hybrids*.³¹ Technische nieuwigheden krijgen door middel van culturele toe-eigening een plaats in ons dagelijks leven. Zij verplaatsen de geschiedenis van de techniek naar de gebruikers van die techniek, naar de ontvangers van technische nieuwigheden. Zij zijn benieuwd hoe technische artefacten van een betekenis worden voorzien door de maatschappijen waarin deze artefacten terecht komen.³² Nieuwe technieken krijgen betekenis in het gebruik door mensen en zorgen tevens voor de vorming van nieuwe identiteiten en transformatie van onze persoonlijkheden. Technologie bepaalt culturele ontwikkeling niet, maar leidt ons wel naar nieuwe mogelijkheden.³³

De door mij aangehaalde onderzoeken hebben in mijn ogen één ding gemeen. Zij delen namelijk allemaal de notie dat cultuur van groot belang is bij de beschrijving van techniekgeschiedenis. In mijn onderzoek wil ik graag contextueel te werk gaan en mij dus niet zozeer focussen op de technische aspecten van elektriciteit zelf. Aan de hand van *Panorama* en *Het Leven* tracht ik te achterhalen hoe elektriciteit wordt gezien in de periode waarin het stuk techniek gemeengoed werd. Belangrijk is welke betekenis aan elektriciteit wordt gegeven binnen de Nederlandse samenleving. De toepassingen van elektriciteit zullen zijn beladen met verschillende waarden en boodschappen. Het is aan mij om deze te ontdekken binnen de pagina's van de weekbladen. Uiteindelijk resulteert dit in een beeld van elektriciteit.

³⁰ Idem, 302.

³¹ Idem, 4-5.

³² Idem, 4.

³³ Idem, 15.

Hoofdstuk 2 Historisch kader

In 1917 wordt elektriciteit nog bestempeld als een ‘geheimzinnige’ en ‘mystieke’ kracht, maar die betitelingen zijn vandaag de dag verdwenen.³⁴ Elektriciteit is een alledaags verschijnsel geworden. Uiteraard is dit niet altijd zo geweest, hier zijn de nodige ontwikkelingen aan vooraf gegaan. Deze ontwikkelingen gingen in mijn ogen vrij snel in Nederland. In slechts twee decennia, grofweg de jaren twintig en dertig, had nagenoeg ieder huishouden in Nederland een aansluiting op het stroomnet.³⁵ Hieronder geef ik een beschrijving van de geschiedenis van elektriciteit in Nederland. Dit hoofdstuk zal veel steunen op de onderzoeken van Harry Lintsen, Ruth Oldenziel en Johan Schot. Zij hebben veel onderzoek verricht naar techniekgeschiedenis in Nederland en worden vaak genoemd in andere werken binnen dit werkveld.

Bij mijn zoektocht naar literatuur kwam ik er helaas vrij snel achter dat er in Nederland minder aandacht is geweest voor de cultuurhistorische kant van elektriciteit. De meeste onderzoeken met betrekking tot elektriciteit die ik ben tegengekomen, zijn vaak economisch of zeer technische van aard, terwijl de geschiedenis achter elektriciteit en de sociale toe-eigening ervan onbelicht blijft.³⁶ In tegenstelling tot Amerikaanse historici heeft in Nederland slechts een selecte groep geschiedkundigen zich beziggehouden met cultuurhistorisch onderzoek met betrekking tot mijn thema. In het hieronder te lezen stuk zullen ook verwijzingen naar Engelstalige literatuur te vinden zijn, naast de literatuur afkomstig uit Nederland.

Voordat ik de ontwikkelingen op het gebied van elektriciteit in Nederland ga bespreken, wil ik eerst kort enkele pioniers en belangrijke ontdekkingen binnen de geschiedenis van elektriciteit behandelen. De focus ligt op de eerste succesvolle toepassing van elektriciteit, te weten elektrische verlichting. Ik acht het van belang dat de lezer na deze paragraaf op de hoogte is van bepaalde termen, aangezien deze verderop in het onderzoek de revue zullen passeren. De paragraaf die volgt, moet worden gezien als een korte introductie.

³⁴ W. Lulofs, ‘Hoe elektriciteit wordt opgewekt en gedistribueerd’, *Panorama*, 17 oktober 1917, 4.

³⁵ Harry Lintsen, *Made in Holland*, 202.

³⁶ Enkele voorbeelden zijn: G. J. van Helden, *Een verklaring van de huishoudelijke vraag naar elektriciteit in Nederland* (Groningen 1977), G.J. van Swaay, *De ontwikkeling van onze electriciteitsvoorziening 1880 – 1938* (Arnhem 1948).

2.1 In den beginne...

In de late negentiende eeuw werd met verbazing gereageerd op elektrisch verlichting. Met slechts een druk op een knop verscheen een helder wit licht dat op de grens van het bovennatuurlijke leek te balanceren.³⁷ Voor het eerst in de menselijke geschiedenis bestond er een ‘vlamloos licht’, zoals De Goey dit poëtisch noemt, waar mensen zich aan vergaapten.³⁸ Elektrisch licht was een van de eerste toepassingen van elektriciteit die interessant was voor ondernemers. Voordat ik begin met een van ‘s werelds bekendste uitvinder/ondernemer, zullen er enkele woorden moeten worden gesproken over Sir Humphrey Davy, hij creëerde namelijk de vroege voorloper van het alom bekende peertje. Davy gebruikte in 1801 batterijen om zijn ontdekking, de booglamp, te doen branden. Het principe achter de techniek van de booglamp is als volgt: twee koolstofstaven worden tegenover elkaar geplaatst, waarna een sterke elektrische stroom door de koolstofstaven wordt gestuurd. Wanneer de twee staven iets uit elkaar verwijderd worden, ontstaat een witte heldere oversprong van elektrische lading, die zorgt voor kunstmatig licht.³⁹ Een probleem van de booglamp is dat het een dermate helder licht verzorgt, dat het vrijwel alleen geschikt is voor verlichting van grote ruimtes.⁴⁰ De booglamp van Davy werd van stroom voorzien uit batterijen, die binnen de kortste keren leeg waren vanwege het hoge vermogen van de lamp.⁴¹ Het was dus wachten tot er betere manieren kwamen om elektriciteit op te wekken. Enkele doorbraken in de techniek van dynamo’s zorgden ervoor dat elektriciteit gebruikt kon gaan worden voor verlichting.⁴²

’s Werelds bekendste uitvinder Thomas Edison uit Amerika en de minder bekende Sir Joseph Swan uit Engeland maakten de elektrische lamp uiteindelijk geschikt voor handelsdoeleinden. Zowel Swan als Edison produceerden de gloeilamp, bestaande uit een

³⁷ David Nye, *Electrifying America: social meanings of a new technology* (Massachusetts 1990) 2.

³⁸ Ferry de Goey, *PUEM 75 jaar ‘bron van licht en welvaart’* (1991 Utrecht) 15.

³⁹ Ado Ladiges, *100 jaar spanning. Een eeuw elektriciteit in Nederland 1900-2000* (Deventer 2000) 35-36

⁴⁰ Een kleine lijst van de nadelen van booglampen: ze waren te fel voor kleine ruimtes, koolstofstaven moesten na enkele uren vervangen worden en er kwamen giftige dampen vrij bij de verbranding van de koolstofstaven. Zie Ladiges, *100 jaar spanning*, 36-37.

⁴¹ A.N. Hesselmans, ‘Elektriciteit’, in Harry Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800 – 1890. Deel III* (Zutphen 1993) 136.

⁴² Voor een uitgebreide bespreking omtrent de verdere ontwikkeling van de dynamo verwijs ik naar Canby, *Geschiedenis der elektriciteit*, 62-64. Onder andere Zénobe Gramme, Antonio Pacinotti en Werner von Siemens maakte vooruitgang bij de verbetering van de dynamo. De verbeteringen gaan helaas mijn technische pet te boven. Een poging tot uitleg van de veranderingen zal alleen leiden tot verwarring bij de lezer. Het punt is dat na het doorvoeren van deze verbeteringen in de techniek rondom dynamo’s ze vanaf de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw rendabel werden voor de opwekking van elektriciteit. Het aantal kilowatt aan elektriciteit nam dermate toe dat bijvoorbeeld de verlichting van een fabriekshal, door middel van booglampen, mogelijk werd.

vacuüm glazen bol met daarin hoefijzervormige gecarboniseerde draden.⁴³ Edison vond de bestaande booglampen te fel en de bestaande gloeilampen hadden een te korte levensduur. In zijn laboratorium op Menlo Park ging hij opzoek naar een goede gloeidraad voor zijn lamp. Dit deed hij niet alleen, hij zorgde er namelijk voor dat verschillende bekwame personen hem bijstonden. Francis Upton, in 1878 door Edison naar Menlo Park gehaald, zorgde voor de juiste wetenschappelijke kennis bij de zoektocht naar de juiste gloeidraad.⁴⁴

Edison was in de eerste plaats niet bezig om alleen gloeilampen te verkopen, deze maakten slechts deel uit van zijn elektrische systeem.⁴⁵ Om de concurrentie met gas (de grote speler op het gebied van verlichting en verwarming) aan te kunnen gaan moest het verlichtingssysteem van Edison goedkoop zijn. Hij gebruikte in zijn systeem gelijkspanning, aangezien zijn systeem in dichtbevolkte gebieden gebruikt moest gaan worden. Gelijkspanning verliest vanwege de weerstand in de kabels na een langere afstand energie. In een dichtbevolkt gebied was dit geen probleem, aangezien de dynamo, die voor de verlichting zorgde in de systemen van Edison, altijd op korte afstand lag van het gebouw waar de stroom voor bedoeld was (of de dynamo stond in het gebouw zelf).⁴⁶ Edison zag niets in de tegenhanger van zijn systeem: wisselstroom. Binnen een systeem van wisselstroom wordt gebruik gemaakt van hoge spanning voor de transportatie van de elektriciteit. Hierbij is het verlies van energie op lange afstand geen probleem meer, iets wat dus wel het geval is bij gelijkspanning. Door middel van transformatoren wordt het voltage verhoogd voor transport en eenmaal bij de consument zorgen transformatoren ervoor dat het voltage weer wordt verlaagd naar het gewenste niveau.⁴⁷ Het moge duidelijk zijn dat wisselstroom het uiteindelijk gewonnen heeft van gelijkspanning, aangezien het de toepassing van elektrische aansluitingen over grote afstanden rendabel maakte.

Ook in Nederland waren de eerste centrales gebaseerd op het gelijkstroomprincipe, uiteraard zijn deze in de loop der tijd verdwenen en hiervoor in de plaats kwamen de wisselstroomcentrales. Vandaag de dag geschiedt de transportatie van elektriciteit vanuit de centrales nog steeds op het wisselstroomprincipe.

⁴³ Canby, *Geschiedenis der elektriciteit*, 65.

⁴⁴ Thomas J. Misa, *Leonardo to the internet: technology and culture from the renaissance to the present* (Baltimore 2004) 139.

⁴⁵ *Idem*, 141-142.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Idem*, 142.

2.2 Elektriciteit in Nederland

Na de korte geschiedenis op het gebied van uitvindingen in de elektriciteitsgeschiedenis wil ik vanaf dit punt ingaan op de Nederlandse historie wat betreft elektrificatie. In dit gedeelte staat voornamelijk centraal hoe elektriciteit in Nederland gemeengoed werd. Verschillende aspecten passeren de revue zoals de uitbouw van elektrische systemen, de implementatie en acceptatie van elektrische huishoudelijke apparaten en de maatschappelijke ontwikkelingen die zorgden voor een toename in het gebruik van elektriciteit.

2.2.1 De uitbouw van elektrische systemen

De eerste toepassing van elektrisch licht vond plaats in 1854. Bij het stellen van de ijzeren draaibrug over de Mark maakte ingenieur J.J. van Kerkwijk gebruik van één booglamp.⁴⁸ Op deze manier kon er 's nachts doorgewerkt worden aan het project, waar enige haast bij gemoeid was. Het zou nog tot de jaren tachtig van de negentiende eeuw duren voordat elektrische verlichting langzaam maar zeker zijn weg vond naar de Nederlandse samenleving.

De internationale elektriciteitstentoonstelling in Parijs uit 1881 wordt door zowel Lintsen als Hughes genoemd, als het gaat om een belangrijk breekpunt met het verleden.⁴⁹ De tentoonstelling trok de aandacht van vele ingenieurs, onderzoekers, investeerders en ondernemers, waar Thomas Edison handig gebruik van maakte.⁵⁰ Nederlandse installatiebedrijven, die later zorgden voor de elektrificatie van Nederland, hebben tijdens deze Parijse tentoonstelling hun eerste contacten gelegd met buitenlandse firma's. Zo verkreeg de Nederlandse Elektriciteit-Maatschappij de vertegenwoordiging van de Compagnie Continentale Edison (de continentale tak van Edison's bedrijf) en importeerde zodoende Edison-installaties voor de verkoop in Nederland.⁵¹

Elektrisch licht werd volgens De Goey allereerst gebruikt als publiekstrekker. Hierbij moet worden gedacht aan winkelpanden, etalages, schouwburgen, hotels, fabriekshallen, parken en zelfs kantoren.⁵² Lintsen schrijft dat de elektrische verlichting in Nederland in de vroege twintigste eeuw drie vormen aannam. Ten eerste werden de eerder genoemde winkels, hotels en fabrieken afzonderlijk verlicht door middel van op zichzelf staande installaties. Ook

⁴⁸ Idem, 140.

⁴⁹ A.N. Hesselmans, 'Elektriciteit', 138.

⁵⁰ Hughes, *Networks of power*, 50.

⁵¹ A.N. Hesselmans, 'Elektriciteit', 138.

⁵² Ferry de Goey, *PUEM 75 jaar*, 15.

gegoede burgers die het geld ervoor hadden, lieten een dergelijke installatie plaatsen. Het ging dan om een complete verlichtingsinstallatie, van dynamo tot en met de lampen.⁵³ Een tweede manier was om aangrenzende panden van stroom te voorzien door middel van één dynamo, in een dergelijk geval spreek je van een blokstation. Als een afzetgebied werd uitgebreid tot een aantal straten of zelf een hele wijk of stad, werd dit een centraalstation of elektriciteitscentrale genoemd.⁵⁴

De titel ‘eerste openbare elektriciteitscentrale’ wordt in de literatuur toebedeeld aan verschillende bedrijven. Zo wordt in het boek *Elektriciteit voor Nederland, een terugblik* de centrale van N.V. Electriciteitsmaatschappij Systeem De Khotinsky aangewezen als de eerste openbare elektriciteitsvoorziening.⁵⁵ Dit bedrijf kreeg in 1884 van de gemeente Rotterdam een vergunning voor het leveren van elektriciteit aan een blok percelen in de Wijnhaven. Volgens Timo de Rijke had de centrale van Willem Smit te Kinderdijk in 1886 de primeur in Nederland.⁵⁶ Deze centrale leverde gelijkstroom voor plaatselijke verlichting. Ferry de Goey benadrukt ten slotte dat zowel de centrale van De Khotinsky, als die van Willem Smit niet de eerste waren. De centrale van de N.V. Nederlandsche Electriciteits-Maatschappij is ‘volgens recent onderzoek’ in 1883 te Rotterdam in gebruik genomen en is daarmee dus de eerste van Nederland.⁵⁷ Rotterdam had ook de primeur in Nederland wat betreft een gemeentelijk-elektriciteitsbedrijf: deze werd in 1895 geopend, de maatschappij van De Khotinsky was toen inmiddels al verdwenen.⁵⁸ Meer gemeenten in Nederland volgden al gauw het voorbeeld van Rotterdam, maar dit was allemaal op eigen initiatief, er was in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw geen landelijke of gewestelijke regeling die de verdere elektrificatie van Nederland in banen leidde.⁵⁹ Gemeenten met een eigen elektriciteitsbedrijf begonnen hierom met de levering aan omliggende gemeenten zonder stroomvoorziening. Dit leidde uiteindelijk tot de oprichting van provinciale elektriciteitsbedrijven, die in toenemende mate gingen zorgen voor een groter afzetgebied en in hun groei particuliere streekbedrijven opslokten.⁶⁰ Het is belangrijk om te noemen dat de Nederlandse regering in eerste instantie zo min

⁵³ A.N. Hesselmans, ‘Elektriciteit’, 138.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Bureau Ellens BV (C.Bauer) (red.), *Elektriciteit voor Nederland, een terugblik. Uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de N.V. tot Keuring van elektrotechnische materialen (KEMA) en het 25-jarig bestaan van de Vereniging van Exploitanten van elektriciteitsbedrijven in Nederland (VEEN); aangeboden door de Vereniging van directeuren van elektriciteitsbedrijven in Nederland (VDEN)* (Arnhem 1977) 11.

⁵⁶ Timo de Rijke, *Het elektrische huis. Vormgeving en acceptatie van elektrische huishoudelijke apparaten in Nederland* (Rotterdam 1998), 19.

⁵⁷ Ferry de Goey, *PUEM 75 jaar*, 16-17.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Idem, 13.

⁶⁰ Ibidem.

mogelijk wilde ingrijpen in de elektrificatie van ons land. Wel hield de regering een ‘vinger in de pap’ door het verlenen van zogenaamde rijksconcessies, die bij voorkeur aan publiekrechtelijke lichamen werden verleend. Dit hield in dat de provinciebesturen de controle kregen over de stroomlevering in hun provincie. De verleende concessies kwamen namelijk op naam te staan van de door de provincies opgerichte elektriciteitsbedrijven.⁶¹ Zowel in het boek van Lintsen als in het boek *Elektriciteit voor Nederland, een terugblik* wordt een grote nadruk gelegd op de provinciale elektriciteitsbedrijven als de grote systeembouwers.⁶² Het zijn deze bedrijven geweest die gemeentelijke systemen doorvoerden tot regionale stroomnetten en uiteindelijk na de Tweede Wereldoorlog gezorgd hebben voor één samengebonden Nederlands netwerk.⁶³

Lintsen verschaft een duidelijk beeld van de snelle elektrificatie van Nederland. Zo is volgens hem aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog een begin gemaakt met de openbare elektriciteitsvoorziening, die bestond uit een aantal lokale systemen in grotere bebouwingskernen. Hoogspanningstransmissie voor elektriciteitsvoorziening over langere afstand stond nog in de kinderschoenen. Er was een tachtigtal centraalstations die elektriciteit leverden aan de naaste omgeving. Tachtig procent van de Nederlandse gemeenten was in deze periode niet aangesloten op de openbare elektriciteitsvoorziening.⁶⁴

Het voorgaande staat in schril contrast met de kaart van Nederland aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog: in 1930 was inmiddels 94% van de gemeenten aangesloten op het elektriciteitsnetwerk. Het elektriciteitslandschap bestond nu uit een beperkt aantal regionale systemen, die door middel van hoogspanningstransmissie een zeer groot bereik hadden. De eerder genoemde provinciale elektriciteitsbedrijven exploiteerden systemen ter grootte van hele provincies. Kortom Nederland was binnen twee decennia volledig aangesloten op het stroomnet.⁶⁵

⁶¹ De Goey, *PUEM 75 jaar*, 22-23. Waar het in mijn ogen op neer komt is dat de provinciale besturen een monopolypositie innamen binnen de elektriciteitssector, mede om de wildgroei aan centrales tegen te gaan en zo de chaotische ontwikkelingen van de elektriciteitsvoorziening te stoppen. Maar het inmengen van de provincies heeft er, mijns inziens, sterk de schijn van dat het tevens om winstbejag gaat. Gesteund door de rijksconcessies waren de provinciale nutsbedrijven de enige ‘ondernemers’ die elektriciteit mochten produceren. Het door mij zo geziene winstbejag, wordt overigens niet door De Goey beschreven.

⁶² Lintsen, *Made in Holland*, 206. Bureau Ellens BV, *Elektriciteit voor Nederland, een terugblik*, 13.

⁶³ Lintsen, *Made in Holland*, 206.

⁶⁴ Idem, 202.

⁶⁵ Ibidem.

2.2.2 Redenen voor het toegenomen elektriciteitsgebruik

Er zijn verschillende redenen geweest waarom het gebruik van elektriciteit is toegenomen. De Eerste Wereldoorlog maakte van veel producten een schaars goed. Petroleum-schaarste en gebrek aan grondstoffen voor gasfabricage leidden tot een toename in aansluitingen op het stroomnet. Er werd door de overheid zelfs nadrukkelijk aangeraden om elektriciteit te gebruiken voor verlichtingsdoeleinden, om zo de brandstofschaarste enigszins het hoofd te bieden.⁶⁶ De industrie maakte op haar beurt ook meer gebruik van elektriciteit voor krachtdoeleinden, ook zij had te kampen met een nijpend tekort aan brandstoffen.⁶⁷ Van Overbeeke stelt dat veel van de nieuwe klanten (zowel bedrijven als particulieren) elektriciteit bleven gebruiken, nadat het aanbod van brandstoffen zich weer herstelde.⁶⁸

De periode van 1890 tot 1920 kan als een overgangsfase worden beschouwd in de industrie volgens Lintsen. Elektriciteit was in het begin van de twintigste eeuw nog relatief duur en er was niet overal een aansluiting op het net. De gas- en elektromotor hadden om deze redenen de stoommachine nog niet van de troon gestoten. De gasmotor is het nooit gelukt, maar de elektromotor na de Eerste Wereldoorlog wel. Volgens De Goey was de elektromotor voor kleine en middelgrote bedrijven juist een grote uitkomst, aangezien stoommachines kostbaar en duur in gebruik waren.⁶⁹ De stoommachine bleef overigens bestaan, maar in een andere rol. Hij werd bijvoorbeeld gebruikt voor de aandrijving van generatoren voor het opwekken van elektriciteit. Uiteindelijk verving de stoomturbine de stoommachine, die we vandaag de dag nog steeds gebruiken voor de opwekking van elektriciteit.⁷⁰

In de literatuur worden de jaren twintig en dertig gezien als de periode waarin de elektriciteitsbedrijven hun pijlen richtten op de consument. In de eerste plaats waren deze bedrijven altijd bezig met schaalvergroting. Na de Eerste Wereldoorlog realiseerden de nutsbedrijven zich dat de technische systemen (zowel gas als elektrisch) alleen economisch rendabel werden als het afzetgebied werd vergroot. Dit kon worden gezocht in de al eerder genoemde industrie, maar ook in het transportwezen (denk bijvoorbeeld aan de elektrische

⁶⁶ Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 41. Koken moest volgens de overheid op gas en verwarmen moest met vaste brandstoffen. De logica hierachter was vrij simpel: op die manier werden de brandstoffen (en elektriciteit) het meest energiezuinig ingezet.

⁶⁷ Bureau Ellens BV, *Elektriciteit voor Nederland, een terugblik*, 20.

⁶⁸ Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 43.

⁶⁹ De Goey, *Puim 75 jaar*, 14. Stoommachines konden niet zomaar worden opgestart, of worden uitgezet. Ze moesten letterlijk op stoom komen en het duurde een tijd voordat het vuur gedoofd was. Elektromotoren kunnen op elk moment aan of uit worden gezet en konden tevens makkelijker verplaatst worden. Om deze redenen werd de elektromotor binnen korte tijd populair volgens De Goey.

⁷⁰ Lintsen, *Made in Holland*, 144-146.

tram en trein) en bij de Nederlandse huishoudens (door middel van elektrische apparatuur, hier kom ik nog op terug).⁷¹ De industrie bleek tijdens de Eerste Wereldoorlog en tijdens de economische crisis van de jaren dertig conjunctuurgevoeliger te zijn dan huishoudens, ook al lag de industriële markt in eerste instantie voor de hand. De elektriciteitsbedrijven focusten zich daarom na de Eerste Wereldoorlog ook op de huishoudens voor de verdere expansie van het elektriciteitsnet.⁷² Deze focus op de Nederlandse huishoudens nam sterk toe tijdens de economische crisis in de jaren dertig, aangezien het elektriciteitsverbruik van de industrie sterk terug liep in deze periode.⁷³

In de vroege twintigste eeuw was elektriciteit slechts voor de beter gesitueerden bereikbaar, simpelweg omdat het destijds nog een prijzig stuk techniek was. Het hebben van elektrisch licht was dan ook een statussymbool voor de rijkere laag van de bevolking. Elektrische verlichting was wel de eerste manier waarop elektriciteit binnendrong in de Nederlandse huishoudens. De toename van het aantal aansluitingen op het stroomnet is de eerste stap in de richting van het toegenomen elektriciteitsverbruik. Het probleem dat door de elektriciteitsbedrijven overwonnen moest worden, was de beperkte afname van elektriciteit ten behoeve van verlichting. Alleen 's avonds werden de (dure) centrales belast, omdat de meeste afnemers overdag uiteraard geen licht nodig hadden thuis.⁷⁴ Om deze reden richtten de elektriciteitsproducenten zich tot de Nederlandse huisvrouw. Huishoudelijke apparaten moesten de afname van meer elektriciteit stimuleren buiten de piekuren. De vrouw was nu eenmaal de baas van het huiselijke domein en was daarom als doelgroep zeer belangrijk voor de elektriciteitsbedrijven.⁷⁵ De campagnes waren gericht op individuele gezinshuishoudens en niet op de collectieve tegenhangers. In het begin van de twintigste eeuw werd er namelijk geëxperimenteerd met collectieve voorzieningen. Het gaat hier dan om gedeelde waslokalen, badhuizen, centrale keukens en stads- of blokverwarming.⁷⁶ Elektriciteitsbedrijven wilden hier uiteraard niets van weten. Die wensten dat iedere huisvrouw haar eigen strijkijzer had en op haar elektrische fornuis het eten voor het gezin bereidde. Uit deze periode stammen ook de

⁷¹ R. Oldenziel, M. Berendsen en C.J.M. van Dorst, 'De uitbouw van technische systemen en het huishouden: een kwestie van onderhandelen, 1919-1940', in Schot, J.W., H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV. Huishouden, medische techniek* (Zutphen 2001) 43.

⁷² Idem, 44.

⁷³ Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 23. Van Overbeeke schrijft dat de elektriciteitsbedrijven grote campagnes voerden voor elektrisch koken en elektrische boilers, dit om het elektriciteitsverbruik uit te breiden.

⁷⁴ Oldenziel, M. Berendsen en C.J.M. van Dorst, 'De uitbouw van technische systemen en het huishouden: een kwestie van onderhandelen, 1919-1940', 44.

⁷⁵ Idem, 44.

⁷⁶ Idem, 28, 35.

grote hoeveelheid nuttige en onnuttige apparaten: elektrische stoomkokers, kachels, vloermatjes, broekenpersen, sigarenaanstekers, luchtbevochtigers, messenslijpers, vliegendoders, haarborstels en haardrogers.⁷⁷ Saillant detail: sommige elektriciteitsbedrijven richtten zogenaamde ‘toonkamers’ op, omdat winkels, volgens de elektriciteitsproducenten, te weinig aandacht besteedden aan elektrische apparatuur. Deze apparaten werden zelfs in sommige gevallen door de elektriciteitsbedrijven zelf geproduceerd.⁷⁸

De advertenties van huishoudelijke apparaten waren in eerste instantie voor de bovenlaag van de bevolking bedoeld, maar zoals eerder benadrukt wilden de nutsbedrijven zoveel mogelijk afnemers realiseren. Het was dan ook zaak dat de minder gesitueerden energievervlindende apparaten in huis haalden. Apparaten konden worden verhuurd of op basis van afbetaling worden aangeschaft, zodat de mensen met een krappe beurs deze konden betalen.⁷⁹ Een ander middel om de afname van elektrische apparatuur en het gebruik ervan te stimuleren was het vastrechtstarief. Dit hield in dat afnemers een vast bedrag per maand betaalde voor het basisverbruik (dat vaak bestond uit elektrische verlichting) en een lager bedrag per kilowattuur bij meerverbruik door elektrische apparatuur.⁸⁰ Met de invoering van de gratis muntmeter (als eerste in Amsterdam) wisten elektriciteitsbedrijven de arbeidersklasse voor zich te winnen.⁸¹ Het principe werkte als volgt: het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf installeerde de muntmeter bij de consument. Wanneer de consument stroom wilde gebruiken hoefde deze alleen muntgeld in de meter te stoppen om zo de elektriciteit vooraf af te rekenen. Was de tijd verstreken, ging de stroom vanzelf uit en kon het proces van vooraf aan weer beginnen. Op deze manier kon door de consument zelf worden bepaald wanneer en hoe lang de stroom werd afgenomen.

Er bestond voor de rijkere naast verlichten een praktische reden om elektrische apparatuur te kopen, als hulpmiddel voor het huishouden, te weten de schaarste aan huishoudelijk personeel. In de jaren twintig van de vorige eeuw was er volgens Lintsen een internationale ‘hype’ gaande, die bekend stond als het dienstbodenvraagstuk.⁸² De vraag naar dienstboden nam toe naar aanleiding van een steeds groter wordende middenklasse. Daarbij

⁷⁷ Idem, 44. Uiteraard zijn er nog veel meer apparaten op te noemen, maar dit lijkt me niet nodig. Het gaat er om dat er een scala aan apparatuur op de markt kwam, om zoveel mogelijk afname van elektriciteit te stimuleren. De grote concurrent van elektriciteit was gas en voor bijna elk elektrisch apparaat was er een tegenhanger die door gas werd aangedreven.

⁷⁸ Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 42.

⁷⁹ Oldenziel, M. Berendsen en C.J.M. van Dorst, ‘De uitbouw van technische systemen en het huishouden: een kwestie van onderhandelen, 1919-1940’, 45.

⁸⁰ Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 44.

⁸¹ Idem, 261.

⁸² Lintsen, *Made in Holland*, 259.

zorgde de industrialisatie voor betere banen voor vrouwen uit de lagere standen. Het werk in de fabriek, met vaste tijden, leverde meer geld op dan werken als dienstbode bij een familie uit de hoge stand.⁸³

De standenmaatschappij had zijn bestaansrecht grotendeels verloren in het proces van industrialisatie, daarvoor in de plaats kwam een klassenmaatschappij. De rijkere van de Nederlandse samenleving zagen deze veranderingen met argusogen tegemoet. Dames uit de hogere stand moesten voortaan zelf steeds meer huishoudelijke taken opknappen. Gelukkig was daar de elektrische apparatuur die het huishoudelijk werk kon verlichten. De elektriciteitsexploitanten waren totaal niet rouwig om de maatschappelijke veranderingen, zij zochten namelijk, zoals eerder genoemd, een groter afzetgebied voor hun product.

2.2.3 Acceptatie en afwijzing van elektrische huishoudapparatuur

Lang niet alle elektrische apparaten werden met open armen ontvangen. Hoe hard de aanbieders van elektrische apparaten ook probeerden, voor het begin van de Tweede Wereldoorlog werden alleen stofzuigers en het elektrisch strijkijzer hartelijk ontvangen door de consument. Volgens Oldenziel en Lintsen is het belangrijk om te benadrukken dat de nieuwe apparaten moesten passen in de schoonmaakpraktijken van de vrouw. Wanneer dit niet het geval was, kon er worden gerekend op tegenvallende verkoopcijfers. Zo bestaat het voorbeeld van de Ruton, een stofzuiger dat dienst kon doen als haardroger, mixer, vloerboender, handboender en verf- en insecticidespuit. Alhoewel het technisch goed werkte, verenigde het apparaat een aantal huishoudelijke taken (schoonmaken, eten bereiden en persoonlijke verzorging) die normaal gesproken strikt gescheiden werd.⁸⁴ Deze combinatie was strijdig met de huishoudelijk normen en daarom flopte het apparaat.

Het elektrisch strijkijzer wordt door Oldenziel en Lintsen gezien als de wegbereider van de verdere ontwikkeling en doorbraak van elektrische apparaten in de twintigste eeuw.⁸⁵ De snelle adoptie is niet toe te schrijven aan de superieure kwaliteit of de vanzelfsprekendheid van de techniek, maar juist aan de bestaande strijkpraktijken van vrouwen. De stofzuiger werd ook een succes, onder meer door de inpassing binnen de

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Lintsen, Oldenziel, *Het technisch paradijs*, 22.

⁸⁵ J.R. Oldenziel en M. Berendsen, 'Het ontstaan van het moderne huishouden: toevalstreffers en valse starts, 1890-1918', in Schot, J.W., H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV. Huishouden, medische techniek* (Zutphen 2001) 26.

dagelijkse handelingen en het maakte het schoonmaakwerk aanzienlijk makkelijker.⁸⁶ De rijken gingen uiteraard de middenstand voor, maar zelfs de arbeidersklasse kon zich tegen het jaar 1930 een stofzuiger permitteren.⁸⁷ Dit was mogelijk door de eerder genoemde huurkoopcontracten/afbetalingsregelingen, die de aanbieders van elektrische apparaten hanteerden.

De radio, een apparaat dat uiteraard helemaal niets te maken heeft met bestaande schoonmaakpraktijken, wist snel terrein te veroveren in Nederland. Allereerst waren daar de radioamateurs, die tot midden jaren twintig van de twintigste eeuw druk sleutelden aan hun ontvangsttoestellen om maar geluiden uit de ether op te vangen.⁸⁸ De toestellen waarmee de amateurs werkten, waren technisch zeer gecompliceerd en dus niet gebruiksvriendelijk. Daarbij komt nog het feit dat er in Nederland nog geen goed georganiseerde omroepen bestonden die geregelde uitzendingen verzorgden.⁸⁹

Philips ging zich vanaf 1926 bemoeien met de radiowereld en begon met de productie van radiotoestellen. Alhoewel de aanschafprijs van de fabriekstoestellen vrij fors was, tussen de 150 en 300 gulden, volgde de massa vrij snel.⁹⁰ Oldenziel en Lintsen stellen dat veel Nederlandse huishoudens, ook de gezinnen die minder te besteden hadden, de voorkeur gaven aan de radio boven andere elektrische apparatuur.⁹¹ Net zoals bij de stofzuiger konden de radiotoestellen gekocht worden op basis van afbetaling of huurkoop. Om duidelijk te maken dat de verspreiding van de radio zeer snel ging, geven Oldenziel en Lintsen enige cijfers: in 1926 waren er in Nederland zo'n 24 toestellen, die voor het merendeel door amateurs in elkaar waren gezet. In 1930 was het aantal radio's al opgelopen tot honderdduizend en in 1938 stond de teller op één miljoen!⁹²

Het elektrisch fornuis onderging een ander lot en werd niet opgenomen in de harten van de Nederlandse consument. Koken op gas was de manier waarop in Nederland eten bereid werd. Hoe hard de elektriciteitsbedrijven hun best deden, de huisvrouwen werden niet verleid tot het elektrisch fornuis.⁹³ De voordelen van elektrisch koken (hygiënischer,

⁸⁶ Lintsen, Oldenziel, *Het technisch paradijs*, 19.

⁸⁷ Lintsen, *Made in Holland*, 263.

⁸⁸ Lintsen, Oldenziel, *Het technisch paradijs*, 25.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Idem, 27.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Ibidem.

⁹³ Lintsen, *Made in Holland*, 265. Tot op de dag van vandaag is koken op gas een van de meest gebruikte manieren voor het bereiden van eten volgens Lintsen en ik denk dat hij gelijk heeft. Na kleine inventarisatie van mijn eigen omgeving (familie, vrienden en kennissen), kwam ik tot de conclusie dat slechts één

gemakkelijker, efficiënter qua energie- en waterverbruik) zorgden niet voor toepassing in Nederlandse huishoudens. Dit voorbeeld onderschrijft de theorie dat technologisch determinisme onwaar blijkt te zijn. Lintsen en Oldenziel benoemen het niet expliciet, maar de getoonde voorbeelden tonen aan dat de cultuur bepalend is voor het wel of niet gebruiken van nieuwe technologie. Het is dus niet de technologie als autonome kracht die zijn invloed uitoefent op de maatschappij, maar juist de maatschappij die beslist technologische innovaties op te nemen in de cultuur.

2.2.4 De V.S. en Nederland vergeleken: professionalisering van de huisvrouw

David Nye geeft ons met zijn werk *Electrifying America* inzicht in de manier waarop Amerika geëlektrificeerd is. Het is opvallend hoeveel overeenkomsten het boek van Lintsen en Nye hebben. De hier voorgaande beschreven situaties zijn bijna identiek aan de ontwikkelingen in Amerika. Ook hier waren het eerst de beter gesitueerden die elektrisch licht als statussymbool hun huizen lieten verlichten.⁹⁴ Het probleem van een tekort aan dienstboden vanwege de groeiende groep middenklassers bestond ook in de VS.⁹⁵ In Amerika waren tevens de elektriciteitsbedrijven op zoek naar een grotere afzetmarkt voor hun producten en door middel van huishoudelijk apparatuur wisten zij door te dringen in de Amerikaanse huishoudens.⁹⁶ De Amerikaanse consument is overigens pas na de Eerste Wereldoorlog interessant voor grote bedrijven, zoals bijvoorbeeld General Electric. In de vroege twintigste eeuw zagen elektriciteitsproducenten de aansluiting van de private consument op het net als een leuk zakcentje. De meeste aandacht ging uit naar grote projecten als de elektrische installatie voor het Panama kanaal, of straatverlichting voor St. Louis.⁹⁷ Daarbij moet wel vermeld worden dat Nye het succes van elektriciteit bij de consument niet zoekt in de marketingstrategieën van grote elektriciteitsbedrijven (ook al waren deze volgens Nye zeer goed opgezet).⁹⁸ Het succes is volgens hem te verklaren door een cultuur van efficiëntie en de professionalisering van de huisvrouw, maar hier kom ik nog op terug.

In zowel het werk van Nye en het werk van Lintsen is veel aandacht voor de huisvrouw. In beide boeken wordt de indruk gewekt dat de bedrijven die elektrische

huishouden op elektriciteit kookt. Nu mag ik er niet vanuit gaan dat mijn omgeving model staat voor heel Nederland, maar toch valt het op dat de meeste personen die ik ken, op gas koken.

⁹⁴ David Nye, *Electrifying America*, 140, 239-247.

⁹⁵ Idem, 254.

⁹⁶ Idem, 259-262, 264.

⁹⁷ Idem, 260-261.

⁹⁸ Idem, 276.

apparatuur en elektriciteitsaansluitingen verkopen, zich volledig storten op de huisvrouw. De man wordt niet belicht (hier kom ik nog op terug). Nye en Lintsen benadrukken tevens dat de komst van huishoudelijke apparatuur het werk van de huisvrouw niet heeft verlicht (hoe hard dit ook beweerd werd in reclames).⁹⁹ De wasmachine zorgde bijvoorbeeld voor verhoogde normen voor hygiëne, waardoor kleding nu vaker gewassen werd. Waar de vrouw vroeger één keer per week de kleding waste, gebeurde dit door de komst van de wasmachine meerdere keren per week. Het huishoudelijk werk werd dan wel gemakkelijker gemaakt, maar de frequentie ging omhoog.¹⁰⁰

Het succes van elektriciteit bij de consument is volgens Nye te vinden in een combinatie van factoren. Nye hecht veel waarde aan de manier waarop ‘huishoudelijke economie’, als nieuw (wetenschappelijk) gebied, voor een omwenteling zorgde in de manier waarop het maatschappelijk leven moest worden ingericht.¹⁰¹ Meisjes kregen op school les in huishoudmanagement, om zo de kwaliteit van de levensstandaard te verhogen (vergelijkbaar met de Nederlandse huishoudschool). Huisvrouw zijn werd een beroep, dat in de tijd van toegenomen industrialisatie zorgde voor een mentaliteit van efficiëntie. Het huishouden kon met behulp van elektrische apparaten efficiënt worden ingericht en bijgehouden.¹⁰² Deze ‘efficiëntiecultuur’, om het zo te noemen, is terug te vinden bij de bouw van Amerikaanse huizen. Met komst van onder meer elektriciteit, werd het bouwen van huizen duurder. Er moest in de bouwplannen rekening worden gehouden met elektriciteitsleidingen en riool- en waterleidingen, die zorgden voor verhoogde constructiekosten. Om de huizen betaalbaar te houden werden de huizen kleiner met minimalistische esthetiek, mede onder invloed van de ‘huishoudelijke economen’.¹⁰³ Nye legt veel nadruk op *home economics* als een van de verklarende factoren voor het succes achter de elektrificatie van Amerika. De ‘huishoudelijk economen’ zorgden voor een beeld van het ideaaltype gezin, wonend in een eengezinswoning.¹⁰⁴ Elektriciteit paste perfect in het geprofessionaliseerde huishouden, waarbij efficiënt alle taken werden uitgevoerd.

Het hierboven beschreven beeld van de Amerikaanse huisvrouw is tevens waar te nemen in Nederland. De Nederlandse variant op *home economics*, is de huishoudschool. Hier leerden meisjes en vrouwen een goede huisvrouw te worden. Huishoudelijk werk was niet

⁹⁹ Lintsen, *Made in Holland*, 276.

¹⁰⁰ Nye, *Electrifying America*, 272.

¹⁰¹ Idem, 250,252.

¹⁰² Idem, 256.

¹⁰³ Idem 254.

¹⁰⁴ Idem, 277.

zomaar iets wat je vanuit huis meekreeg, maar complexe arbeid dat volgens vaststaande regels diende te worden uitgevoerd. Huisvrouwschap werd hiermee in het begin van de twintigste eeuw een professioneel beroep.¹⁰⁵ Dit werd door verschillende verenigingen uitgedragen, waarvan de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (NVVH) de bekendste is. De NVVH wierp zich op als de woordvoerd(st)er van het nieuwe beroep huisvrouw en eigenden nadrukkelijk het gebied tussen producenten en consumenten van huishoudelijke producten toe.¹⁰⁶ Het in 1926 opgerichte Instituut tot Voorlichting bij Huishoudelijke Arbeid (IVHA) is hier een goed voorbeeld van. Een jaar later werd het laboratorium van de Keuring van Elektrotechnische Materialen (KEMA) opgericht door elektriciteitsbedrijven, om onderzoek te doen naar de veiligheid van elektrische apparatuur.¹⁰⁷ Maar de KEMA stortte zich voornamelijk op het testen van de veiligheid van nieuwe apparatuur, maar hield zich niet bezig met het gebruiksgemak. De IVHA deed dit laatste dus duidelijk wel en had ook haar eigen laboratoria, waar de producten op praktische toepassing, hanteerbaarheid en veiligheid werden getest.¹⁰⁸ Zij ging vervolgens in dialoog met fabrikanten over de verbetering van producten.¹⁰⁹ Geteste producten die aan de eisen van de IVHA deden kregen vervolgens een keurmerk, net zoals de KEMA dat deed. De oprichting van deze verenigingen past zeer goed in het tijdsbeeld van te toegenomen professionalisering van onderzoeklaboratoria. Op het gebied van elektrische producten kende de NVVH met haar IVHA een concurrent, namelijk de Nederlandse Vrouwen Electriciteitsvereniging (NVEV, opgericht in 1933). Het doel van deze vereniging was, net zoals de IVHA, om huishoudelijke producten te testen, maar dan op het gebied van elektrische apparatuur. De NVEV was ervan overtuigd dat de elektriciteitsbedrijven geen rekening hadden gehouden met de wensen van de gebruiksters en probeerden te bemiddelen tussen de huisvrouwen en de producenten van elektrische apparatuur.¹¹⁰ De NVEV verzorgde ook informatiemiddagen over de nieuwste elektrische snufjes die het huishoudelijk werk konden verlichten en organiseerde zelfs uitstapjes naar fabrieken van onder meer Philips.

De elektriciteitsbedrijven zagen in het professioneel huisvrouwschap een goed wapen in de strijd om de Nederlandse huishoudens. Zij trokken honderden vrouwen aan die waren

¹⁰⁵ Lintsen, *Made in Holland*, 266-267.

¹⁰⁶ R. Oldenziel, M. Berendsen en C.J.M. van Dorst, 'De uitbouw van technische systemen en het huishouden: een kwestie van onderhandelen, 1919-1940', in Schot, J.W., H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV. Huishouden, medische techniek* (Zutphen 2001) 37.

¹⁰⁷ Harry Lintsen, Ruth Oldenziel, *Het technisch paradijs*, 12-13.

¹⁰⁸ Harry Lintsen, Ruth Oldenziel, *Het technisch paradijs*, 21.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Idem, 33.

opgeleid aan de huishoudschool en leidden hen vervolgens op tot elektrohuishoudkundigen. Deze vrouwen werden onderlegd in energieopwekking, installatiemateriaal, verwarming, verlichting en de werking van de elektromotor. Zij kregen ook praktijklessen in elektrisch koken, steriliseren, pasteuriseren en het gebruik van allerlei elektrische apparatuur (bijv. koelkasten, stofzuigers, strijkbouten etc.).¹¹¹ Vervolgens werden deze vrouwen ingezet voor voorlichtingsbijeenkomsten, demonstraties en gaven zij les aan huisvrouwen over het gebruik van apparatuur. Natuurlijk waren de elektrohuishoudkundigen onderdeel van een reclamecampagne, maar zij werden zeer serieus genomen door de bedrijven. Zij vormden namelijk de spil tussen de vrouwen (de gebruikers) en de elektriciteitsbedrijven (de producenten). Hun bevindingen werden meegenomen in de ontwikkeling van nieuwe huishoudelijke apparaten.¹¹² Uiteindelijk was de professionalisering van de huisvrouw en de hierboven genoemde verenigingen allemaal in het voordeel van de bedrijven die naarstig opzoek waren naar een afzetmarkt.

De huisvrouw mocht dan in de belangstelling staan van de elektriciteitsbedrijven, maar hoe zat het met de man? Dit is lastig te bepalen aan de van de literatuur, aangezien er zeer weinig aandacht wordt besteed aan mannen met betrekking tot elektriciteit. Ik ben genoodzaakt om mij te baseren op de bevindingen van mijn eigen onderzoek binnen de twee weekbladen. Verschillende afbeeldingen binnen *Panorama* en *Het Leven*, waarop de toepassing van elektriciteit te zien is, tonen de man voornamelijk in een setting buiten het huiselijk domein. Dit kan enerzijds in een publieke omgeving zijn (denk aan straten, pleinen etc.), of juist tijdens de uitoefening van het beroep (bijvoorbeeld in de fabriekshal, of als trambestuurder). Beroepen die in enige vorm verbonden zijn aan elektrotechniek, worden vrijwel altijd beoefend door een man. Elektrotechnisch ingenieur, marconist (het zelf bouwen van radio's lijkt ook voorbehouden aan mannen) en elektriciens zijn voorbeelden van dit soort beroepen. Uitzonderingen zijn overigens snel gevonden, binnen de telefooncentrales werkten namelijk, het woord zegt het al: telefonistes. Dit was een typisch vrouwenberoep, ook al was deze te vinden binnen een elektrotechnische setting. In *Het Leven* staan ook verschillende voorbeelden van vrouwen die typische mannenberoepen met betrekking tot elektriciteit uitvoerden of er juist in onderlegd worden.¹¹³

Ik verwacht, op basis van de hiervoor besproken werken, een oververtegenwoordiging van vrouwen met betrekking tot elektrische apparatuur te vinden in *Panorama* en *Het Leven*.

¹¹¹ Idem, 32.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Zie paragraaf 5.3.2 op pagina 91.

Daarnaast verwacht ik verschillende elektrische apparatuur terug te zien, die volgens verschillende auteurs worden bestempeld als succesvolle toepassingen van elektriciteit. Neem bijvoorbeeld het strijkijzer of de radio. Beide zouden in razend tempo de harten van de Nederlandse consument hebben veroverd.

De door mij hierboven besproken werken verschaffen in mijn optiek geen beeld van de elektrotechniek. Wel wordt er bijvoorbeeld uitvoerig beschreven hoe elektrische systemen zijn geïmplementeerd en uitgebreid. Er is binnen de literatuur aandacht voor de maatschappelijke ontwikkelingen die de acceptatie van elektriciteit hebben gestimuleerd. Ook zijn er onderzoeken waarin gekeken is naar het design van elektrische apparaten dat in samenwerking met de gebruikers heeft geleid tot een acceptatie van elektrische apparatuur. Deze onderzoeken geven antwoord op de vraag waarom bijvoorbeeld de stofzuiger een succes werd en de wasmachine een flop. Er mag dan aandacht zijn geweest voor de gebruikersgroep, maar de vraag wat de gemiddelde Nederlander vond van elektriciteit wordt niet gesteld. Helaas kunnen we niet meer bij de personen van weleer terecht, die destijds te maken kregen met elektriciteit en de toepassing ervan. Wel kan er gekeken worden naar wat er zoal geschreven wordt en wat voor afbeeldingen er verschijnen in bronnen uit die tijd. Geïllustreerde tijdschriften zijn zo'n bron die een dergelijk inzicht kunnen bieden. Uit die tijdschriften zal een beeld zijn te destilleren, een beeld dat iets zegt over de techniek. Dit uiteindelijke beeld is in mijn optiek een indicatie van de algemene opvatting van elektriciteit, tijdens de periode waarin het gemeengoed werd.

Hoofdstuk 3 Onderzoeksopzet en bronnen

3.1 Hoofd- en deelvragen

De hoofdvraag van mijn onderzoek luidt: ‘*Wat is het beeld van elektriciteit in Nederlandse geïllustreerde tijdschriften tijdens het interbellum en hoe valt dit beeld te verklaren?*’ De vraag is tweeledig, waarvan het eerste gedeelte het grootste onderwerp van mijn onderzoek wordt. Het betreft dus een beschrijvend onderzoek.

Wat bedoel ik precies met ‘electriciteit’? Dit is aan de ene kant gemakkelijk en aan de andere kant ingewikkeld. Simpel gezegd heb ik alles wat terug te leiden valt tot electriciteit geschaard onder de allesomvattende noemer ‘electriciteit’. Dit kunnen bijvoorbeeld elektrische apparaten zijn, zoals de stofzuiger en de radio, maar ook generatoren, elektrische trams, elektrische straatverlichting enz. Electriciteit manifesteert zich namelijk in het dagelijks leven voornamelijk door apparatuur. Wij zien dus niet de electriciteit zelf, maar de uitwerking ervan op andere materialen. Zo wordt bijvoorbeeld het schijnen van een gloeilamp veroorzaakt door de elektrische stroom die door de gloeidraad vloeit. Sec bekeken zien we dus geen electriciteit, maar een heet stuk gloeidraad. Hetzelfde geldt voor wanneer electriciteit wordt ingezet voor krachtdoeleinden, we zien niet letterlijk de electriciteit het werk doen, maar het in beweging komen van een elektrotechnische machine ed. wordt veroorzaakt door de stroom die door het stuk techniek gaat. Onder ‘electriciteit’ versta ik dus de toepassing er van binnen de maatschappij. Het beeld van electriciteit dat uit mijn gekozen bladen valt te destilleren hoop ik te kunnen verklaren aan de hand van de literatuur. Natuurlijk is het ook mogelijk dat mijn gevonden beeld, niet in overeenstemming is te brengen met de bestaande werken op het gebied van electriciteit.

Ik wil naast mijn hoofdvraag weten hoe de strijd om de huisvrouw is verlopen en hoe dit gegaan is binnen de wereld van het geïllustreerde tijdschrift. De reden dat ik dit onderdeel heb toegevoegd aan mijn onderzoek is dat de strijd om de Nederlandse huisvrouw door verschillende auteurs wordt beschreven. Electriciteitsbedrijven wilden meer afname generaliseren en richtten hierom hun pijlen op de Nederlandse huishoudens.¹¹⁴ Dit moet terug te vinden zijn in mijn gekozen weekbladen. Ik hoop tevens te ontdekken welke strategieën werden ingezet om zoveel mogelijk afnemers van electriciteit te realiseren. Daarom zijn de

¹¹⁴ Ik heb dit uitvoerig behandeld in hoofdstuk 2. Voor verdere uitleg zie paragraaf 2.2.2 op pagina 18.

advertenties belangrijk. Hoe worden de aangeboden producten gepresenteerd? Zijn deze voor iedereen beschikbaar of gaat het om luxe artikelen?

Hoe wordt elektriciteit gepositioneerd? Zijn de artikelen en afbeeldingen bijvoorbeeld meer positief, dan wel negatief, of zijn ze juist neutraal? Het gaat mij in mijn onderzoek om een cultureel proces van elektrificatie: met welke associaties wordt elektriciteit omgeven binnen de door mij gekozen geïllustreerde tijdschriften? Uiteindelijk kom ik terug tot de hoofdvraag, waarbij ik hopelijk een goed beeld van elektriciteit in Nederland tijdens het interbellum kan neerzetten. Uit het voorgaande zijn de volgende deelvragen voortgekomen:

- Wat is het beeld van elektriciteit in reclames (hoofdstuk 4)?
 - Is er een duidelijke gerichtheid op de man of op de vrouw in de reclames?
 - Zijn de aangeboden elektrische producten duur? Of juist betaalbaar?

Deze deelvraag vloeit voort uit de literatuur. Zoals beschreven in hoofdstuk 2 voerden de elektriciteitsbedrijven allerlei campagnes om de afname van elektriciteit door middel van elektrische apparatuur te stimuleren. Daarnaast was er de focus op de huisvrouw en om deze reden heb ik per reclame bekeken of er mannen of vrouwen te zien waren. Het prijskaartje van de aangeboden producten kan iets vertellen over de beoogde doelgroep, wat temeer iets zegt over de bereikbaarheid van elektrische apparatuur voor de gemiddelde Nederlander. Dit bepaal ik aan de hand van het gemiddeld jaarinkomen per hoofd van de bevolking, plus uiterlijke kenmerken die duiden op de beoogde doelgroep.

- Wat is het beeld van elektriciteit in afbeeldingen (hoofdstuk 5)?
 - Zijn er meer mannen of juist meer vrouwen te zien op foto's waarop elektrische apparaten te zien zijn?
 - Wat is de algemene toon van de foto's? Zijn ze positief, negatief, of juist neutraal?
 - Zijn de foto's 'bovennatuurlijk' of 'wereldlijk'?

Ook deze deelvraag vloeit (gedeeltelijk) voort uit de literatuur. De verdeling tussen mannen en vrouwen in reclames hoeft niet gelijk te zijn aan de verdeling tussen mannen en vrouwen op afbeeldingen. De genderverdeling op afbeeldingen kan tevens een perspectief bieden op de verdeling tussen mannen en vrouwen in reclames. De algemene toon van de afbeeldingen kan iets leren over hoe toepassingen van elektriciteit worden gewaardeerd. Onder andere De Goey en Nye beschrijven dat elektriciteit de verbazing opriep bij de gewone man, het was zelfs een publiekstrekker. Misschien verandert de toon van de afbeeldingen gedurende mijn

onderzoekperiode naarmate de elektrotechniek steeds verder ingebed raakt in de samenleving. David Nye beschrijft in zijn werk dat in de Verenigde Staten (rond 1880) elektrische verlichting op de grens van het bovennatuurlijke werd voorgesteld. Tijdens mijn onderzoek ben ik in de weekbladen ook zinsneden tegengekomen waarin toepassingen van elektriciteit werden beschreven met behulp van bovennatuurlijke bewoordingen. Dit heeft mij doen besluiten om de categorieën ‘bovennatuurlijk’ en ‘wereldlijk’ toe te voegen aan mijn onderzoek.

- Wat is het beeld van elektriciteit in artikelen (hoofdstuk 6)?
 - Wat is de algemene toon van de artikelen? Zijn ze positief, negatief, of neutraal?
 - Zijn de artikelen ‘bovennatuurlijk’ of ‘wereldlijk’?

Net zoals bij de afbeeldingen is de toon van de artikelen waarin toepassingen van elektriciteit worden beschreven belangrijk. Zo kan kritiek op elektrotechniek bijvoorbeeld iets zeggen over angsten binnen de maatschappij op het gebied van elektriciteit. De categorieën ‘wereldlijk’ en ‘bovennatuurlijk’ heb ik hierboven bij de afbeeldingen al beschreven.

De vragen in de hierboven gegeven bulletpoints zullen niet letterlijk in de tekst terug zijn te vinden. Ik bespreek de antwoorden per weekblad en per thema apart in paragrafen. In paragraaf 3.3 zal ik dieper in gaan op welke manier ik bepaalde aspecten heb onderzocht.

3.2 Periodisering

Zoals bekend wil ik in dit onderzoek nagaan wat het beeld is van elektriciteit tijdens het interbellum in Nederland. Dit beeld wil ik onderzoeken door de bestudering van twee geïllustreerde tijdschriften, respectievelijk: *Panorama* en *Het Leven*. Deze weekbladen heb ik geanalyseerd in de periode 1918 - 1939 en dat is niet zonder reden. Zo blijkt uit de literatuur dat Nederland in grofweg twee decennia geëlektrificeerd is. Hiermee bedoel ik dat het aantal aansluitingen op het stroomnet tijdens het interbellum sterk is toegenomen. Lintsen benadrukt dat rond 1914 tachtig procent van de Nederlandse gemeenten niet was aangesloten op de openbare elektriciteitsvoorziening, dit terwijl in 1930 94% van de Nederlandse gemeenten wel op het openbare lichtnet waren aangesloten.¹¹⁵ Het komt er dus op neer dat bijna ieder huisgezin de mogelijkheid had om te worden aangesloten op het elektriciteitsnet in het jaar 1930. Dit betekent niet dat ieder huisgezin een aansluiting had op het stroomnet. Van

¹¹⁵ Lintsen, *Made in Holland*, 202

Overbeeke stelt dat er in 1930 tweehonderd aansluitingen waren per duizend inwoners, of makkelijker gezegd één op de vijf Nederlanders.¹¹⁶ Laten we er voor het gemak van uit gaan dat een huisgezin bestaat uit 5 personen. Met de cijfers die Van Overbeeke verschaft zou dat betekenen dat per 200 gezinnen er 40 een aansluiting hebben op het net. Desalniettemin ben ik van mening dat periode 1918 tot en met 1939 een omschakeling betekende in het elektriciteitslandschap. Ik had ook kunnen kiezen voor de periode waarin elektriciteit nog een noviteit was, beginnend in grofweg de late negentiende eeuw. Hier heb ik niet voor gekozen omdat ik in mijn onderzoek opzoek ben gegaan naar het algemene beeld van elektriciteit. Om dus vervolgens een periode te onderzoeken waarin de gewone man nog geen beschikking heeft over elektriciteit, leek mij niet zinnig. Daarbij is er ook de kritiek vanuit de techniekgeschiedenis, dat historici technieken onderzoeken in de periode waarin zij nieuw zijn. Edgerton bijvoorbeeld heeft felle kritiek op de techniekgeschiedenis, omdat technische artefacten vaak onderzocht worden in de periode waarin zij een nieuw verschijnsel zijn.¹¹⁷ Wel moet onderkend worden dat voor de meeste gezinnen elektriciteit nog een nieuwe begrip was, dus Edgerton zou het een en ander aan te hebben merken op mijn periodisering.

Om de hiervoor genoemde redenen heb ik gekozen voor het interbellum als de te onderzoeken periode. Op basis van de onderzoekresultaten heb ik een indeling gemaakt in het soort berichtgeving in beide bladen. In zowel *Panorama*, als *Het Leven* staan artikelen, afbeeldingen en reclames die ik allen heb getracht te analyseren.¹¹⁸ Zo begin ik met de bespreking van reclames, om vervolgens de afbeeldingen te behandelen. Als laatste komen de artikelen aan de beurt. Binnen deze drie categorieën (reclames, afbeeldingen en artikelen) bespreek ik eerst de onderzoeksresultaten van beide bladen tezamen, om ze na het totaalbeeld apart van elkaar verder uit te werken. Aan het einde van elke categorie staat een tussenconclusie. Waarom nu die drie categorieën? Ik wil een zo totaal mogelijk beeld van elektriciteit destilleren uit de door mij gekozen weekbladen. Had ik gekozen om slechts één categorie (bijvoorbeeld afbeeldingen) te analyseren, dan zou het ‘algemene’ beeld van elektriciteit in mijn ogen onvolledig zijn. Door het onderwerp van uit zoveel mogelijk categorieën te benaderen wordt het onderzoek in zijn totaliteit objectiever.

¹¹⁶ Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 44. Van Overbeeke benadrukt wel dat in deze cijfers tevens bedrijven en instellingen zijn meegenomen. Het aantal aansluitingen bij Nederlandse huishoudens is niet bekend, of de gegevens zijn onnauwkeurig, aldus Van Overbeeke.

¹¹⁷ Dave Edgerton, ‘What is the historiography of technology about?’, 683, 687. Nu moet ik toegeven dat Edgerton zeer waarschijnlijk ook mijn periodisering van tafel veegt, maar ik krijg de indruk dat hij redelijk kieskeurig is met wat hij vruchtbaar onderzoek vindt.

¹¹⁸ Voor de uitleg hoe ik precies de bronnen heb geanalyseerd verwijs ik naar paragraaf 4.3.1 en paragraaf 4.3.2.

3.3 Methoden (en theorieën)

3.3.1 kwantitatief

Dit onderzoek is zowel kwalitatief als kwantitatief opgezet. Bij de bestudering van de bronnen ben ik begonnen met een inhoudsanalyse, om een eerste inzicht te krijgen over hoe vaak iets nu voor komt. Alhoewel kwantitatieve gegevens informatie verschaffen over de verdeling van bijvoorbeeld de hoeveelheid mannen of vrouwen, zegt dit niets over de vraag waarom. In het kwalitatieve deel analyseer ik de gevonden resultaten op een dieper niveau, waarbij het ‘waarom’ juist een plek krijgt.

Zoals uit mijn periodisering is af te leiden, heb ik tweeëntwintig jaargangen doorzocht in zowel *Panorama*, als *Het Leven*. Dit is niet door middel van een aselechte steekproef gedaan, maar door ouderwets monnikenwerk. Ik heb van kافت tot kافت de tweeëntwintig jaargangen per weekblad doorzocht. Dit komt neer op een totaal van 2.288 edities. Zoals gezegd heb ik artikelen, afbeeldingen en reclames onderzocht. Uiteindelijk staan er met betrekking tot elektriciteit in totaal 4001 advertenties, 1726 afbeeldingen en 398 artikelen in *Panorama* en *Het Leven*. Gezien het hoge aantal edities heb artikelen alleen gelezen als er een verwijzing naar elektriciteit te bemerken was, of als er een te verwachte aanleiding was voor een verwijzing naar elektriciteit. Titels en afbeeldingen bij artikelen zijn hierbij belangrijk geweest, aangezien hieraan snel gezien kon worden of het bruikbaar was. Er staan in *Panorama* en *Het Leven* ook romans (in serievorm), deze heb ik alleen bekeken als de titel een verwijzing naar elektriciteit in zich had. Dit was vrijwel niet het geval dus deze categorie binnen het weekblad is praktisch niet geanalyseerd door mij.

Welke categorieën heb ik geteld binnen mijn bronnen? Allereerst heb ik een verdeling gemaakt in hoofdcategorieën, namelijk: ‘artikel’, ‘afbeelding’, ‘reclame’, en ‘nachtopname’. Ik heb deze categorieën toegevoegd om een indruk te krijgen hoe de verdeling is binnen het tijdschrift qua berichtgeving. Dit maakt een onderlinge verhouding tussen de weekbladen makkelijker en het kan tevens iets vertellen over het beeld van elektriciteit in letterlijke zin. Het zegt namelijk iets over de manier waarop de lezers destijds toepassingen van elektriciteit kregen te zien. Dus zijn het voornamelijk afbeeldingen van elektriciteit (in de ruimste zin van het woord: elektrische apparaten, verlichting, aandrijving, vervoer, etc.), of zijn het juist de artikelen die de boventoon voeren? Er zijn artikelen in de bladen die als hoofdonderwerp iets niet-elektrisch behandelen (bijv. artikelen over het huisvrouwschap), maar waarin wel de

toepassing van elektriciteit of het gebruik van elektrische apparatuur terloops besproken wordt. Naast deze artikelen bestaan er de stukken die simpelweg elektriciteit, of de toepassing er van als onderwerp hebben. Tussen deze twee soorten artikelen heb ik geen onderscheid gemaakt, beide tellen in mijn onderzoek als een 'artikel'. Sommige artikelen gaan gepaard met meerdere afbeeldingen. Deze afbeeldingen heb ik los geteld, maar daarbij heb ik wel bijgehouden hoeveel er per artikel bij staan. Op deze manier kan ik dus twee grafieken maken wat betreft de afbeeldingen, namelijk een 'bruto' en een 'netto' variant. Ik heb gekozen om afbeeldingen in 'bruto' en 'netto' te tellen, omdat er soms (foto)reportages in zowel *Het Leven*, als in *Panorama*, staan waarbij een grote hoeveelheid afbeeldingen geplaatst worden. Deze foto's zorgen ervoor dat het totaal aantal foto's aanzienlijk hoger wordt, terwijl deze eigenlijk als groep bij elkaar geplaatst zijn in het blad. In die zin krijgt een lezer die foto's dus in één keer te zien en niet verspreid over een hele jaargang. Om deze reden heb ik gekozen voor het samenvoegen van gegroepeerde foto's in een netto telling. Een voorbeeld moet het voorgaande verduidelijken: als er bij een elektriciteit gerelateerd artikel vijf afbeeldingen staan die duidelijk betrekking hebben op (bijvoorbeeld) een elektrisch apparaat, dan heb ik één artikel, en bruto vijf afbeeldingen. Netto heb ik nog steeds één artikel, maar ook één afbeelding.

Zoals gezegd wil ik weten wat de algehele toon is van artikelen en afbeeldingen. Hierin heb ik onderscheidt gemaakt tussen drie categorieën: 'positief', 'negatief' en 'neutraal'. Het spreekt misschien voor zich, maar wanneer elektriciteit in een goed daglicht wordt getoond of beschreven, dan tel ik de foto of het artikel als 'positief'. Als het omgekeerde het geval is, dan tel ik de afbeelding of het artikel natuurlijkerwijs als 'negatief'. Wanneer er geen waardeoordelen werden gegeven, dan was de foto of het artikel 'neutraal'. In paragraaf 5.1.2 (afbeeldingen) en paragraaf 6.1 (artikelen) ga ik hier dieper op in.

'Nachtopname' heb ik als aparte categorie toegevoegd aangezien ik tijdens het bestuderen van mijn bronnen veel afbeeldingen ben tegengekomen waarbij er een elektrisch verlichte gebouwen werden afgebeeld. Onder deze categorie vallen ook de afbeeldingen van lichtreclames. De bijschriften waren vrijwel allemaal identiek: 'een prachtig verlicht gebouw', of een afgeleide hiervan. Alhoewel het hier dus een afbeelding betreft die elektrische verlichting laat zien in het openbare leven, heb ik ze apart bijgehouden, aangezien ze het totale aantal afbeeldingen redelijk omhoog halen. Ik vond het zonde om ze te laten verdwijnen in de categorie 'afbeeldingen'.

Zoals gezegd ben ik ook geïnteresseerd in de verdeling tussen mannen en vrouwen als het gaat om elektriciteit en de afgeleiden hiervan. Ik heb per afbeelding en reclame

bijgehouden of er mannen of vrouwen zijn afgebeeld. Belangrijk om hierbij te noemen is dat ik niet het letterlijke aantal vrouwen of het aantal mannen heb geteld. Staan er bijvoorbeeld vier vrouwen en één man afgebeeld, telt dit nog steeds als één man en één vrouw. Achteraf had het weinig uitgemaakt of ik nu wel of niet het letterlijke aantal mannen of vrouwen had geteld. In enkele gevallen zijn er meerdere mannen of vrouwen te zien op afbeeldingen, in al die gevallen betreft het een straatfoto. De hoeveelheid mannen en vrouwen op een dergelijke foto is in mijn ogen incidenteel en is niet belangrijk voor het beeld van elektriciteit.

Ik wil ook graag onderzoeken of elektriciteit wordt gezien als een onbegrijpelijke mystieke kracht, of dat het juist gezien wordt als de zoveelste ontdekking binnen het gebied van de techniek. Daarom heb ik per artikel en per afbeelding bijgehouden of elektriciteit bestempeld wordt als ‘bovennatuurlijk’, of ‘wereldlijk’. Zoals besproken wekten toepassingen van elektriciteit tegen het einde van de negentiende eeuw de verwondering van de gewone man. Elektrisch licht bijvoorbeeld lijkt op de grens van het bovennatuurlijke te balanceren. Ik vraag mij af of dit in de twintigste eeuw nog steeds zo is, of dat de gemiddelde Nederlander juist gewend is geraakt aan elektrotechniek. Ik heb artikelen of afbeeldingen onder ‘bovennatuurlijk’ geteld als elektriciteit in verband werd gebracht met niet-wereldlijke zaken.

Tenslotte heb ik op basis van de literatuur een lijstje gemaakt van elektrische apparaten en voertuigen die ik vervolgens geteld heb binnen de weekbladen.¹¹⁹ Het gaat hier om elektrisch licht, de radio, het strijkijzer, de stofzuiger, de telefoon, de (draadloze) telegraaf, de wasmachine en als laatste ‘vervoersmiddel’. ‘Vervoersmiddel’ is onderverdeeld in ‘trein’, ‘tram’ en ‘anders’. De categorie ‘anders’ moest ik toevoegen omdat ik zowel de elektrische auto, als de elektrische fiets ben tegengekomen. Ik heb naast dit rijtje apparatuur en vervoersmiddelen nog een scala aan elektrische verschijningen gevonden in de bronnen. Deze heb ik geteld onder ‘anders’, het was namelijk moeilijk om de verschillende apparaten allemaal apart in een eigen categorie onder te brengen. Ik heb wel bijgehouden wat er nu precies allemaal in de categorie ‘anders’ bijeen zit gepakt, omdat het zonde zou zijn om de

¹¹⁹ In de literatuur worden deze apparaten en voertuigen het meest genoemd en daarom heb ik er voor gekozen om ze los te tellen. Ik heb deze keus gemaakt op basis van de volgende werken: Harry Lintsen, *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland [1800 – 2000]* (Zutphen 2005). Harry Lintsen, Ruth Oldenziel, *Het technisch paradijs, honderd jaar elektriciteit in huis* (Mijndrecht 2000). David Nye, *Electrifying America* (Massachusetts 1990). J.W Schot, H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV. Huishouden, medische techniek* (Zutphen 2001). Peter van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920 – 1975* (Hilversum 2001).

verschillende elektrische apparaten te verliezen in een overkoepelende categorie. Wanneer nodig verwijst ik naar de specifieke apparaten.

3.3.2 Kwalitatief

Hieronder beschrijf ik kort welke theorieën ik in het achterhoofd heb gehouden bij het analyseren van de bronnen. Voordat ik hier aan begin wil ik toelichten dat de door mij besproken advertenties, afbeeldingen en artikelen gekozen zijn vanwege hun treffende voorbeelden. Sommige voorbeelden uit de bronnen zijn juist dermate afwijkend en daarom illustratief.

Bij het bestuderen van foto's, reclames en artikelen wil ik gebruik maken van de theorie van Barthes over mythen. Wordt elektriciteit neergezet als iets natuurlijks, of bijvoorbeeld als iets bovennatuurlijk? Wordt elektriciteit gezien als een mystieke stof, een onbegrijpelijke materie, die op mysterieuze wijze apparaten tot leven wekt? Worden er bepaalde metaforen gebruikt als het gaat om de verklaring van elektrische energie? Uiteraard zal ik gebruik maken van de twee niveaus van significantie (1^e: denotatie, 2^e: connotatie/mythe/symbool). De ondertitels van de foto's worden niet vergeten, deze neem ik ook mee in mijn onderzoek, aangezien de ondertitels een afbakening betekenen van de mogelijke betekenissen van een foto.¹²⁰

In de artikelen over elektriciteit kan ik tevens gebruik maken van de structuralistische theorie van Claude Levi-Strauss, die in zijn theorie weer voortbouwt op de ideeën van Saussure. Ik wil voornamelijk letten op de binaire tegenstellingen in de tekst (deze binaire tegenstelling zouden ook goed van pas kunnen komen bij de afbeeldingen). 'Wereldlijk' versus 'bovennatuurlijk' vind ik een belangrijke binaire tegenstelling.

Bij de bestudering van advertenties in de geïllustreerde tijdschriften ga ik ook gebruik maken van de theorie van Barthes, maar aangezien er meer tekst bij een reclame gepaard gaat wil ik ook de ideologische lading van de advertentie blootleggen. Welke aannames liggen er schuil in het bericht? Zijn er subjectposities te onderscheiden? Welke eigenschappen worden in de advertenties als goed beschouwd?

¹²⁰ John Storey, *Cultural studies and the study of popular culture. Third edition: revised and expanded* (Edinburgh 2010) 113-114.

3.4 Geïllustreerde tijdschriften: Panorama en Het Leven

3.4.1 Panorama

Vanaf de eerste editie op 2 juli 1913 is *Panorama* een weekblad, bedoeld voor het hele gezin.¹²¹ De inhoud van het blad doet dit sterk verraden: een gedeelte voor kinderen, een damesrubriek waarin allerlei handige tips staan voor het huishouden, mode, sport en techniek, kortom voor ieder wat wils. Slechts ten tijde van de Eerste Wereldoorlog werd het blad tweemaal per week uitgegeven, vanwege de fotoreportages over de strijd aan het front.¹²²

Panorama is een geïllustreerd tijdschrift, zoals de titel van het hoofdstuk al heeft verklapt. Een korte blik in een willekeurige uitgave is voldoende om dit feit bevestigd te krijgen. Vele foto's prijken op de bladzijdes, sommige pagina vullend, andere juist midden in een tekst geplaatst. Het oogt allemaal zeer strak en het blad heeft voor mij ook een moderne uitstraling (het zou vandaag de dag niet misstaan). Het draait voornamelijk om de foto's, maar er is tevens ruimte voor lange artikelen die soms meerdere pagina's beslaan.

Het blad is zoals gezegd bedoeld voor het hele gezin, maar dit betekent niet dat er geen ruimte is voor het nieuws van de dag. Actualiteiten zoals rampen, oorlogsleed en politieke twisten vullen voornamelijk het voorste gedeelte van het blad. Er is veel aandacht voor cultuur, zo zijn er reviews van toneelstukken te lezen en later worden ook films besproken. Romans zijn vanaf begin af aan een vaste waarde in het blad. De boeken worden in serievorm door een jaargang verspreid. Kinderen worden in *Panorama* op hun wenken bediend. Waar het in de begindagen in 1913 'Een bladzijde voor de jeugd' was, met allerlei verhalen, illustraties, gedichten en moppen, wordt het vanaf 1918 'Het vrolijke hoekje', waaraan naast de eerder genoemde aspecten nu ook knutseltips, goocheltrucs en prijsvragen worden toegevoegd.¹²³

De eerder genoemde moderubriek zit er al redelijk vroeg in, maar in de periode 1918 tot 1924 is dit nog een klein onderdeel. Pas later wanneer *Panorama* van vormgeving verandert (december 1928), verlegt de nadruk zich volledig in 'Onze damesrubriek' naar

¹²¹ Joan Hemels, Renée Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland: bron van kennis en vermaak, lust voor het oog. Bibliografie deel 1: 1840 – 1945* (Amsterdam 1993) 347. In de Tweede Wereldoorlog verandert er weinig aan de manier van berichtgeving (er staan nog steeds fotoreportages, artikelen en dergelijken in het blad), maar de onderwerpen worden wel deels voorgeschreven door de Duitse bezetter. Eind jaren zestig en begin jaren zeventig betekenen een omslag voor *Panorama*, onder leiding van Gerard Vermeulen wordt de doelgroep verlegd naar voornamelijk jonge mannen. Vandaag de dag kennen we *Panorama* nog steeds als een blad voor mannen.

¹²² Elsbeth Kwant (ed.), *Het tijdschriftenboek* (Zwolle 2006) 160.

¹²³ Hemels, Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland*, 349.

mode. In de periode daarvoor is de damesrubriek (toen genaamd: ‘Voor onze huismoeders’) gevuld met ‘nuttige wenken’ voor de huisvrouw. Vanaf de jaren dertig neemt de damesrubriek in omvang toe. Is het in de vroege jaren twintig nog maar een halve pagina, vanaf de jaren dertig wordt het een pagina vullende rubriek, om vanaf 1936 zelfs meerdere pagina’s te beslaan. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het blad ook door de jaren meer bladzijdes per editie krijgt. Ik heb de damesrubriek nauwlettend gevolgd, omdat ik er van uitging dat wanneer er elektrische huishoudapparatuur zou worden besproken, het in dit gedeelte van het blad zou zijn.

Panorama is niet altijd uitgegeven door dezelfde uitgever, zo is er in de jaren dertig een overstap gemaakt van Sijthoff’s Uitgeverij Maatschappij naar NV Drukkerij De Spaarnestad. Een gevolg was dat een aantal regionale bladen, respectievelijk *De Stad Amsterdam*, *Groot Rotterdam*, *’s-Gravenhage in beeld*, *Ons Land*, *Ons Zuiden* en *Ons Zeeland* aan *Panorama* verbonden werden.¹²⁴ Dit betekende dat de inhoud van het blad per regio een verschillende uitgave kreeg.

3.4.2 *Het Leven*

De eerste editie verscheen op 9 februari 1906, waarbij het blad vanaf het begin tot en met de laagste editie in 1941 gedrukt werd bij Schwartz & Co te Amsterdam.¹²⁵ *Het Leven* is net zoals *Panorama* een geïllustreerd weekblad, maar met het grote verschil dat er bij *Het Leven* niet geschreven wordt voor het hele gezin. Een kinderhoekje bestaat niet en alhoewel er een vrouwenrubriek is (die niet consistent in het blad verschijnt), is deze zeer magertjes. *Het Leven* bestaat onder meer uit nieuws en sensatie, grote aandacht gaat uit naar rampen, misstanden en politieke kwesties. Cultuur krijgt, naast het nieuws, relatief veel ruimte in het blad. Hierbij moet worden gedacht aan toneelstukken, films, dans en mode. Die laatst genoemde wordt overigens minder uitvoerig behandeld in vergelijking met *Panorama*. Ook in *Het Leven* staan romans, die in verschillende delen in de jaargangen worden uitgesmeerd. Wat terner opvalt is de hoeveelheid reclame in het blad. Voordat de lezer bij de werkelijke eerste pagina’s met teksten, of foto’s, is aangekomen zijn er al tien advertentie bladzijdes doorgebladerd.¹²⁶

¹²⁴ Idem, 350.

¹²⁵ Idem, 286.

¹²⁶ Kwant, *Het tijdschriftenboek*, 324. Aangezien ik in mijn onderzoek ook advertenties onderzoek is het feit dat er veel reclame in *Het Leven* staat in eerste instantie een voordeel. Daar moet ik wel bij noemen dat ik na de

Er ligt een grote nadruk op fotoreportages, waarbij soms op de ondertitels na, geen teksten geplaatst worden. De afbeeldingen moeten dus het verhaal vertellen. Natuurlijk is er ook ruimte voor lange artikelen en deze worden vaak in series aangeboden. Zo zijn er bijvoorbeeld reportages over het nachtleven in Amsterdam, Parijs en Berlijn, die per week in zo'n tien afleveringen de revue passeren. Minder dan bij *Panorama*, staan er in *Het Leven* artikelen over het buitenlandse leven. Hiermee bedoel ik bijdragen die gaan over bijvoorbeeld inheemse stammen, of het eerder genoemde nachtleven in Europese steden. Amerika krijgt, in tegenstelling tot *Panorama*, veel minder de aandacht van de redactie. In *Het Leven* is Parijs de stad waarover juist meer geschreven wordt.

Het Leven heeft een hele andere stijl dan *Panorama*, het is veel meer sensatie gericht. Dit zie je duidelijk aan artikelen die gaan over misstanden in de samenleving. Binnen deze reportages worden bijvoorbeeld in woord en beeld de slechte woonomstandigheden van de aller armste getoond, achterbuurt kroegjes worden bezocht en is er aandacht voor de zelfkant van de maatschappij. Hemels en Vegt benadrukken dat deze manier van berichtgeving een doorbraak betekende binnen de Nederlandse journalistiek.¹²⁷ Opvallend zijn de 'undercover' operaties, waarbij journalisten van *Het Leven* vermomd op pad gaan. Het bedelaarsleven wordt op deze manier verkend in meerdere steden.

Elektriciteit, hetgeen waar ik zo naarstig naar opzoek ben gegaan, speelt geen hoofdrol in het blad. De auto, het vliegtuig, de zeppelin en later ook de autogiro (voorloper van de helikopter) krijgen de meeste aandacht als het gaat om techniek. Dit neemt niet weg dat er nog zeer veel artikelen overblijven om te analyseren wat betreft elektriciteit. Aan advertenties met elektrische apparaten is er eerder een overschot dan een tekort in *Het Leven*. Dit zal duidelijk worden in hoofdstuk 4 'Elektriciteit in reclames'.

3.5 Verantwoording bronnen

De periode die ik heb gekozen, 1918 tot en met 1939, betekent dat ik in mijn keus voor primaire bronnen gelimiteerd ben. Naast kranten bestonden de vele magazines en in de jaren twintig van de twintigste eeuw is daar ook de radio als nieuw medium. Kranten wilde ik niet in mijn onderzoek betrekken, omdat dit medium gelimiteerd is qua ruimte voor artikelen en foto's. In een geïllustreerd blad, dat vaak niet dagelijks verschijnt, is er meer ruimte en tijd

zoveelste jaargang wel het idee kreeg dat ik alleen maar advertenties aan het lezen was en dat de artikelen/foto's op een verre tweede plaats waren komen te staan.

¹²⁷ Hemels, Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland*, 288.

om in te gaan op de gekozen onderwerpen. Dit zie je duidelijk terug in *Panorama*, waar sommige artikelen meerdere pagina's beslaan. In een krant had dit destijds niet vaak voorgekomen.

Ik heb gekozen voor *Panorama* omdat het bedoeld was voor een breed publiek. Aangezien ik wil onderzoeken wat het beeld is van elektriciteit, acht ik het brede leespubliek van dit blad zeer belangrijk. Er is in dit blad een dermate groot scala aan onderwerpen te vinden dat wanneer elektriciteit genoemd zou worden, daar ook nadrukkelijk voor gekozen is. Artikelen over elektriciteit moeten het dus waard zijn geweest om geplaatst te worden.

Het Leven heb ik gekozen, zoals eerder gezegd, om de bevindingen uit *Panorama* te controleren. Ik wilde 'het beeld van elektriciteit' niet laten afhangen van slechts één blad. De bevindingen kunnen namelijk redactie gebonden zijn. *Het Leven* is in vergelijking tot *Panorama* ook meer een nieuwsblad en valt in die zin op te vatten als een krant met meer ruimte. De categorie 'nieuws' heeft dus op een verkapte wijze zijn weg gevonden naar mijn onderzoek. Het is overigens niet voor niets dat beide bladen niet aan een zuil gebonden zijn. Een onderlinge vergelijking is daarom in mijn ogen treffender, dan wanneer ik bijvoorbeeld een katholiek weekblad had gekozen. In dat geval zouden onderlinge verschillen namelijk al gauw worden weggeschreven als religieus versus niet-religieus.

De vraag waarom ik niet voor een techniekblad heb gekozen heb ik meerdere malen kregen. De reden eigenlijk vrij simpel: ik heb deze niet kunnen vinden in de tijdsperiode van mijn onderzoek. Een tweede reden is dat een techniekblad bedoeld is voor een specifiek lezerspubliek. De teksten zullen geschreven zijn met een het idee dat lezers enige affiniteit hebben met techniek, waardoor de algemene inslag van het verhaal er af zal zijn. Daarbij staat techniek logischerwijs centraal en wanneer je een algemeen beeld van elektriciteit wilt onderzoeken, is dat niet handig. De kans dat er dan veel onderzoeksresultaten gevonden worden, is vele malen groter en leveren een vertekend beeld. Tot slot wil ik vermelden dat ik zowel *Panorama*, als *Het Leven* op microfilm heb bekeken. De Koninklijke Bibliotheek van Den Haag heeft een grote collectie tijdschriften, waarin mijn bladen gelukkig zijn opgenomen. Helaas is de collectie van mijn beide magazines niet geheel compleet, maar er is keurig bijgehouden welke pagina's ontbreken per editie.¹²⁸ Dit zijn er in mijn optiek niet teveel om mijn onderzoek onmogelijk te maken.

¹²⁸ Zie Appendix I en Appendix II voor een afbeelding van de ontbrekende bladzijdes uit de collectie van *Panorama* en *Het Leven*. Zoals daar te bezien valt is het aantal pagina's dat ontbreekt niet heel groot en het gaat vaak om een enkele vergane advertentiepagina's.

H4 Elektriciteit in reclames

In dit hoofdstuk begin ik met enkele totaalcijfers, om een eerste indruk te verschaffen over elektriciteit in reclames. In deze cijfers zijn de resultaten uit mijn beide bladen, *Panorama* en *Het Leven*, samengevoegd. Na het eerste gedeelte wil ik vervolgens een onderscheid maken tussen de onderzoeksresultaten uit *Panorama* en *Het Leven*, waarbij ik enkele reclames uitvoeriger zal bespreken. Gezien het hoge aantal reclames zal dit hoofdstuk voornamelijk steunen op de statistische gegevens. De gegevens in de getoonde grafieken bestaan uit elektriciteit gerelateerde reclames.

4.1 Reclame, hoe vaak komt het voor?

Elektriciteit komt het meeste voor in advertenties in beide bladen.¹²⁹ In totaal staan er in 22 jaargangen van *Panorama* en *Het Leven* 4001 reclames, waarin elektrische producten worden genoemd of worden aangeboden. Onder ‘elektrische producten’ vallen zeer uiteenlopende apparaten, maar ook reclames waarin aansluitingen op het elektriciteitsnet en aansluitingen op het telefoonnet worden aangeboden. Er zijn tevens verschillende bedrijven die reparaties van elektrische apparaten aanbieden, deze zijn ook opgenomen in mijn reclamecategorie.

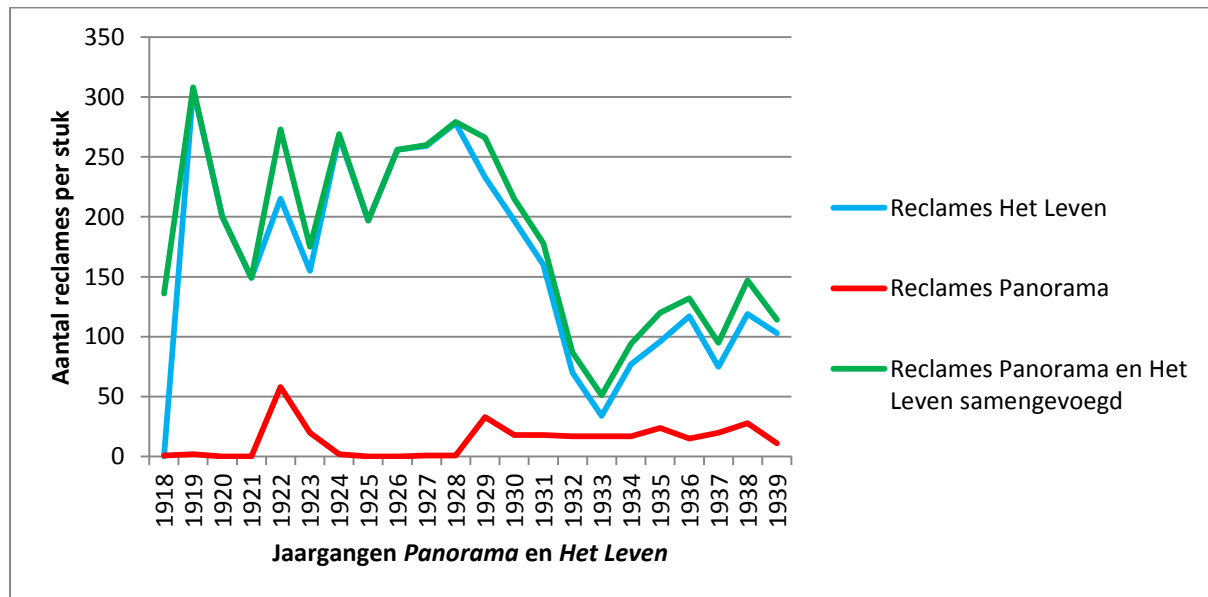
In figuur 1 kan duidelijk worden afgelezen dat het aantal reclames per blad sterk verschilt. In 1922 staan er in *Panorama* 72 reclames, dit is het hoogste aantal reclames voor dit blad in mijn gehele onderzoeksperiode. Het aantal advertenties in *Het Leven* zit hier slechts eenmaal onder, namelijk in 1933. De crisisperiode na 1929 heeft gevolgen voor de hoeveelheid reclames in *Het Leven*. Vanaf 1929 keldert het aantal drastisch van 233 reclames naar 34 reclames in 1933. In *Panorama* is een dergelijke sterke afname niet waar te nemen tijdens de economische crisis van begin jaren dertig. In de periode van 1924 tot 1928 is de frequentie van het aantal reclames zeer laag en in sommige jaren binnen deze periode zijn er zelfs helemaal geen reclames met betrekking tot elektriciteit in *Panorama* te vinden. Dit is opmerkelijk aangezien in de jaren twintig de consument aantrekkelijk wordt voor elektriciteitsbedrijven en producenten van elektrische apparatuur.¹³⁰ Niet alleen de reclames,

¹²⁹ Er staan in de door mij onderzochte jaargangen van beide bladen tezamen 4001 reclames. De categorie die na ‘reclames’ komt, is ‘afbeeldingen’, deze laatst genoemde categorie komt in totaal op 1726 afbeeldingen.

¹³⁰ R. Oldenziel, M. Berendsen en C.J.M. van Dorst, ‘De uitbouw van technische systemen en het huishouden: een kwestie van onderhandelen, 1919-1940’, in Schot, J.W., H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV. Huishouden, medische techniek* (Zutphen 2001) 44-45.

maar ook het aantal afbeeldingen en artikelen met betrekking tot elektriciteit neemt in deze periode sterk af in *Panorama*. Een duidelijke reden voor deze sterke afnames heb ik niet kunnen vinden. In figuur 1 valt tevens het totaal aantal reclames in beide bladen tezamen af te lezen. Aangezien er aanzienlijk meer reclames in *Het Leven* staan, in vergelijking tot *Panorama*, is de vorm in grote mate gelijk aan de lijn van het aantal reclames in *Het Leven*.

Figuur 1 Vergelijking tussen het aantal elektriciteit gerelateerde reclames in *Panorama* en *Het Leven* 1918-1939

4.2 Betaalbaar of luxe artikel?

Bij het analyseren van de reclames heb ik gekeken of de aangeboden producten of diensten betaalbaar waren voor de gemiddelde Nederlander in mijn onderzoeksperiode. Dit heb ik bepaald aan de hand van jaarinkomens van de gemiddelde Nederlander in de periode 1922-1939.¹³¹ Een klein voorbeeld doet dit verduidelijken: in 1924 lag het jaarinkomen op grofweg zevenhonderd gulden.¹³² Een compleet radiotoestel kostte in dit jaar rond de fl.250,-, wat betekent dat de gemiddelde Nederlander één derde van zijn jaarinkomen zou moeten missen voor het kopen van een radio. In dit voorbeeld kunnen we dus spreken van een duur product.

¹³¹ Rijken van Olst, *Centraal Bureau voor de Statistiek. Het nationale inkomen van Nederland 1921-1939* (Utrecht 1948) 51. Voor de periode van voor 1921 heb ik geen cijfers kunnen vinden wat betreft het inkomen, maar als ik het gemiddelde neem van de periode 1921 tot 1939, dan kom ik tot een gemiddeld jaarinkomen van 655 gulden per Nederlander en dit bedrag heb ik als leidraad genomen voor de jaren 1918-1920. Het verschil per jaarinkomen is tussen 1921 en 1939 nooit hoger dan tachtig gulden.

¹³² Ibidem.

Reclames met producten of diensten die betaalbaar waren voor de gemiddelde Nederlanders heb ik geteld onder de categorie ‘betaalbare producten’, de dure apparaten of diensten zijn geteld onder ‘luke artikel’. Om de reclames in te delen in de hiervoor genoemde categorieën, heb ik ze telkens gestaafd aan het gemiddeld jaarinkomen. Het blijft in zekere zin arbitrair wat de een duur en de ander betaalbaar vindt. Ik heb honderd gulden als bovengrens genomen voor betaalbare producten en dit bedrag vond ik aan de hoge kant. Als in ogeschouw wordt genomen dat het gemiddeld jaarinkomen in de periode 1921 tot 1939 niet boven de 777 gulden uitkomt, betekent honderd gulden dus al meer dan een achtste van het jaarinkomen.¹³³ Van die 777 gulden moeten alle vaste lasten nog worden betaald, wat inhoudt dat er voor de aanschaf van elektrische producten zeer weinig ruimte overblijft.

Niet in alle reclames werden prijzen vermeld bij de aangeboden producten, dus de resultaten zijn voor het grootste gedeelte gebaseerd op de reclames waarin dit wel expliciet vermeld stond. Slechts enkele advertenties, waarin geen prijzen vermeld stonden, waren overduidelijk bedoeld voor de meer welvarende Nederlander. Dit was bijvoorbeeld te zien aan de kledij van de afgebeelde personen en soms kon de setting van de reclame bepalend zijn voor de indeling in ‘betaalbaar product’ of ‘luke artikel’. Zie figuur 2 hierboven. Deze reclame toont een gezin in hun zomerverblijf, genietend van het nieuwste radiotoestel. De gemiddelde Nederlander had destijds niet de beschikking over een zomerverblijf, net zoals dat vandaag de dag nog steeds voorbehouden is aan de rijkere bovenlaag van de samenleving. Figuur 2 is daarom ingedeeld onder ‘luke artikel’.

De optie tot huurkoop wordt in reclames van sommige bedrijven genoemd. Dit stelde de wat minderbedeelde mensen in staat om duurdere producten te kopen. Bij huurkoop werd een contract gesloten tussen de aanbieder en de consument. De koper betaalde elke maand een vast bedrag tot uiteindelijk het apparaat helemaal was afbetaald.¹³⁴ Als deze optie in de reclame vermeld stond, ook als er geen prijzen bij stonden, heb ik de reclame onder ‘betaalbaar product’ geteld.

Figuur 2 Reclame van de Nederlandse Seintoestellen fabriek, *Het Leven* 13 augustus 1927

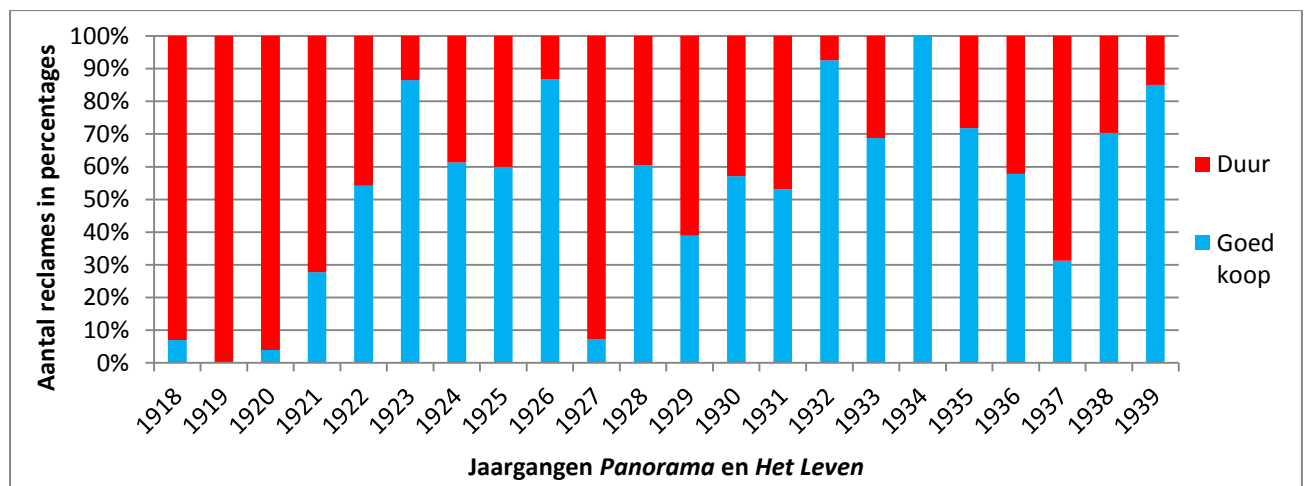

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Oldenziel, Lintsen, *Het technisch paradijs*, 27.

De grafiek hieronder toont de verdeling tussen betaalbare en dure producten in *Panorama* en *Het Leven* samen. In de beginperiode, grofweg 1918 tot 1922, staan er voornamelijk dure producten of diensten in beide bladen. Dit verandert vanaf de jaren twintig, er worden betaalbaardere producten aangeboden en vanaf 1926 komt tevens de optie tot huurkoop in verschillende advertenties voor. De reclames vertonen precies datgene wat er in de literatuur beschreven wordt: pas vanaf de jaren twintig richten de elektriciteitsbedrijven en producenten van elektrische apparaten hun pijlen op de consument en tijdens de crisisjaren wordt het betaalsysteem van huurkoop steeds meer toegepast in reclames.

Figuur 3 Verdeling tussen reclames met luxe artikelen ('duur') of betaalbare producten ('goedkoop') in reclames in *Panorama* en *Het Leven* 1918-1939

Wanneer je alle jaargangen van zowel *Panorama* als *Het Leven* samenvoegt, zijn het aantal reclames met dure en betaalbare producten vrijwel in evenwicht: 610 reclames vallen onder de categorie 'goedkoop' en 525 reclames vallen onder de categorie 'duur'. In totaal heb ik dus van 1135 reclames kunnen bepalen of deze bereikbaar waren voor de gemiddelde Nederlander, dit ten opzichte van het totaal van 4001 reclames. De categorieën 'luxe artikel' en 'betaalbaar product' blijven redelijk problematisch, aangezien ze maar voor een kwart van de reclames te bepalen zijn. Hier komt bij dat sommige reclames ten opzichte van andere zeer veel voorkomen. Zo is er bijvoorbeeld een reclame van het 'Columbus' strijkijzer dat voor fl. 8,50 verkocht wordt en in daarom in de categorie 'betaalbaar product' valt. Deze reclame staat in het jaar 1926 dertig keer in *Het Leven* (zie figuur 4 op de volgende pagina). In totaal zijn er in dit jaar zestig reclames waarvan ik kan bepalen of ze bestempeld kunnen worden als 'betaalbaar product' of 'luxe artikel' en de helft van dit aantal wordt dus gedomineerd door

één reclame van één bedrijf. Alhoewel de lezers van *Het Leven* dertig keer in dat jaar een betaalbaar elektrisch product te zien krijgen, gaat het maar om een enkel product: het ‘Columbus’ strijkijzer. Het hoge aantal strijkijzerreclames wierp blijkbaar wel zijn vruchten af, zo verkocht de Gemeente Elektriciteitswerken (GE) te Amsterdam in de periode van 1922 tot en met 1927 maar liefst 18.703 strijkijzers. Hiermee stond het strijkijzer op de derde plek van de best verkochte elektrische apparaten binnen GE.¹³⁵

Figuur 4 Reclame elektrisch strijkijzer ‘Columbus’, *Het Leven* 16 januari 1926

4.3 Man versus Vrouw

In de literatuur wordt beschreven dat de elektriciteitsproducenten meer afnemers van elektriciteit wilden realiseren door de consument zoveel mogelijk gebruik te laten maken van elektrische apparaten. Aangezien de vrouw de manager van het huiselijke domein was, moesten de producenten de vrouw aanspreken. Allerlei huishoudelijke apparaten, zoals de stofzuiger en het strijkijzer, verschenen op de markt, die het werk van de vrouw aanzienlijk konden verlichten. Of het werk er ook werkelijk lichter van werd, is de vraag. Lintsen en Oldenzijl benadrukken dat het huishoudelijk werk op sommige punten juist zwaarder werd, omdat de frequentie van de werkzaamheden toenam.¹³⁶

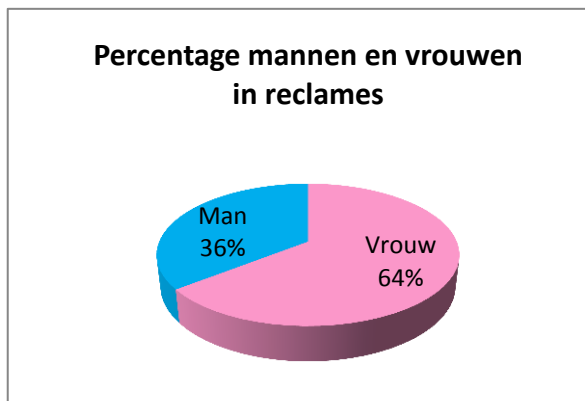
In mijn onderzoek heb ik gelet op de verdeling tussen mannen en vrouwen in reclames, om te zien hoe de ‘strijd om de huisvrouw’ is verlopen. Ik heb per reclame geteld of er vrouwen, dan wel mannen in voor kwamen. Hierbij dient te worden opgemerkt dat ik niet het letterlijke aantal mannen en vrouwen geteld heb. Komen er bijvoorbeeld twee vrouwen en één man in de reclame voor, heb ik dit geteld als één man en één vrouw. Achteraf had het geen verschil gemaakt of ik wel gekozen had om het letterlijke aantal mannen en vrouwen te tellen. De verdeling is namelijk zeer duidelijk (zie figuur 5 op de volgende

¹³⁵ De Rijke, *Het elektrische huis*, 41. Op de eerste plaats stond de stofzuiger met 34.712 verkochten exemplaren, gevolgd door de elektrische kachel, die in de periode 1922 tot en met 1927 29.446 keer verkocht werd door GE.

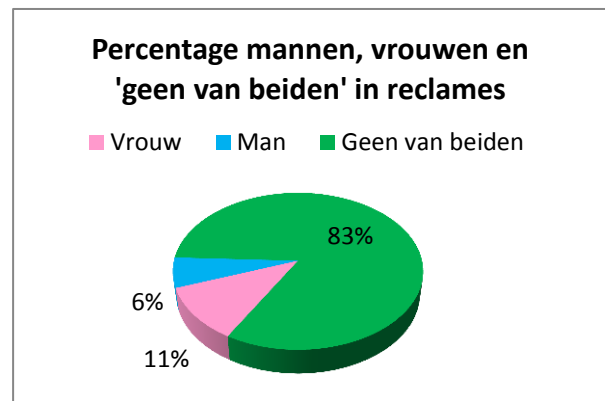
¹³⁶ Lintsen, *Made in Holland*, 276.

pagina). In de twee weekbladen zijn vrijwel geen reclames te vinden waarin meerdere mannen of vrouwen voor komen. Ik heb in de cirkeldiagram hieronder de onderzoeksresultaten van *Panorama* en *Het Leven* samengevoegd. Het lijkt er in eerste instantie op dat de aanbieders van elektrische apparaten zich meer op de vrouw focusten dan op de man. Hiermee lijkt datgene wat in de literatuur wordt beschreven juist te zijn. Toch

Figuur 5 Cirkeldiagram van het percentage mannen en vrouwen in reclames in *Panorama* en *Het Leven* in 1918-1939

Figuur 6 Cirkeldiagram van het percentage mannen, vrouwen en 'geen van beiden' in reclames van *Panorama* en *Het Leven* 1918-1939

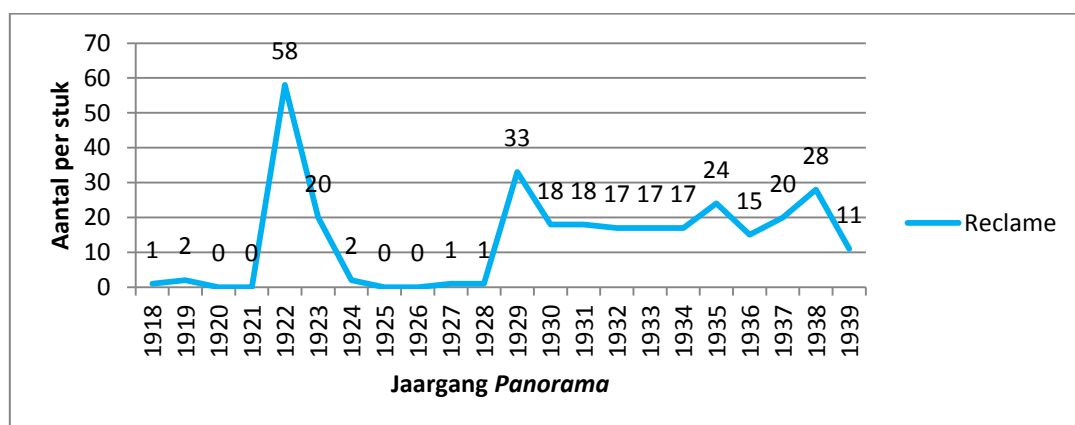

klopt dit niet helemaal, want net zoals bij de categorieën ‘betaalbaar product’ en ‘luxe artikel’, is het bij de categorieën ‘man’ en ‘vrouw’ lastig om te stellen dat de hierboven getoonde cirkeldiagram (figuur 5) tekenend is voor alle reclames in zowel *Het Leven*, als *Panorama*. Op de onderlinge verschillen tussen de twee bladen kom ik nog terug in paragraaf 4.4 en 4.5. Het is eerst belangrijk om te stellen dat figuur 5 berust op de reclames waarin daadwerkelijk mannen en vrouwen voorkwamen. In het overgrote deel van de reclames was dit namelijk niet het geval: in de 4001 reclames stonden slechts op 694 reclames mannen of vrouwen afgebeeld. Zelfs bij de reclames van de ‘usual suspects’, zoals het strijkijzer of de stofzuiger, stonden niet altijd vrouwen afgebeeld. Het is daarom voor het beeld van elektriciteit in reclames beter als ook de reclames worden meegeteld waarin geen mannen of vrouwen voorkomen, zoals in figuur 6 hierboven. Reclames in de periode 1918-1939 in beide bladen vertonen of noemen dus vaker niet, dan wel, een van de genders. In het geval dat er wel een van de geslachten wordt genoemd of getoond is het, in *Panorama* en *Het Leven* tezamen, vaker een vrouw dan een man. Een verklaring hiervoor kan zijn dat het plaatsen van een reclame waarin alleen het product wordt getoond goedkoper is. De advertentie neemt in dat geval namelijk minder ruimte in. Een andere uitleg kan zijn dat de aanbieders van elektrische apparatuur geen nadruk wilden leggen op een van de geslachten. Het maakte niet uit wie het kocht, als het maar gekocht werd.

4.4 Reclames in *Panorama*

Wat opvalt aan de reclames in *Panorama*, zoals eerder vermeld, is het ontbreken van een constante hoeveelheid reclames met betrekking tot elektriciteit. In sommige jaargangen zijn zelfs in zijn totaliteit geen elektriciteit gerelateerde reclames te vinden, zie figuur 7 hieronder.

Figuur 7 Verdeling van het aantal reclames per stuk in *Panorama* 1918-1939

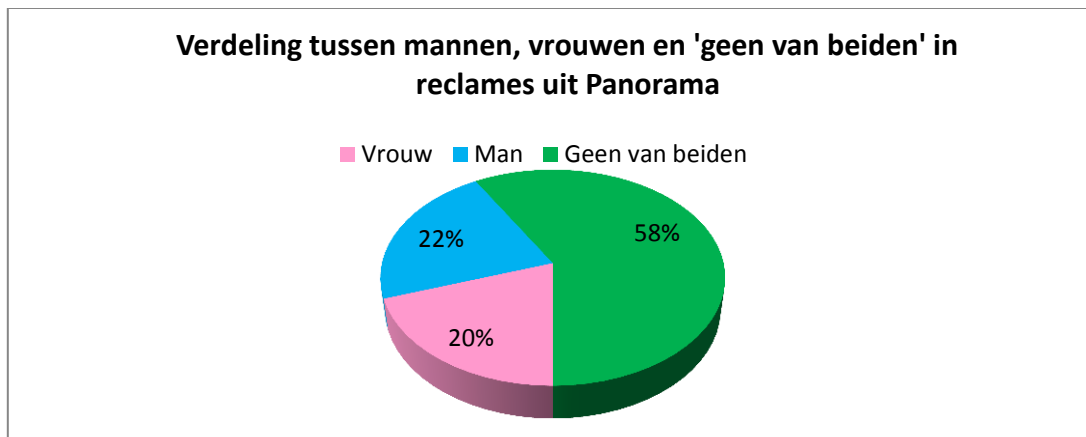
De vorm van de grafiek valt niet vanuit de literatuur te verklaren en ik kan ook geen afdoende reden geven waarom het aantal reclames zo laag is in de periode van 1924 tot 1928. De enorme piek in 1922 zou kunnen worden verklaard door de aandacht van de producenten van elektrische apparaten voor de consument, maar deze focus op de huiselijke markt zou meerdere jaren moeten beslaan en niet, zoals in de grafiek, één enkel jaar. Daarnaast heb ik al aangetoond dat in *Het Leven* het aantal reclames juist zeer hoog is vanaf 1920. De afname van het aantal reclames ten tijden van de economische crisis in de jaren dertig is wel te zien in *Panorama*, maar het aantal reclames tijdens de crisisperiode ligt altijd nog hoger dan het aantal advertenties in de jaren twintig.

4.4.1 Mannen versus vrouwen

Wat te meer opvalt aan de reclames in *Panorama* is dat er in totaal meer mannen dan vrouwen staan afgebeeld in advertenties. Dit botst met datgene wat er in de werken van onder meer Oldenzijl en Lintsen staat. Producenten van elektrische apparatuur zouden zich namelijk meer op de vrouw richten, aangezien zij het huiselijk domein beheert. Als ik mij slechts baseer op de onderzoeksresultaten uit *Panorama*, had ik het met de hier voorgaande bewering oneens moeten zijn. In figuur 8 heb ik de verdeling tussen mannen en vrouwen in reclames weergegeven, waarin tevens rekening is gehouden met de reclames waarin geen mannen of vrouwen te zien zijn. Hierin is onder meer te zien dat het aantal reclames zonder de

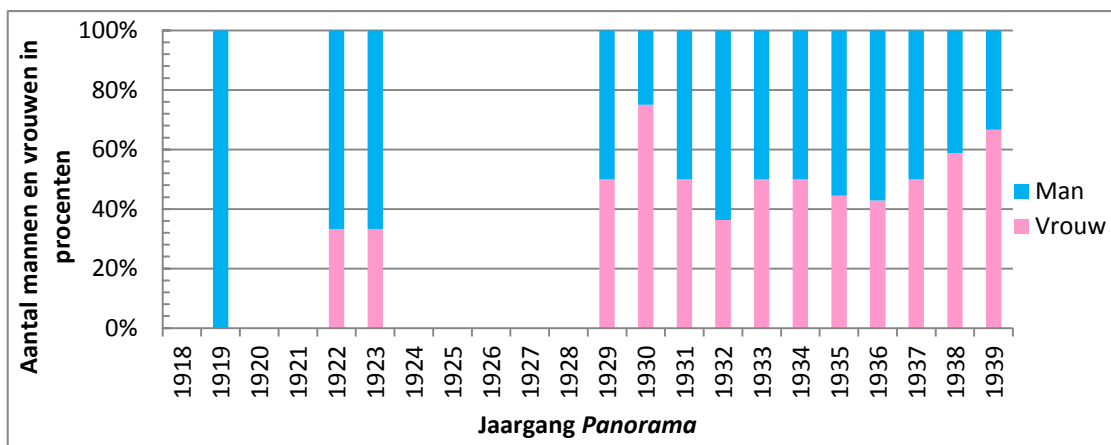
geslachten in de meerderheid is. Dit betekent overigens niet dat de genderloze reclames geen specifieke doelgroep hadden, ze konden namelijk nog steeds bedoeld zijn voor vrouwen, maar dit wordt niet expliciet genoemd of getoond in de advertenties.

Figuur 8 Een cirkeldiagram van de verdeling van mannen, vrouwen en 'geen van beiden' in reclames uit *Panorama* 1918-1939

Er is een zeer klein gedeelte van de reclames waarin beide geslachten een plaats hebben gekregen. In 18 van de in totaal 126 reclames waarin mannen of vrouwen staan afgebeeld, staan de seksen samen in de advertentie.

Figuur 9 Verdeling tussen mannen en vrouwen in reclames in *Panorama* 1918-1939

In

figuur 9 is de verdeling tussen mannen en vrouwen in reclames te zien per jaar. Het jaar 1922 vertoont wederom aparte resultaten, er staan twee keer zoveel mannen dan vrouwen in de reclames. De verdeling tussen mannen en vrouwen is in de periode van 1929 tot 1939 meer in evenwicht. In slechts drie jaargangen (1930, 1938 en 1939) zijn er meer vrouwen dan mannen in de reclames van *Panorama* te vinden. Het is temeer opmerkelijk dat er vanaf 1929 vaker

een persoon staat afgebeeld in de reclames uit *Panorama*. Van Overbeeke stelt dat vanaf 1930 er een intensivering plaatsvond in de focus op consument door de elektriciteitsbedrijven.¹³⁷ De eerder genoemde toename zou door deze

Figuur 10 Reclame Simplex stofzuiger, *Panorama* 30 augustus 1922

Figuur 11 Reclame elektrisch petroleum fornuis Petrol, *Panorama* 14 juli 1933

Figuur 12 Reclame Simplex wasmachine, *Panorama* 1922 (datum onbekend)

intensivering kunnen worden verklaard. Een andere reden kan zijn dat, mede door verbeterde druktechnieken en goedkopere manier van printen, het plaatsen van (grotere) advertenties goedkoper werd. Het afbeelden van personen zou in dat geval toegankelijker zijn.

Ik verwachtte dat vrouwen in veel grotere mate vertegenwoordigd zouden zijn in reclames waarin huishoudelijke apparatuur wordt aangeboden. Hierboven staan enkele voorbeelden van apparaten waarin ik tenminste vrouwen had verwacht, in beeld of tekst.¹³⁸ Nu is het niet zo dat er helemaal geen vrouwen zijn afgebeeld in reclames voor huishoudelijke apparatuur. Als ik het voorbeeld van de stofzuiger neem, dan zijn er ook merken die juist wel een vrouw afbeelden in de reclame. In wat voor reclames staan vrouwen dan wel afgebeeld? Hier is niet een eenduidig antwoord op te geven. Vrouwen krijgen namelijk in verschillende advertenties in *Panorama* een plek. Zo zijn ze vertegenwoordigd in de reclames van: Philips gloeilampen, Philips radio's, Radio Bell radio's, Electrolux stofzuigers en tevens in de reclames van Rinso wasmiddel in samenwerking met Bee-Vac

¹³⁷ Van Overbeeke, *Kachels, geisers en fornuizen*, 23.

¹³⁸ In verschillende werken binnen de literatuur wordt beschreven dat de huisvrouw als doelgroep interessant werd voor elektriciteitsbedrijven. Ik heb dit punt meermaals gemaakt in hoofdstuk 2. Om deze reden had ik verwacht meer vrouwen aan te treffen in advertenties.

wasmachines. Het probleem is alleen dat hier geen structuur in zit. Zo is er bijvoorbeeld in de ene reclame van Philips wel een vrouw te zien en in de andere weer niet.

Hetzelfde probleem geldt voor mannen. Ook zij komen voor in verschillende reclames van bijvoorbeeld Philips gloeilampen en Radio Bell radio's, maar daartegenover zijn er veel reclames waarin geen mannen voor komen. Zoals in figuur 9 op pagina 47 al valt af te lezen: er zijn nu eenmaal meer reclames waarin beide geslachten helemaal niet afgebeeld of beschreven zijn. Er moet wel worden toegegeven dat er in de advertenties van huishoudelijke apparatuur vrijwel geen mannen voorkomen. Dit is niet een verassing te noemen, aangezien de reclames voor huishoudelijke apparatuur bedoeld waren voor de vrouw, althans zo wordt het voorgesteld binnen de literatuur.¹³⁹ Zij zou deze per slot van rekening gaan gebruiken en niet de man. Slechts één reclame toont een man, die in gesprek met zijn vrouw verwickeld is over huishoudelijke apparaten (zie figuur 14 op pagina 52). Deze reclame is overigens niet van een producent van elektrische apparatuur. De advertentie staat vol met allerlei interessante zinsneden, die de in paragraaf 2.2.4 besproken werkbeparing door elektrische apparatuur herhalen. Verschillende elektrische apparaten (stofzuiger, ijskast en wasmachine) worden in de advertentie bestempeld als 'uitvindingen die het werk van de huisvrouw vergemakkelijken'.¹⁴⁰ Het beeld dat gecreëerd wordt van elektrische apparatuur is zeer positief: ze maken de tijd waarin het stel leeft 'bijzonder' en 'aangenaam'.¹⁴¹

4.4.2 Goedkoop en duur

De verdeling tussen betaalbare en dure elektrische producten in de reclames uit *Panorama* is niet in evenwicht. Er staan voornamelijk prijzige artikelen in het blad en de in de literatuur besproken optie tot huurkoop ben ik geen enkele maal tegengekomen. In figuur 13 (volgende pagina) is duidelijk te zien dat er relatief weinig betaalbare elektrische producten in 22 jaargangen van *Panorama* te vinden zijn. Hierbij moet worden opgemerkt dat ik niet altijd kon bepalen of een product duur of betaalbaar was, bij veel advertenties stonden namelijk geen prijzen vermeld. Ik kon slechts bij 89 reclames van de in totaal 303 reclames in *Panorama* bepalen of er luxe of betaalbare artikelen werden aangeboden. Het beeld van deze 89 reclames is vrij duidelijk: elektrische apparaten in reclames uit *Panorama* waren niet, of lastig, te betalen voor de gemiddelde Nederlander. Op deze conclusie kom ik nog terug in

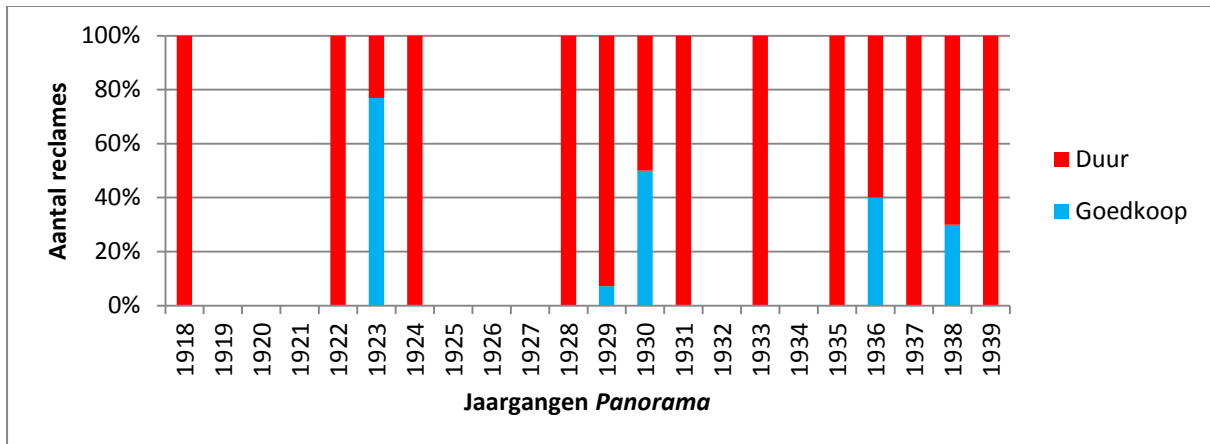
¹³⁹ Zie bijvoorbeeld Oldenzil, M. Berendsen en C.J.M. van Dorst, 'De uitbouw van technische systemen en het huishouden: een kwestie van onderhandelen, 1919-1940', 43-44.

¹⁴⁰ *Panorama* 10 maart.

¹⁴¹ *Ibidem*.

hoofdstuk 6, paragraaf 2.4, die gaat over de artikelen in *Panorama*. Ik heb namelijk meerdere keren kunnen lezen dat een elektrisch apparaat, zoals de stofzuiger, als duur werd bestempeld en daarmee onbereikbaar was voor de huisvrouw.

Figuur 13 Verdeling tussen reclames met luxe artikelen ('duur') of betaalbare producten ('goedkoop') in reclames in *Panorama* 1918-1939

Figuur 14 Reclame Rinso wasmiddel, *Panorama* 10 maart 1938

4.4.3 Opvallende reclames

Na al deze statistische gegevens wil ik nu graag enkele voorbeelden geven van reclames die opvielen door hun stijl (uiterlijk) en hun gekozen teksten (inhoud). Het eerste voorbeeld stamt uit 1922 (zie figuur 15). In dit jaar begon Philips als een van de eerste met het toepassen van subjectieve reclameteksten. Hiermee doel ik niet op de te verwachten zinnen als ‘het beste product’ of ‘goede kwaliteit’, maar op opvallende ‘feitelijke’ kennis. In de reclametekst wordt beschreven dat het elektrisch licht uit gloeilampen, die door andere fabrikanten worden geproduceerd dan Philips, de ogen verblindt. Dit is een ‘onder doctoren bekend nadeel’ en de gloeilamp van Philips veroorzaakt dit verblindende licht juist niet. ‘Door de grotere lichtende oppervlakte verliest de lamp haar verblindende werking en geeft zij een verstrooid aangenaam licht.’¹⁴² In de reclame wordt ook een beroep gedaan op de ouderlijke verantwoordelijkheid, want zo luidt de tekst: ‘Voor uw gezin en vooral voor uw kinderen die

Figuur 15 Reclame Philips Argenta gloeilamp, Panorama 1922 (datum onbekend)

¹⁴² *Panorama* 1922, datum onbekend. Helaas kon ik in 1922 en 1923 niet altijd bepalen op welke datum de advertenties in *Panorama* stonden. Dit komt omdat alle advertenties van deze jaren zijn samengevoegd tot één lange reeks reclames op de microfilm van de jaargangen 1922 en 1923. De voor- en achterpagina waarop de datum van de desbetreffende *Panorama* staat, ontbreekt in deze lange reeks zeer vaak.

nog zoovele jaren hun ogen gebruiken moeten, geven wij u de overweging uw gewone lampen te vervangen door Philips Argenta-lampen.' Dit zou geïnterpreteerd kunnen worden op de volgende manier: je bent een slechte ouder als je geen Philips lampen koopt, want de normale lampen vernietigen de ogen van je kinderen. De woorden 'geven wij u de overweging', zijn in mijn ogen zeer kundig gekozen. Er wordt namelijk een gevoel gecreëerd van 'niks moet, wij geven alleen advies.' Philips is de enige in de jaren twintig die een dergelijke strategie hanteert om hun spullen aan de man te brengen.¹⁴³ Er wordt gesteund op een autoriteit, namelijk doctoren, en er wordt gesteld dat elektrisch licht helemaal niet goed is voor de mens. Je ogen worden erdoor verblind, tenzij je natuurlijk een gloeilamp van Philips aanschaft. Ik ben van mening dat deze reclame ook voor deel steunt op angsten binnen de Nederlandse samenleving op het gebied van elektrisch licht. Alhoewel ik in de literatuur weinig aanknopingspunten heb kunnen vinden voor deze angsten, waren deze er volgens De Goey in de late negentiende eeuw wel.¹⁴⁴ De reclame in figuur 15 kan een voorbeeld zijn van het bestaan van die angsten, die Philips met behulp van de advertentie uit de wereld wil helpen.

In latere jaren lijken deze angsten niet meer aanwezig. Zo worden er in de jaren dertig andere strategieën gebruikt om gloeilampen aan de man te brengen. Hierboven staat nog een voorbeeld van deze 'red-uw-ogen'-campagne in een reclame van Philips, een campagne die overigens vanaf 1931 tot 1939 volgehouden werd in *Panorama*. In deze reclame wordt wederom op de ogen gefocust, die beschermd dienen te worden. Nu gaat het niet alleen om te fel licht, maar ook om te weinig licht. Ogen moeten teveel inspanssen bij weinig licht en

Figuur 16 Philips reclame, *Panorama* 3 oktober 1931

OM ZIE NIEM OOGEN SEINEN EKEN AVOND S.O.S.

.. jonge oogen die hun huiswerk moeten doen bij onvoldoende of te schel licht - vrouwenoogen die bij slecht licht turen op naaien verstelwerk - mannenoogen - oogen die vóór hun tijd oud dreigen te worden.

Spaart Uw oogen - Uw kostbaarste bezit! 100 Watt is het minimum voor het middenlicht van Uw kamer: maar een 100 watt Philips Argenta met den ballon van melkglas, die de oogen tegen de schelle stralen van den gloeidraad beschermt.

● Leest of schrijft uitsluitend bij het licht van een Argentalamp van minstens 100 watt.

100 watt is pas wat
PHILIPS „ARGENTA”

¹⁴³ Dit geldt voor de reclames met betrekking tot elektrische apparaten in *Panorama*.

¹⁴⁴ De Goey, *Puëm 75 jaar*, 11.

verouderen daarom, volgens de reclame van Philips, sneller dan goed voor je is.

Gedurende de jaren 1930 tot 1934 staan er twee andere reclamecampagnes van Philips in *Panorama*. Zo is er een reeks reclames die de zuinigheid van de gloeilampen benadrukt. Ze mogen dan iets meer kosten dan die van de concurrent, maar het aantal kilowatt per uur van een Philips bolletje is volgens Philips veel lager. Het bedrijf is hiervan dermate overtuigd dat het zelfs bij mensen thuis of bij bedrijven wil komen testdraaien met een speciaal hiervoor gecreëerde machine. 'Een huis vol licht', de laatste reclamecampagne die ik wil bespreken, is in de jaren 1929 en 1930 in *Panorama* te vinden. Per reclame wordt een typisch huisvertrek getoond waarin de gloeilampen van Philips horen te hangen. De redenen om je huis vol te hangen met elektrisch licht verschillen van veiligheid tot sfeer en gezelligheid. Zie hieronder twee mooie voorbeelden van de 'Een huis vol licht'-campagne.

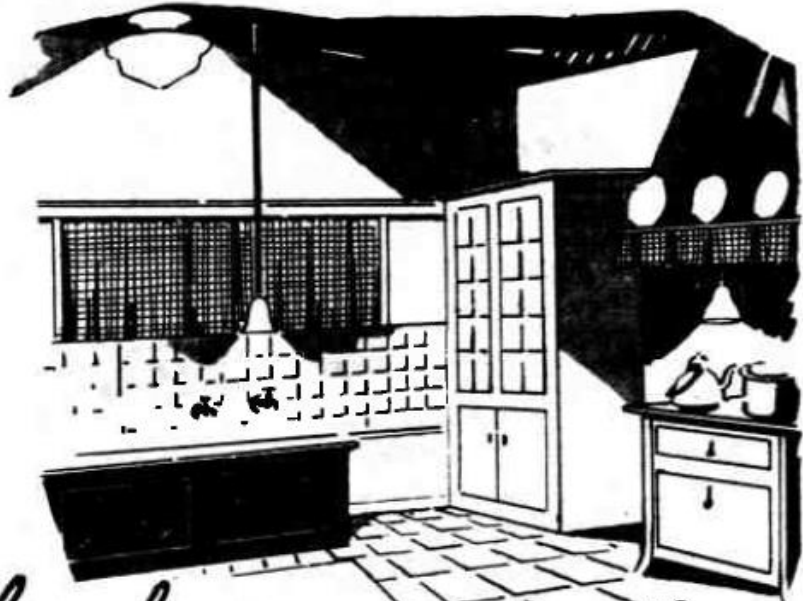
Figuur 17 Reclame Philips Argenta gloeilamp, Panorama 1929 (datum onbekend)

Schoonmaak!

Lege fittingen zijn dikwijls de oorzaak van vele huiselijke ongevallen. Het ontbreken van een extra-lamp in Uw huiskamer verzwakt de oogen. Laat bij de schoonmaak 1929 geen misplaatste zuinigheid de wijsheid bedriegen! Laat daarom ontbrekende lampen aanvullen en op geschikte plaatsen nieuwe aansluitingen maken. Koopt „n huisje vol licht“ - het nieuwe Philips assortiment - dat Argenta-lampen bevat voor elk doeleinde. Vraagt Uw winkelier.

PHILIPS ARGENTA

Uw huis vol licht

In de keuken...

In de keuken - een der gewichtigste vertrekken van het huis - komt het zeer zeker aan op goede verlichting. De groenten kunnen beter worden schoongemaakt, de spijzen beter worden bereid en het breken van het servies zal minder voorkomen bij goede keukenverlichting, waarvoor één lamp en dan dikwijls nog op verkeerde plaats, beslist onvoldoende is. Boven het fornuis het speciaal Philips K. R. A. Armatuur à Fl. 3.05, waarover een installateur U gaarne zal inlichten, boven de gootsteen een lamp voor schoonmaken en afwassen en een lichtornament voor algemeene verlichting. En overal als ideale lichtbron de Philips Argenta.

PHILIPS ARGENTA

Indien Uwe bestaande installatie niet in een voldoende aantal lichtpunten voorziet, kunt U door middel van verdeelstukken en meersoudige fittingen toch een goede verlichting van Uwe kamers bereiken.

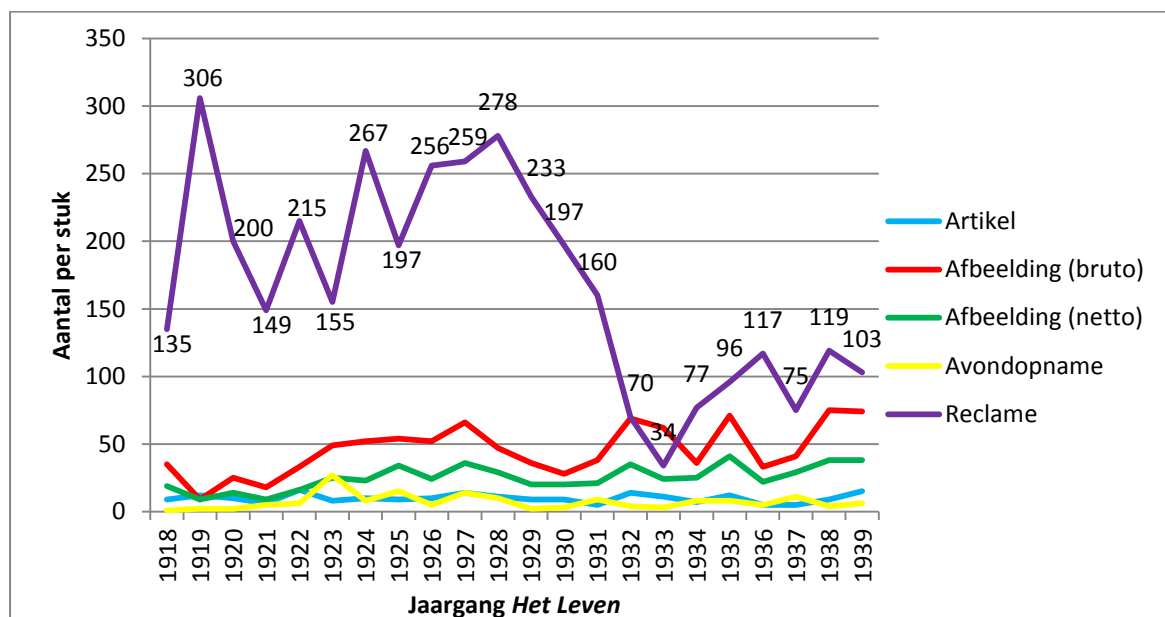
De redenen voor de verlichting van Philips vind ik nog het bijzonderst in de figuur hierboven. 'De groenten kunnen beter worden schoongemaakt, de spijzen beter worden bereid en het breken van het servies zal minder voorkomen bij goede keukenverlichting.' Als we deze reclame analyseren aan de hand van de twee niveaus van significantie van Roland Barthes, dan is op het niveau van denotatie (het eerste niveau) een verlichte keuken te zien, met op de

voorgond een vrouw. De begeleidende tekst in de reclame voegt aan ‘de verlichte keuken’, verschillende wenselijke eigenschappen toe. Hiermee zijn we op het tweede niveau van significantie beland, die van connotatie. De keuken is door de verlichting gezonder (groenten kunnen beter worden schoongemaakt en de spijzen kunnen beter worden bereid) en veiliger (de kans dat servies op de grond valt is kleiner geworden). Er kan nog een derde connotatie worden afgeleid uit de reclame: met een goed verlichte keuken ben je een betere huisvrouw.

4.5 Reclames in Het Leven

Het Leven is op het eerste gezicht één grote reclame. Voordat je bij het daadwerkelijk blad komt, met de artikelen en vele afbeeldingen, heb je als lezer eerst een groot aantal reclamepagina’s doorgebladerd. Het laatste gedeelte van dit blad bestaat eveneens uit reclames. De grafiek hieronder toont het hoge aantal advertenties in relatie tot de andere berichtvormen in het blad.

Figuur 19 Verdeling van het soort bericht in *Het Leven* 1918-1939

De economische crisis vanaf 1929 is zeer duidelijk waar te nemen in het aantal reclames in *Het Leven*, met het jaar 1933 als het absolute dieptepunt. Het herstel in het aantal reclames verloopt langzaam en de grote hoogtes van de jaren twintig zal niet meer worden bereikt. Het lijkt me ook logisch dat bedrijven weinig advertenties plaatsten in de jaren dertig. De

gemiddelde Nederlander had, gezien het dalend jaarinkomen, aanzienlijk minder te besteden. Het jaarinkomen daalde in de periode 1929 tot 1935 met meer dan twee honderd gulden.

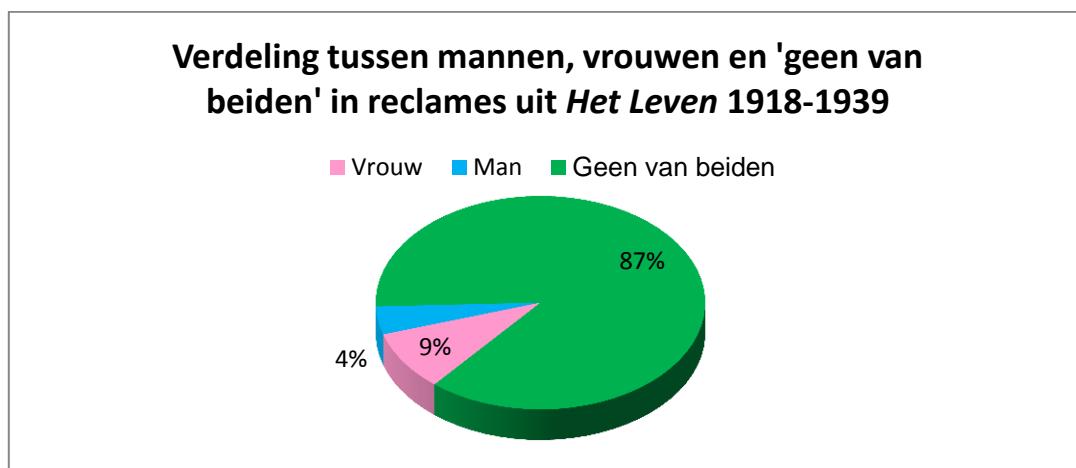
Jaar	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Gemiddelde jaarinkomen in gulden	750	740	663	604	555	548	529

Bron: Olst, *Centraal Bureau voor de Statistiek. Het nationale inkomen van Nederland 1921-1939*, 51.

4.5.1 Mannen versus vrouwen

In figuur 20 staat de verdeling tussen de geslachten in de reclames uit *Het Leven*, waarin tevens de categorie ‘geen van beiden’ is opgenomen. Hierin is duidelijk te zien dat het aantal reclames waarin helemaal geen gender voor komt in de meerderheid is. Dit beeld zagen we eerder al bij *Panorama*, ook in dit weekblad waren de reclames zonder mannen en vrouwen in de meerderheid. Het lijkt er dus op dat bedrijven niet zo sterk gendergericht waren als in de literatuur naar voren komt. Althans niet in de reclames van *Panorama* en *Het Leven*.

Figuur 20 Een cirkeldiagram van de verdeling van mannen, vrouwen en ‘geen van beiden’ in reclames uit *Het Leven* 1918-1939

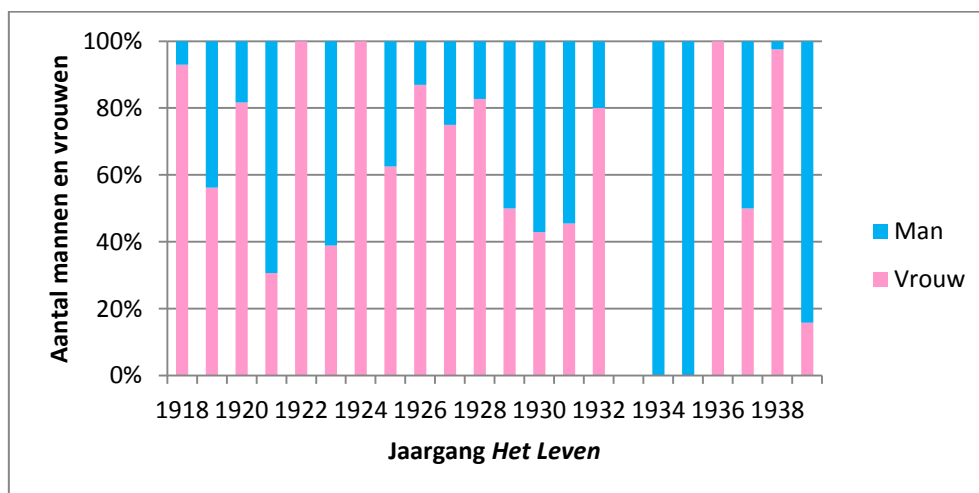

In het geval dat er wel een man of vrouw te zien was in de reclames, was dit in *Het Leven*, vaker een vrouw dan een man. In *Panorama* kwamen juist meer mannen voor in de advertenties. Van de 22 jaargangen, kwamen vrouwen in 11 jaargangen het meest voor in de reclames uit *Het Leven*. In slechts zeven jaargangen waren de mannen meer vertegenwoordigd en in 1929 kwamen er precies evenveel mannen als vrouwen voor in de

advertenties van *Het Leven*. Wanneer je het totaal aantal vrouwen en mannen in reclames waarin de geslachten voorkomen bij elkaar optelt, kom je tot de volgende percentages: 68% van de personen is een vrouw, 32% van de personen is een man. De advertenties waarin de geslachten zijn afgebeeld, zijn ten dele in overeenstemming te brengen met datgene wat er in de literatuur beschreven wordt; bedrijven richtten zich meer op de vrouw dan de man. Feit blijft wel dat het overgrote deel van de reclames geen mannen of vrouwen bevatten. Kijken we dus naar het totaalbeeld van de reclames in *Het Leven*, dan is de gendergerichtheid nauwelijks aanwezig.

In figuur 21 staat de verdeling van mannen en vrouwen per jaargang. Zoals al eerder aangegeven moet bij de verdeling tussen mannen en vrouwen wel gelet worden op het feit dat sommige reclames veel voorkomen per jaargang. Als dit toevallig een reclame is met een vrouw erin, dan loopt het aantal vrouwen per jaargang sterk op. Zo is er in 1918 een reclame van een elektrische ontharingssalon, waarin vrouwen zijn afgebeeld. Deze reclame komt in dit jaar 48 maal voor en zorgt dus voor 48 keer een getelde vrouw in advertenties voor dat jaar. In totaal staan er 53 vrouwen in de reclames uit jaargang 1918.

Figuur 21 Verdeling tussen mannen en vrouwen in reclames in *Het Leven* 1918-1939

Voor *Het Leven* geldt hetzelfde als wat er in *Panorama* te zien viel. Reclames van huishoudelijke apparaten bevatten niet altijd een vrouw, terwijl ik dit juist wel verwacht had. Het is echter wel zo dat er geen mannen voorkomen in de reclames van huishoudelijke apparatuur. Hieronder staan enkele voorbeelden van reclames waarin stofzuigers worden aangeboden. Linksonder staat de reclame van de ‘Lux’ stofzuiger, van de firma Electrolux. De afgebeelde dame in de advertentie is naar mijn idee geen huisvrouw, maar een dienstmeid, die de hele villa aan kant maakt met de stofzuiger. Rechts staan afbeeldingen van

stofzuigerreclames, waarin juist geen vrouwen staan. De reclame aan de linkerkant komt in 1922 slechts één keer voor. De reclames aan de rechterkant komen samen twintig keer voor in hetzelfde jaar. In totaal zijn er in dit jaar 81 reclames voor stofzuigers, maar slechts de hier

Figuur 22 Reclame Lux stofzuigers, Het Leven juli 1922

The illustration shows a woman in a dark dress vacuuming a large, patterned rug in a grand, arched room. In the background, another woman is cleaning a wall, and a third woman is cleaning a staircase. The scene is framed by a diamond-shaped border.

LUX STOFZUIGER
 Gemakkelijk te hanteeren. Gering stroomverbruik. Groot zuigvermogen

Vraagt prospectus van onze nieuwe modellen 1922, welke desgewenscht een maand in proef zijn te verkrijgen.

N.V. ELECTROLUX

WALDECK PYRMONTKADE 114,	DEN HAAG	TELEFOON M. 1722.
SPIJSTRAAT 110,	AMSTERDAM.	TELEFOON C. 3610.
COOLSINGEL 32,	ROTTERDAM.	TELEFOON 3908.

Figuur 23 Reclame Waku Kentco stofzuigers, Het Leven 1922 (datum onbekend)

**WAKU
 KENTCO
 STOFZUIGERS**
 Hoofdvertegenwoordiger:
J. M. FIGEE
 SINGEL 143
 AMSTERDAM
 TELEF. No. 4108 CENTR.

Figuur 24 Reclame Cycloon stofzuigen- en veegmachine, Het Leven 1922 (datum onbekend)

The illustration shows a vacuum cleaner with the number '65' and '2' on its body. The text is enclosed in a decorative border.

f65. 2
 2 JAAR GARANTIE
 GRATIS DEMONSTRATIE AAN HUIS
Cycloon
 ELECTR. STOFZUIG- EN VEEGMACHINE
 TECHN. BUREAU & STUVERDEN
 GOV. PLINCKSTR. 54-55 AMAM
 TEL. ZUID 1856

links getoonde advertentie bevat een vrouw. Hiermee wil ik illustreren dat de advertenties waarin ik een vrouw had verwacht, vaker niet, dan wel een vrouw tonen.

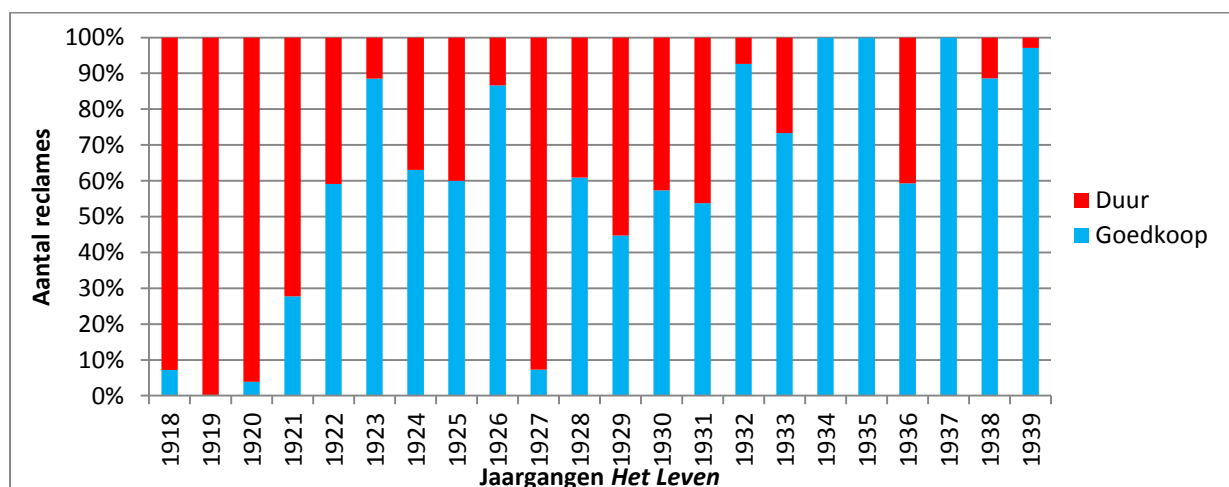
Het ontbreken van gender in een groot deel van de reclames voor elektrische apparatuur kan twee dingen betekenen. Ten eerste zou de in de literatuur beschreven focus op de Nederlandse huisvrouw onwaar kunnen zijn. Het lastige is alleen dat de reclames waarin wel mannen en vrouwen te zien zijn, vaker de vrouw genoemd of afgebeeld wordt dan de

man. De in de literatuur beschreven focus lijkt in die gevallen dus te kloppen. Ten tweede is het heel goed mogelijk dat de lezers van *Het Leven* en *Panorama* destijds op de hoogte waren voor wie het elektrische apparaat bedoeld was. Het was dus simpelweg niet nodig om binnen de advertentie een van de geslachten te benadrukken. De tweede uitleg sluit de genoemde focus op de huisvrouw niet uit. Dit leidt volgens mij tot de volgende conclusie: ja, er was in zekere zin een focus op de huisvrouw met betrekking tot elektrische apparatuur, maar niet zo sterk als in de literatuur wordt beweerd.

4.5.2 Goedkoop en duur

De verdeling tussen betaalbare en dure producten is in *Het Leven* meer in evenwicht. Er staan in dit blad in totaal meer reclames die in de categorie ‘betaalbare producten’ vallen. In de periode van 1918 tot en met 1921 zijn het voornamelijk dure elektrische producten die in de advertenties van *Het Leven* staan. Vanaf 1922 verandert dit, vanaf dit jaar blijven de betaalbare producten de dure producten voor. Hieronder staat figuur 25, waarin de verdeling te zien is tussen ‘goedkoop’ en ‘duur’. Er zitten enkele aparte uitschieters tussen, zo is er in 1927 een compleet scheve verdeling tussen dure producten (64 maal) en betaalbare producten (5 maal). In het daarop volgende jaar herstelt de trend zich die begint in 1922; het aantal betaalbare producten is wederom in de meerderheid. In 1929 zijn voor het laatst de dure producten in de meerderheid en vanaf 1930 tot het eind van mijn onderzoeksperiode blijven de betaalbare producten de luxe artikelen voor binnen *Het Leven*.

Figuur 25 Verdeling tussen reclames met luxe artikelen (‘duur’) of betaalbare producten (‘goedkoop’) in reclames in *Het Leven* 1918-1939

De verdeling tussen dure en betaalbare producten valt te verklaren vanuit de literatuur. Zoals ik al meerdere keren heb beschreven, wordt de consument vanaf de jaren twintig interessant voor de aanbieders van elektrische apparaten. Deze tendens kan ik bevestigen aan de hand van de door mij geanalyseerde reclames, zoals ook in figuur 25 te zien is. Waar ik in *Panorama* niet één keer de optie tot huurkoop ben tegengekomen, heb ik deze optie juist in *Het Leven* veelvuldig teruggezien. Met name aanbieders van radiotoestellen boden het kopen met betalingen in termijnen aan. Radio's waren relatief dure apparaten, de prijzen konden al snel oplopen tot in de honderden guldens. Veel amateurmarconisten bouwden hun radio's zelf, iets wat aanzienlijk in de prijs scheelde. Een fabriekstoestel kostte al snel tussen de 150 en 300 guldens, maar bouwde je het toestel zelf kon je de kosten onder de honderd gulden houden.¹⁴⁵ In *Het Leven* zie je dat sommige winkels juist reclame maakten voor losse radio-onderdelen. De winkeliers speelden dus in op de vraag van zelfbouwers (zie figuur 26 hiernaast). Hierbij moet wel vermeld worden dat je een goede dosis technische kennis nodig had om een goedwerkend radiotoestel te maken. In zowel *Panorama* als *Het Leven* staan artikelen waarin uitgelegd wordt hoe je het beste zelf een radio ontvanger kan maken, maar hier kom ik nog op terug in hoofdstuk 6, paragraaf 2.2 en 3.2.

4.5.3 Opvallende reclames

Aangezien *Het Leven* vol staat met reclames, is het lastig kiezen welke reclames er nu opvielen. Toch zijn er advertenties die zich onderscheiden door de begeleidende tekst, of juist door het soort product dat te koop werd aangeboden. De eerste groep reclames die ik wil bespreken, komt niet uit de hoek van elektrische apparatuur, maar uit die van de 'electrische fabriek' en zoals ik ze bestempeld heb: de elektrische winkels. Ik ben namelijk verschillende advertenties tegengekomen van winkels of bedrijven die elektriciteit gebruiken om artikelen te maken die zij verkopen, of juist services aan te bieden die zij leveren. Zo is er in 1918 een veel voorkomende (48 keer) reclame van een elektrische ontharingssalon. De klanten worden niet zomaar onthaard, nee, hier komt elektriciteit aan te pas. Het lijkt er sterk op dat het

Figuur 26 Reclame Radio-bureau Herm. Verseveldt, *Het Leven* 1924 (datum onbekend)

RADIO-CONCERTEN
Hoe bouw ik mijn eigen RADIO-ONTVANGTOESTEL?

Met de volgende onderdelen!

3 spoelhouders	f	3.90
10 spoelen 25 t/m. 400 (compl.)	"	18.90
1 variable condensator	"	5.50
1 variable condensator met fijnregeling	"	5.75
1 accu 10/12 amp. uur	"	6.50
1 anode batterij „Helleseus“	"	5.20
1 telefoon condensator	"	0.80
1 rooster condensator	"	0.80
1 telefoonklink	"	0.45
1 serie parallelschakelaar	"	1.—
1 gloeistroomweerstand	"	2.15
1 lampvoetje	"	1.—
1 detectorlamp vanaf	"	4.25
6 aansluitklemmen, mon- tage-draad en eenige schroefjes	"	1.50
1 telefoon 3000 Ohm.	"	8.—
		TOTAAL f 67.—

Bij bestelling van het bovenstaande worden een eenvoudig schema en het boekje „Leidraad voor het zelfvervaardigen van toestellen“ gratis bijgeleverd.

RADIO-BUREAU
HERM. VERSEVELDT,
Hugo de Grootstr. 98/100, Den Haag
Tel. M. 4969.

¹⁴⁵ Oldenziel, Lintsen, *Het technisch paradijs*, 27.

woord 'electrische' een bepaalde allure aan de winkel toekent. Naast het voorbeeld van de elektrische ontharingssalon, zijn er nog talloze voorbeelden van bedrijven die de term

Figuur 27 Reclame Maison Jacques, elektrische ontharingssalon, Het Leven 22 januari 1918

ELECTRISCHE ONTHARING EN SCHOONHEIDS-MASSAGE.
Deze inrichting staat onder toezicht van Dr. J. A. v. d. BROECKE.
De Arts is dagelijks te spreken.

DAMES! Hebt U last van Overvulligen haargroei, rimpels of puistjes op het gelaat. Laat U dan vooral behandelen in een inrichting waaraan een adviesraad Doctor verbonden is, anders kan het heelst noodlottige gevolgen hebben. Een dergelijke inrichting vindt men uitsluitend bij

MAISON JACQUES
Heiligenweg 39, boven. (Tel. 5505 N.) AMSTERDAM,
welke leiders voor het uitvoeren van huidbehandelingen en volledige massage-cursus hebben doorgemaakt.
Na veeljarige studie en ervaring kregen de Heeren en Mevrouw JACQUES een diploma van bekwaamheid voor toepassing van dit systeem (beslist gegarandeerd). Ook wende men zich voor allerlei Haarlekten tot:
Maison JACQUES, Heiligenweg 39, boven, Tel. 5505 N. Amsterdam.
Inrichting voor CHAMPONEREN, MANICURE, PEDICURE, BUSTE-ONTWERKELING, HAAR-ERVEN volgens systeem HENN...; verzorging van MODERNE HAARWERKEN. — Consult gratis. — Ook verkrijgbaar het middel FATA voor Transpirerende Handen. Voeten onder de Arme, cost. 1 gulden per flesch. — Toezending onder recombore

Mez. JACQUES bezig zijnde met de nieuwe Amerik. Packjes.

'electrisch' opnemen in hun advertentie. Op de volgende pagina heb ik een collage gemaakt van het grote aantal reclames van bedrijven die deze term hebben toegevoegd aan hun reclame.

Een van de opmerkelijkste verschijningen vond ik de elektrische worstenfabriek, de elektrische vleeshouwerij en de verschillende elektrische (banket)bakkerijen. De vraag waarom deze bedrijven hun advertentie opmaakten met het woord 'electrisch' blijft gissen. Een van de weinige redenen die ik kan geven voor de toevoeging van het woord is dat het blijk van moderniteit geeft en, zoals eerder gezegd, enige allure toekent. De toevoeging van het woord 'electrisch' kan ook te maken hebben met de nijpende kolenschaarste na de Eerste Wereldoorlog. Hierdoor was een tekort aan gas, een van de belangrijkste brandstoffen voor de verwarming van huizen (en winkels) en het koken van eten.¹⁴⁶ Het kan dus de bedoeling zijn van de bedrijven die 'electrisch' in hun reclame hebben opgenomen, om te laten zien dat zij geen aanspraak maken op de toch al lage kolenvoorraad, omdat zij gebruik maken van elektriciteit. In figuur 29 (pagina 61) staat de verdeling van dit soort reclames door de jaargangen van *Het Leven*. De meeste van dit soort reclames vind je in de jaren twintig, zoals in de figuur te zien is. De eerder aangehaalde kolenschaarste kan een reden zijn waarom ze alleen in deze periode te vinden zijn. Een andere reden waarom het woord 'electrisch' alleen in de jaren twintig in de reclames staat, kan zijn dat het 'moderne' er van af is. Elektriciteit is

¹⁴⁶ De Goey, *PUEM 75 jaar*, 195. Gas werd gewonnen uit steenkool. De kolen werden sterk verhit, waardoor er gas uit de kolen ontsnapte, dit werd vervolgens opgevangen en opgeslagen.

**ELECTRISCHE
MEUBELFABR.
„ZUID-HOLLAND”**
SCHIEDAM.

Speciaal adres van
Kantoormeubelen
voor 1e klas Verkoop-
huizen.

Offerten met teekeningen op aanvraag.

**Echte Indische
SPEKKOEK**
A. J. VAN ZALINGEN
Langestraat 1, Amersfoort.
ELECTRISCHE BANKETBAKKERIJ
Franco toezending door geheel
Nederland na ontvangst van
postwissel à f 5.-.

**ELECTRISCHE FABRIEK VAN WORST
EN FIJNE VLEESCHWAREN**
E. THOMAS
AMSTERDAM - OVER-AMSTELSTRAAT 11
Telefoon Zuid 8853
Levering door de geheele stad en naar buiten.
Prima kwaliteit.

ELECTRISCHE KURKENFABRIEK
H. N. A. SMID & Co.
OVERTOOM 230 - AMSTERDAM
Telefoon ZUID 8104 ('s avond: na zes uur) NOORD 277
bevelen zich aan voor de levering van
alles wat op het kurkvak betrekking heeft.

Electr. Model-Vleeschhouwerij
van
W. v. D. KWAST.
Linnæusstraat 61, en Reinwardstraat 1.
Interc. Telefoon Z. 3940 en Z. 4717.
Filiaal Wolvenstraat 23. Tel. N. 3529
Machtname Keizerlijke.
Bekroond met de Grand Prix te Liefk 1906.

Electrische Luxe-Bakkerijen
W. J. HOMOET,
2de Jan Steenstraat 64-66, Van Woustraat 23, Amsterdam.
Telefoon 25291-24870.

Bekroond Kampioensprijs Goud, Zilver en Eere-prijzen
op verschillende Tentoonstellingen

Levert uitsluitend prima producten.
SPECIALITEIT IN LUXE BROODJES, MEERMALEN BEKROOND.

ELECTR. ROOMIJSFABRIEK „DE ONDERNEMING”
St. Willibrordusstraat 39a - AMSTERDAM - Telef. Zuid 7106
Directie: A. JAMBROES en H. J. DE LANGE

Speciale inrichting tot het leveren van alle soorten
Roomijs, Vanille, Café- en Chocolat Glazé enz. in gels.
klaten.

Gegarandeerd 24 uur hardblijvend - Hygiënisch
Personeel besparend - Autobezorging alle uren
van den dag, ook ZONDAGS.

Vraagt bij Uw Leverancier het merk
AARDAPPELMEEL en SAGO
„CERES,”
van de Electriche Aardappelmeel en
Sagofabriek „CERES,”
Elandsgracht 15, Amsterdam.
Telefoon 7284, Noord.

**EERSTE ROTTERD. ELEC.
RADIOKASTEN-
EN
RADIO-MEUBEL-FABRIEK**
J. BRIEDE, ROTTE-DAM
Gaffieldw. str. 10 Tel. 33621
Bezoekt onze Showrooms
EIKEN SALONKASTEN
in alle maten en prijzen.
Onderkasten en Luidsprekers.
H. Mandelaren korting.
C. BRIEDE, DEN HAAG
Ged. Gracht 23 & 25 Tel. 17088
AMSTERDAM, Kinkerstraat 91

ELECTRISCHE BROOD- EN BANKETBAKKERIJEN
„DE RUITER”
Jac. v. Lennepstr. 313 AMSTERDAM B. Oranjestr. 6
Lootsstraat 6-8 v. Speykstr. 139

Wij keerden de eerste 8 maanden van dit jaar aan onze
verbruikers f 8000.— dividend uit. Het is Uw eigen
belang Uw brood te betrekken uit bovenstaande bakkerijen.

HOOGST IN KWALITEIT. LAAGST IN PRIJS.
Bekroond Kampioensprijs 1925, bevens 47 Eerste en Eerprizen.
Tel. 29808. Aanbevelend, I. B. ILCKEN.

Indien U voor uw plezier te ZANDVOORT
vertoeft, vergeet dan vooral niet een bezoek
te brengen aan de

Electriche Bakkerijen
VAN
P. A. HOUTMAN
Kerkstraat 15.
Een bezoek overwaard.

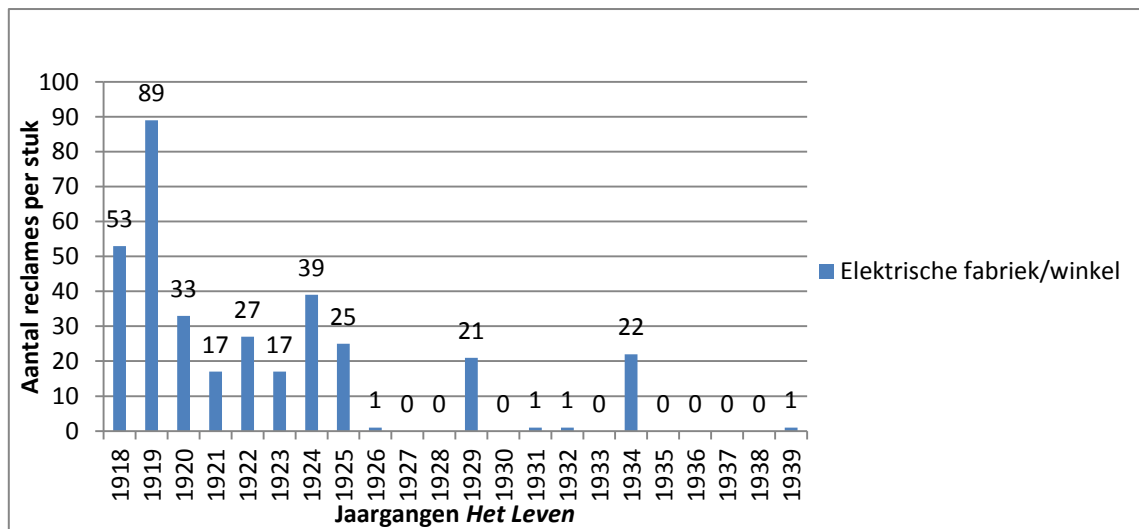
WITERSWIJK
AMSTERDAM De Costakade 99 Tel. Zuid 4058
ELECTRISCHE FABRIEK van
India-Rubber,
Kunstgummi en Melalen.
STAMPERS

H.H. GILLETTE-GEBRUIKERS
Zendt ons uw bette reus, een ter slijping à f 0.70 per doz., 6 st. f 0.40
Schon alsdan beter en blijven langer scherp dan nieuw, zeer voor-
deelig. Bij toezending postwissel of postzegel Teruzg. sp. en fr.

ELECTRISCHE FIJNSLIJPERIJ
LIJSTERSTRAAT 88, UTRECHT
OPGERICHT 1910 - BEWAAR DIT ADRES

in de jaren dertig steeds verder ingeburgerd, dus de gemiddelde burger is misschien minder gevoelig geworden voor het woord ‘electrisch’. Dit soort advertenties ben ik overigens niet in *Panorama* tegengekomen.

Figuur 29 Verdeling van het aantal reclames van elektrische fabriek of winkel in *Het Leven* 1918-1939

Er staan nog andersoortige reclames in *Het Leven* die de aandacht verdienen. Zo staat er in *Het Leven* van 11 april 1925 een reclame van het zogenaamde ‘Wohlmuth’-apparaat. Dit apparaat stuurt een kleine zwakke stroom (galvanische stroom), middels een batterij, door het lichaam die een helende werking zou hebben. De auteur van *Het Leven* noemt het zelfs ‘verfrissend’.¹⁴⁷ Het Wohlmuth-apparaat zou goed helpen tegen: ‘slapeloosheid, chronische hoofdpijn, reumatiek, jicht en dergelijke kwellende kwalen’.¹⁴⁸ Verschillende vooraanstaande medici in heel Europa zouden de werking van het apparaat onderschrijven. Je voelt als gebruiker niks van de stroom, dus ‘geen schok en geen geprik’.¹⁴⁹ Eerder zagen we in *Panorama* dat Philips ook doctoren als autoriteit inzette bij de verkoop van hun product, een tactiek die hier ook wordt gebruikt. De helende stroom van het apparaat werkt volgens de auteur als volgt: de zwakke stroom geeft geleidelijk levenskracht aan in een vermoeid organisme. Elektriciteit wordt hier dus gezien als een middel dat de levenskracht kan aanvullen. De reclame sluit af met de notie dat het Wohlmuth-apparaat niet alleen te gebruiken is voor medische doeleinden. Dames zouden er ook wat aan hebben, want het doet rimpels verminderen, of zelfs geheel verdwijnen.

In 1934 verschijnt voor de eerste keer de advertentie van het ‘Aetherstroom’-apparaat.

¹⁴⁷ *Het Leven* 11 april 1925.

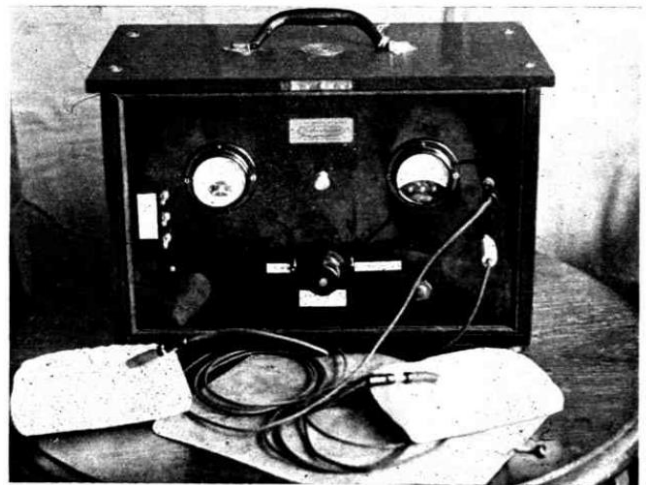
¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Ibidem.

Dit apparaat is gebaseerd op dezelfde techniek als het Wohlmutth-apparaat (galvanische stroom), maar is deze keer van Nederlandse makelij. De heer C. Bruijns, de ontwerper van het instrument, is van mening dat 'de Aether een stof is die het heelal vult en die bestaat uit snel draaiende kernen (ionen) waaromheen electronen draaien. De galvanische stroom [geproduceerd door het Aetherstroom-apparaat] werkt niet direct op het weefsel van het menschelijk lichaam, maar de electriche stroom scheidt een bepaalden spanningstoestand, dus een zekere sfeer in den Aether van het organisme en die toestand moet worden toegeschreven aan een verandering van het draaiingsmoment in den Aether. Die toestand [verkregen door het apparaat] werkt gunstig op de organen.¹⁵⁰ De stroomschokjes uit het apparaat werken dus volgens de uitvinder niet direct op het lichaamsdeel waaraan de machine verbonden is, iets wat bij het Wohlmutth-apparaat nog wel het geval was, maar creëert een aangename sfeer in de ether die goed is voor de organen van de gebruiker van het apparaat. Het Aetherstroom-apparaat verhelpt nog veel meer kwalen dan het Wohlmutth-apparaat, zo wordt korte metten gemaakt met: aderverkalking, struma, ischias, reumatiek, hoofdpijn en astma.

Het hierboven getoonde apparaat lijkt misschien vreemd, maar vandaag de dag wordt electriciteit nog steeds veelvuldig gebruikt in de medische wereld, denk maar aan elektroshocktherapie en reanimatie. Het is bijzonder om te zien dat electriciteit destijds (al) werd gezien als een middel dat allerlei kwalen op kan lossen. Men hoeft zich maar aan te sluiten op een apparaat en de electriciteit lost de problemen binnen het lichaam op. In hoofdstuk 5.3 en 6.3 geef ik nog meer voorbeelden waarbij electriciteit wordt gezien als een antwoord op de meest uiteenlopende problemen. Dit zijn niet alleen lichamelijke ongemakken, maar bijvoorbeeld ook problemen in het verkeer, zoals een onveilig kruispunt en een gevaarlijke spoorwegovergang.

Figuur 30 Afbeelding van het 'Aetherstroom'-apparaat, *Het Leven* 25 augustus 1934

¹⁵⁰ Dr. W.D. Van Renesse, 'Het electro-medisch Heilapparaat "Aetherstroom"', *Het Leven* 25 augustus 1934.

4.6 Tussenconclusie

Laat ik beginnen met enkele uiterlijke kenmerken van de reclames die zijn opgevallen. De advertenties in zowel *Panorama*, als *Het Leven* bevatten weinig tekst en regelmatig ontbreekt er zelfs een afbeelding. Philips was bijvoorbeeld een van de weinige bedrijven die langere teksten in de advertenties plaatste. Met name in de jaren twintig staan veel advertenties waarin slechts het product genoemd wordt en waar het te koop is. Helaas moest de consument het hier destijds mee doen. De prijs blijft ook een verrassing, bij slechts een kwart van alle reclames in mijn gehele onderzoeksperiode staat een prijs vermeld. Vanaf de jaren dertig is het gebruik van afbeeldingen consequenter in de reclames, maar toch blijven de advertenties zonder foto of afbeelding ook in deze periode bestaan.

Er zijn enkele grote verschillen in de onderzoeksresultaten van *Panorama* en *Het Leven* als het gaat om reclames. Allereerst staan er aanzienlijk veel meer advertenties in het laatst genoemde blad: 3698 elektriciteit gerelateerde reclames prijken op de pagina's van *Het Leven*. Het aantal reclames in *Panorama* is aanzienlijk lager in vergelijking tot *Het Leven*; in 22 jaargangen staan slechts 303 advertenties waarin toepassingen van elektriciteit staan afgebeeld of worden genoemd. In deze 303 advertenties werden weinig betaalbare elektrische apparaten aangeboden. In *Het Leven* zijn de reclames juist in evenwicht, er worden bijna net zoveel dure, als goedkope producten aangeboden.

In tegenstelling tot *Panorama* is er een grote diversiteit binnen de elektrische apparaten op de advertentiepagina's van *Het Leven*. Van elektrische sigarenaanstekers tot wonderbaarlijke machientjes die werken tegen neusverkoudheid, niets is te gek, voor elk gemak en ongemak bestond een elektrisch apparaat. Dit wordt overigens in de literatuur onder meer beschreven door Oldenzijl en Lintsen. Wat helaas ontbreekt bij alle apparaten zijn de in hoofdstuk 2 besproken keurmerken van bijvoorbeeld de KEMA. Slechts in één advertentie uit *Panorama* wordt het KEMA-keurmerk erbij vermeld.¹⁵¹

De verdeling tussen mannen en vrouwen in reclames is verschilt per weekblad. In *Panorama* zijn mannen meer vertegenwoordigd in de advertenties waarin de geslachten voorkomen, de situatie is gespiegeld in *Het Leven*. Het aantal 'genderloze' reclames is bij beide bladen overigens in de meerderheid. Een andere overeenkomst tussen de advertenties in de tijdschriften is de afwezigheid van vrouwen in reclames waarin ik juist een vrouw had

¹⁵¹ Het gaat in dit geval om een reclame voor een elektrische boiler, die alleen in jaargang 1938 vijf maal voor komt, zie *Panorama* 31 maart 1938, 31.

verwacht. In het geval van huishoudelijke apparaten is er vaker niet, dan wel een vrouw afgebeeld. Dit is opmerkelijk aangezien in de literatuur gesproken wordt over een focus op vrouwen door de aanbieders van elektrische apparatuur, aangezien vrouwen de apparaten zouden gaan gebruiken. Op basis van mijn onderzochte weekbladen zou ik het hier gedeeltelijk mee oneens moeten zijn. Mannen zijn geheel afwezig in reclames voor huishoudelijke apparatuur, wat in overeenstemming is te brengen met de literatuur, maar hier staat tegenover dat de meeste reclames geen mannen of vrouwen bevatten, waardoor de eerder genoemde focus niet zo sterk lijkt te zijn. Er is op basis van de advertenties voor elektrische apparaten in *Panorama* en *Het Leven* geen sterke voorkeur te bemerken voor enerzijds mannen en anderzijds vrouwen. Een mogelijke verklaring kan zijn dat het klaarblijkelijk niet nodig was om mannen of vrouwen af te beelden, aangezien bekend was voor wie het product bedoeld was. Een andere mogelijkheid is dat zowel de man als de vrouw beslisten over de aanschaf van het product.

Wat valt er nu concreet te zeggen over het beeld van elektriciteit in reclames? Samenvattend komt het er op neer dat er voor elk probleem (in de ruimste zin van het woord) een elektrische oplossing bestaat. Eerder toonde ik al het Aetherstroom-apparaat op pagina 62, een apparaat dat allerlei kwalen kan laten verdwijnen. Dergelijke apparaten blijven de gehele onderzoeksperiode terugkeren, met name in *Het Leven*.¹⁵² Naast deze zelfhulp apparaten zijn er de huishoudelijke apparaten die het leven vergemakkelijken zoals waterkokers, broekenpersen en strijkijzers. Deze elektrische apparatuur werkten sneller of beter dan hun niet-elektrische variant. Elektricititeit bracht ook plezier, radio's boden amusement en nieuws vanuit de hele wereld. In verschillende radioreclames werd de consument er aan herinnerd dat slechts met één enkele knop alle continenten bereikt konden worden. Zijn al deze elektrische wonderen te bereiken voor iedereen? Nee, producten zoals de hiervoor genoemde radio waren tamelijk duur, maar er waren zeker opties voor mensen met een minder gevulde beurs. Strijkijzers waren bijvoorbeeld goedkoop en stofzuigers konden middenstanders zich op ten duur veroorloven (mede dankzij de optie tot huurkoop).

¹⁵² En veel terugkerend voorbeeld van een zelfhulpapparaat uit *Panorama* zijn de zogenaamde hoogtezonlampen (voorlopers van de zonnepanelen). Deze lampen 'vervangen' de zon op de donkere dagen en geven de gebruiker vernieuwde energie, zie *Panorama* 29 4 oktober 1930 voor het eerste voorbeeld van een dergelijk apparaat binnen dit weekblad.

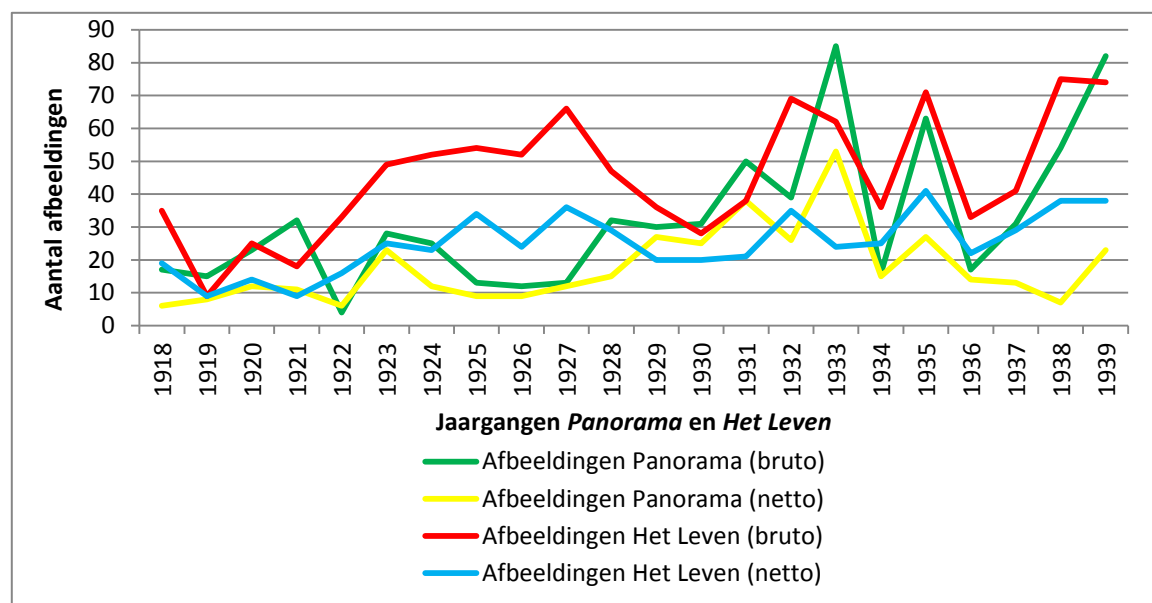
Hoofdstuk 5 Elektriciteit op/in afbeeldingen

In dit hoofdstuk zal ik eerst de onderzoeksresultaten uit beide weekbladen tezamen behandelen. De verschillende categorieën die ik heb bijgehouden zullen in dit gedeelte worden beschreven. In het tweede gedeelte bespreek ik *Panorama* en *Het Leven* apart en zal ik enkele afbeeldingen er uitlichten om deze uitvoeriger te bespreken. Allereerst de statistische gegevens.

5.1 Afbeeldingen, hoe vaak komen zij voor en in welke hoedanigheid?

In beide weekbladen staan bij elkaar genomen 1726 afbeeldingen waarop elektriciteit te zien is. Hiermee bedoel ik alles wat terug te leiden valt tot elektriciteit. Sommige artikelen/fotoreportages gaan gepaard met vele afbeeldingen en daarom heb ik een onderscheid gemaakt tussen het bruto en netto aantal afbeeldingen. Staan er bij een fotoreportage/artikel bijvoorbeeld 5 afbeeldingen over hetzelfde onderwerp dan heb ik deze afbeeldingen geteld als één netto afbeelding en vijf bruto afbeeldingen. Het verschil tussen netto en bruto is namelijk zeer groot. Hieronder staat figuur 31 waarin het aantal afbeeldingen per weekblad te zien is. Zoals is af te lezen staan er in totaal meer afbeeldingen in *Het Leven*

Figuur 31 Aantal afbeeldingen netto en bruto in *Panorama* en *Het Leven* 1918 - 1939

in vergelijking met *Panorama*. Slechts in de jaren 1919, 1921, 1930, 1933 en 1939 staan er bruto meer afbeeldingen in *Panorama*. Kijken we naar het netto aantal afbeeldingen dan zijn 1921, 1929 – 1931 en 1933 de jaargangen waarin er meer afbeeldingen in *Panorama* staan dan er in *Het Leven* te vinden zijn. Kortom in *Het Leven* is er meer aandacht voor elektriciteit op afbeeldingen dan in *Panorama* het geval is.

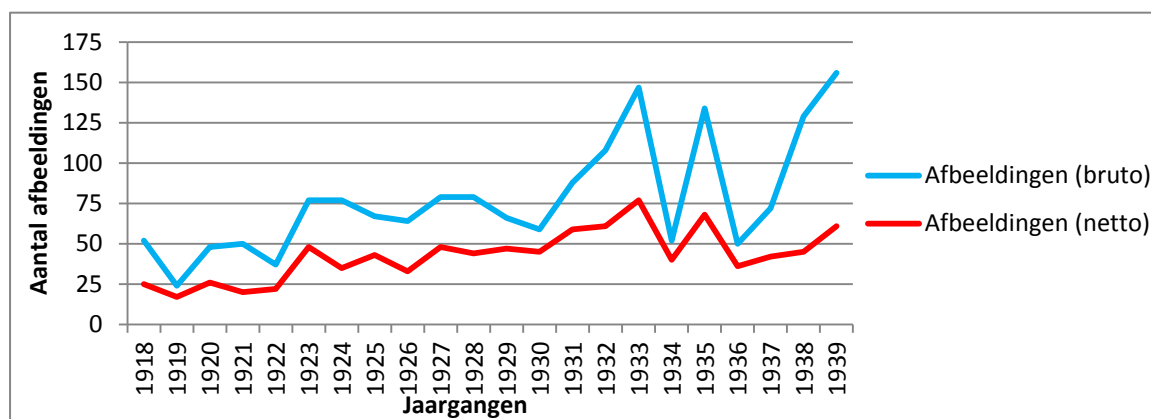
De jaren twintig betekenen in *Panorama* een neergang in het aantal bruto en netto afbeeldingen, met name de jaren 1924 tot en met 1928 zijn zeer ‘leeg’ wat betreft afbeeldingen.¹⁵³ Neem bijvoorbeeld de jaren 1925 en 1926, in beide jaren staan slechts 9 netto afbeeldingen in *Panorama*. In *Het Leven* neemt het aantal afbeeldingen in die periode juist toe en daalt het aantal afbeeldingen drastisch na 1927. Vanaf 1931 neemt het aantal afbeeldingen in *Het Leven* vervolgens weer toe. Beide weekbladen vertonen hetzelfde zigzag-patroon in de bruto afbeeldingencategorie tijdens de jaren dertig (de lijn is bijna identiek!). In het geval van *Het Leven* is duidelijk te zien dat het aantal reclames sterk daalde tijdens de economische crisis.¹⁵⁴ De gemiddelde Nederlander had minder te besteden, dus logischerwijs waren er minder advertenties te vinden in het blad. Kijken we naar het aantal afbeeldingen in *Panorama* en *Het Leven*, dan lijkt de economische crisis niet van invloed te zijn geweest in de tijdschriften. De hoeveelheid afbeeldingen per jaargang is naar mijn mening eerder onderhevig aan willekeur. Tijdens de gehele onderzoeksperiode schommelt het aantal afbeeldingen sterk. Neem bijvoorbeeld het aantal bruto afbeeldingen in het jaar 1933 in *Panorama*: 85 afbeeldingen. Slechts één jaar later daalt de hoeveelheid naar 16, om in 1935 weer te stijgen naar 71 afbeeldingen. Er zijn geen aanwijzingen in het weekblad die kunnen leiden naar een verklaring voor de schommeling en ook de literatuur biedt in mijn ogen geen mogelijk antwoord op de snelle daling en stijging in het aantal afbeeldingen.

In figuur 32 (zie volgende pagina) zijn de onderzoeksresultaten uit beide weekbladen samengevoegd en hieruit blijkt dat het aantal afbeeldingen geleidelijk toeneemt per jaargang (met hier en daar enkele dalingen). Vanaf de jaren dertig stijgt het aantal afbeeldingen snel en is er het eerder besproken zigzag-patroon te zien. Het verschil tussen het bruto en netto aantal afbeeldingen is tevens groter in de jaren dertig dan in de jaren twintig.

¹⁵³ Dit geldt overigens voor alle soorten berichtgeving (reclame, afbeeldingen en artikelen) in *Panorama*. De jaren twintig zijn een soort dal wat betreft berichtgeving over elektriciteit in het weekblad.

¹⁵⁴ De afbeeldingen in reclames zijn niet geteld onder de categorie ‘afbeeldingen’, maar in de categorie ‘reclames’. Ik betrek de reclames in dit stuk om te laten zien dat de economische crisis geen invloed heeft gehad op het aantal afbeeldingen, iets wat wel het geval is bij de categorie ‘reclames’.

Figuur 32 Verdeling van het aantal afbeeldingen in Panorama en Het Leven tezamen 1918 - 1939

5.1.2 Toon van de afbeeldingen

Bij de beoordeling van de gevonden afbeeldingen heb ik gelet of de afbeelding positief, negatief of neutraal van toon is. Uiteraard heb ik niet puur naar de afbeelding gekeken, maar is ook het bijschrift belangrijk voor de uiteindelijke toon. Wat opvalt is dat de afbeeldingen in zowel *Het Leven*, als in *Panorama* veelal neutraal van toon zijn. Om het in iets technischere termen uit te leggen: de foto's en bijschriften blijven voornamelijk hangen op datgene wat Roland Barthes noemt: het eerste niveau van significantie.¹⁵⁵ Bij het analyseren heb ik getracht de theorieën van Roland Barthes toe te passen. Barthes is van mening dat de mogelijke betekenis van een foto wordt gestuurd door het bijschrift en dat het bijschrift kan zorgen voor volledig nieuwe betekenis (ancrage).¹⁵⁶ De bijschriften in mijn weekbladen leiden daarentegen vaak niet naar een andersoortige betekenissen van de afbeeldingen. Waardeoordelen zijn afwezig in de begeleidende teksten. Er wordt niet een bepaalde connotatie opgeroepen, de afbeeldingen zijn juist in driekwart van de gevallen denoterend. Hiermee probeer ik te zeggen dat de tekst slechts fungeert als een letterlijke betekenis van het getoonde. Wordt er bijvoorbeeld een foto getoond van een telefoon dan is het bijschrift vaak niet veel meer dan 'zie hier de telefoon'.

Wanneer classificeer ik nu een afbeelding als 'neutraal', 'positief', of 'negatief'? Zoals gezegd let ik op het bijschrift van de afbeelding, maar ook enkele te onderscheiden uiterlijke kenmerken die te zien zijn op de foto kunnen van belang zijn. Tegenstellingen tussen donker en licht, groot en klein zijn enkele kenmerken waar ik op heb gelet. Emoties van afgebeelde personen kunnen ook bepalend zijn voor de toon van de afbeelding. Hieronder zal ik voorbeelden van foto's tonen, die ik heb ingedeeld in de categorieën

¹⁵⁵ J. Fiske, *Introduction to communication studies* (Londen, 1990) 85-86.

¹⁵⁶ John Storey, *Cultural studies and the study of popular culture. Third edition: revised and expanded* (Edinburgh 2010), 113-114.

‘neutraal’, ‘positief’ en ‘negatief’.

Laat ik beginnen met ‘neutraal’, verreweg de grootste categorie binnen de twee weekbladen die ik heb onderzocht. Op figuur 33 (hieronder) is een afbeeldingen uit *Het Leven* te zien die perfect toont wat ik onder een neutrale foto versta. De afbeelding toont een man die luistert naar de radio via de telefoon en het onderschrift brengt letterlijk onder woorden wat er te zien is op de plaat.¹⁵⁷ Het bijschrift voegt weinig suggestie toe aan de foto en is neutraal in de zin dat er niet negatief, maar ook niet positief wordt gesproken over deze toepassing van elektriciteit. Alhoewel de persoon op de foto een redelijk positieve gezichtsuitdrukking heeft (maar niet uitbundig!), is de afbeelding in mijn ogen geen viering van de elektrotechniek. Dit soort foto’s, waarbij er slechts iets getoond wordt (er wordt weinig context getoond) en waarbij het bijschrift slechts beschrijft wat er te zien is op de afbeelding, heb ik geteld als neutraal.

Figuur 33 Neutrale afbeelding. *Het Leven* 20 november 1926

Telefoontoestel met radio-kastje, zoals het bij de deelnemers in gebruik is.

¹⁵⁷ Destijds konden er abonnementen worden gekocht voor radio-uitzendingen. Op die manier hoefde de consument niet een radiotoestel te kopen, maar kon er via de telefoon worden geluisterd naar de radio. Het werkelijke radiotoestel stond bij de telefoonaanbieder en het radiosignaal (het geluid) werd dus simpelweg via de telefoon uitgezonden. Het in figuur 33 getoonde ‘radio-kastje’ zorgde ervoor dat de luisteraar niet werd gestoord als deze werd opgebeld tijdens het luisteren naar de radio. Zie: *Het Leven* 20 november 1926, 1505.

De categorieën ‘positief’ en ‘negatief’ spreken in mijn ogen voor zich. Positieve of negatieve bewoordingen in het bijschrift zijn voor mij veelal doorslaggevend geweest in de bepaling of de afbeelding in een van de twee resterende categorieën thuishoort. Hieronder staan twee voorbeelden; een positieve afbeeldingen en een negatieve afbeelding. In figuur 34 zie je een afbeelding van het Zieken uit Den Haag.¹⁵⁸ Het bijschrift spreekt boekdelen: ‘Het Zieken mag dan overdag al niet een van onze schilderachtigste grachten zijn, bij avondlicht wint het een onverwachte charme.’¹⁵⁹ De tegenstellingen tussen *donker* versus *licht* en *mooi* versus *lelijk* zijn interessant in dit voorbeeld. Overdag (licht) kan het Zieken niet de goedkeuring wegdragen (lelijk), maar ’s avonds (donker) heeft de kade een bepaalde charme (mooi) vanwege elektrische verlichting (licht). Elektriciteit staat dus in een positief daglicht en dergelijke foto’s heb ik ingedeeld in de categorie ‘positief’.

Figuur 34 Positieve afbeelding, *Panorama* 9 november 1939

¹⁵⁸ Dit soort avondafbeeldingen komen vrij veel voor in beide weekbladen. Ik kom hier nog uitvoerig op terug.

¹⁵⁹ *Panorama* 2 november 1939, 25.

Hieronder staat een afbeelding (figuur 35) die ik heb ingedeeld in de categorie ‘negatief’. De afbeelding herinnert er aan dat elektriciteit ook gevaarlijk kan zijn. Een werkmans lichaam werd gevonden op een straatlantaarn. Volgens het bijschrift was hij ‘op slag dood’, door een ‘stroom van 4000 volt’, en waren zijn handen ‘geheel verkoold’.¹⁶⁰ Elektricititeit komt er in dit voorbeeld niet goed van af; een enkele aanraking betekent een snelle dood. De afbeelding en het bijschrift zijn vrij grimmig en het verbaast me dan ook niet dat ik een foto zoals deze niet in *Panorama* ben tegengekomen. *Panorama* was een gezinsblad, *Het Leven* was juist meer voor volwassenen bedoeld. Wanneer elektricititeit in verband werd gebracht met nare gebeurtenissen, zoals hieronder in figuur 35 te zien is, heb ik de afbeelding geteld onder ‘negatief’.

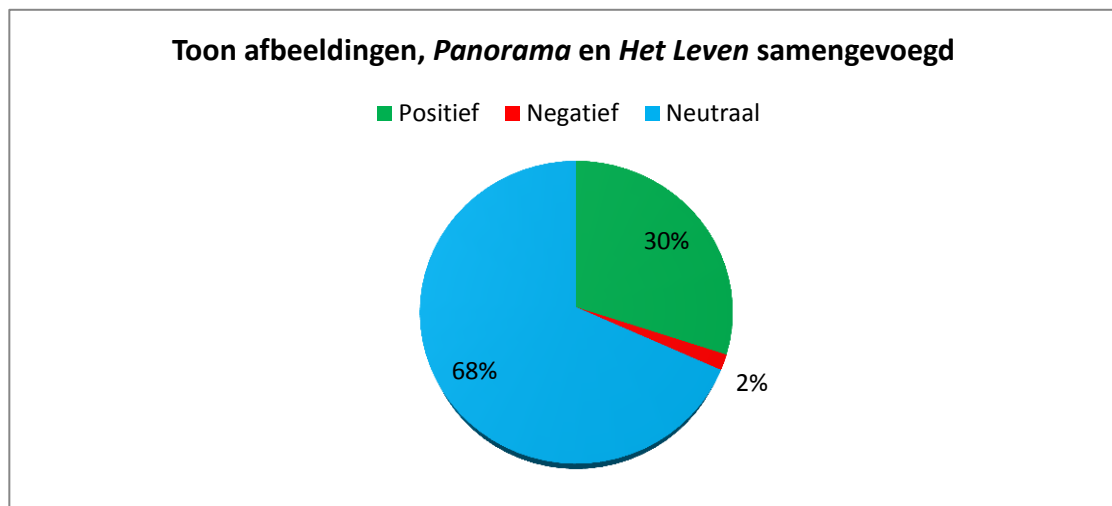
Figuur 35 Negatieve afbeelding: het levenloze lichaam van de ongelukkige werker, *Het Leven* 2 oktober 1937

¹⁶⁰ *Het Leven* 2 oktober 1937.

Hieronder in figuur 36 staat het totaal aantal afbeeldingen dat is ingedeeld op basis van de toon. Het moge duidelijk zijn dat er vrijwel geen negatief getinte afbeeldingen met betrekking tot elektriciteit te vinden zijn in beide weekbladen. Slechts één kwart is positief en het merendeel van de foto's is neutraal. Dit betekent dat het beeld van elektriciteit op basis van de afbeeldingen in de eerste plaats niet negatief is, maar dus ook niet geheel positief. Toepassingen van elektriciteit blijven steken op het 'zijn', elektriciteit bestaat, maar of het nu fijn, of juist vervelend is, daar kan op basis van de afbeeldingen geen eenduidig antwoord op worden gegeven. Ik ben mening dat de verklaring hiervoor ligt besloten in de gewenning aan elektriciteit. Toepassingen van elektriciteit behoeven weinig appreciatie meer, ze zijn een alledaags verschijnsel geworden.

Figuur 36 Cirkeldiagram van de verdeling in de toon van de afbeeldingen in *Panorama* en *Het Leven* 1918 - 1939

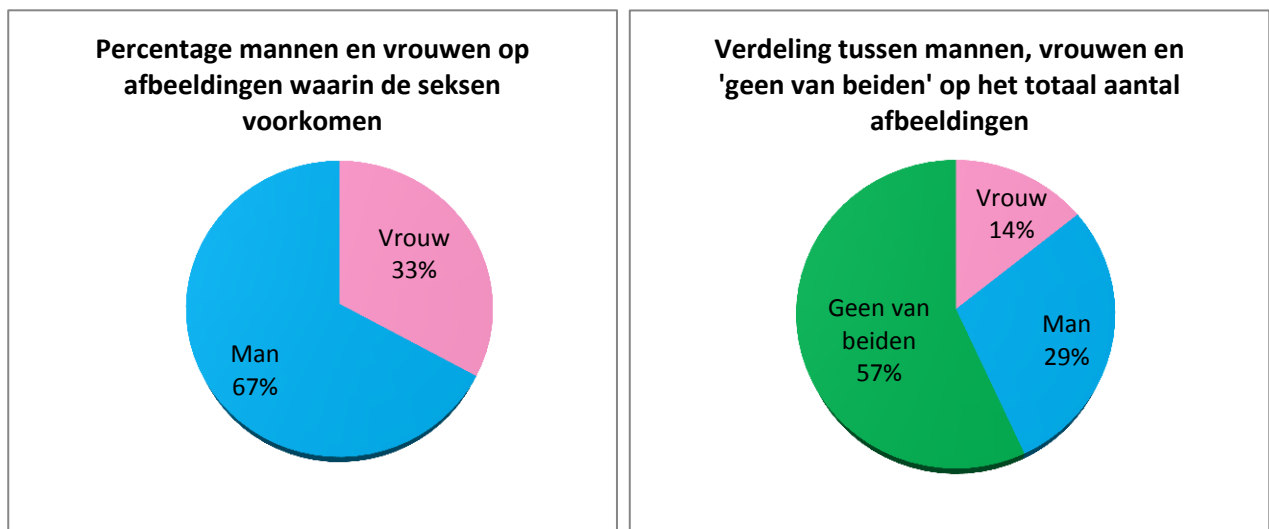
5.1.3 De verdeling van mannen en vrouwen op afbeeldingen

Het grote aantal neutrale afbeeldingen vormt een probleem voor het beeld van elektriciteit in/op afbeeldingen, aangezien de foto's en de bijbehorende bijschriften geen niet resulteren in een waardeoordeel. Dit maakt het lastiger om te bepalen hoe er nu precies over de toepassing van elektriciteit werd gedacht.¹⁶¹ Afbeeldingen zijn dus, gek genoeg, een minder goede bron bij de beantwoording van mijn hoofdvraag. Is de categorie 'afbeeldingen' dan overbodig? Nee, gelukkig niet, zo kunnen de afbeeldingen namelijk iets vertellen over de man/vrouwverhouding met betrekking tot elektriciteit in het blad. In het vorige hoofdstuk heb

¹⁶¹ Uiteraard heb ik meerdere berichtgevingen in beide bladen onderzocht, naast de afbeeldingen heb ik de eerder besproken reclames geanalyseerd en in het volgende hoofdstuk zal ik de artikelen bespreken.

ik laten zien dat in het geval van reclames vaker een vrouw dan een man afgebeeld staat in advertenties waarin de seksen voorkomen (zie paragraaf 4.3). Op afbeeldingen is juist vaker een man te zien dan een vrouw als één van de geslachten staat afgebeeld (beide kan ook uiteraard!). In figuur 37 staat de verdeling in gender, met aan de linkerkant een cirkeldiagram waarin het percentage mannen en vrouwen te zien is van de afbeeldingen waarin de seksen voorkomen. Rechts staat een cirkeldiagram, waarin de verdeling in gender op het totaal aantal afbeeldingen, in beide bladen tezamen, af te lezen valt. Op meer dan de helft van alle

Figuur 37 Cirkeldiagrammen van de verhouding tussen de geslachten in afbeeldingen van *Panorama* en *Het Leven* 1918-1939

afbeeldingen zijn geen mannen of vrouwen te zien, maar als er wel een man of een vrouw staat afgebeeld, dan is het dus vaker een man. Hierbij dient te worden opgemerkt dat ik, net zoals bij reclames, niet het exacte aantal mannen of vrouwen op afbeeldingen heb geteld. Staan er dus twee vrouwen en één man op een foto, dan heb ik dit geteld als één vrouw en één man.¹⁶² Opmerkelijk is dat het genderverschil in de mate van voorkomen op afbeeldingen vrijwel gespiegeld is aan de mate waarin de geslachten op reclames te zien zijn. In de advertenties is in 64% van de gevallen een vrouw te zien, op afbeeldingen is in 67% van de gevallen juist een man afgebeeld.

Om het voorgaande te verklaren moet er rekening gehouden worden met twee factoren. Een eerste verklaring ligt in het feit dat reclames voornamelijk gericht waren op de consument en niet op de zakelijke markt, dus veel van de aangeboden elektrische producten

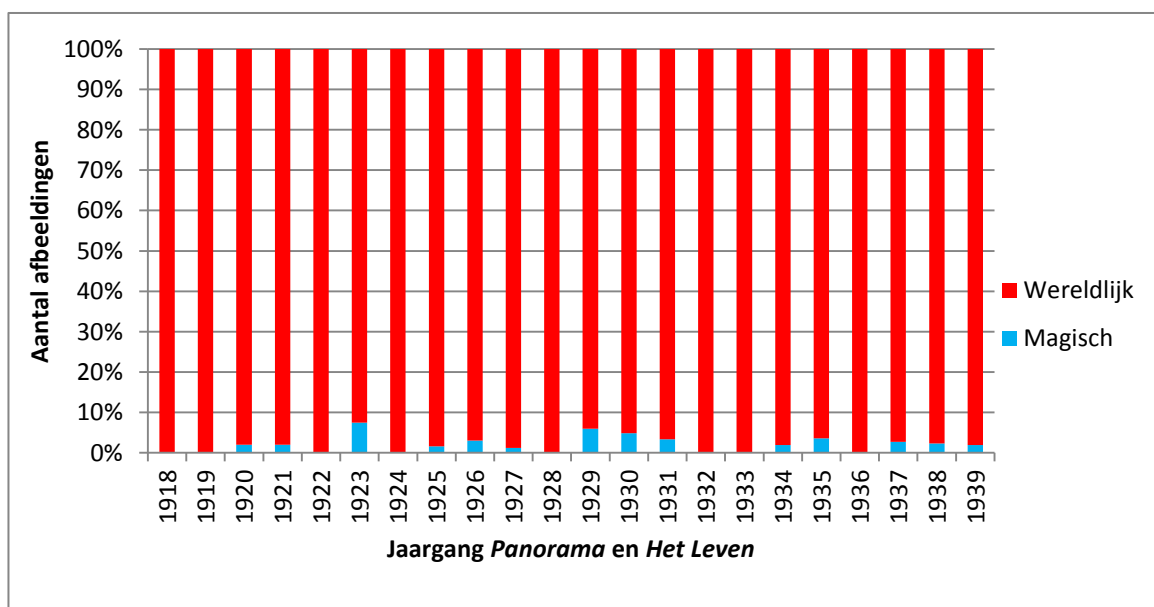
¹⁶² Foto's van grote groepen mensen komen zeer weinig voor in beide weekbladen, het had dus weinig zin gehad om het letterlijke aantal mannen of vrouwen te tellen. Daarnaast ben ik van mening dat het aantal mannen en vrouwen op foto's eerder incidenteel is, dan met voorbedachten rade. Het is voor mijn onderzoek niet interessant of er bijvoorbeeld 2 mannen en 1 vrouw te zien zijn op elektriciteit gerelateerde afbeeldingen, het feit blijft namelijk dat in dit geval mannen en vrouwen met betrekking tot elektriciteit te zien zijn. Het beeld van elektriciteit blijft in dit voorbeeld dus hetzelfde.

zijn bedoeld voor binnen het huiselijke domein. Zoals ik in hoofdstuk 2 heb duidelijk gemaakt, was de vrouw de ‘manager’ van het huishouden, zij zorgde dat het huiselijk bedrijf efficiënt werd gerund. Het is dan ook logisch dat er in advertenties waarin personen voorkomen, vaker een vrouw dan een man te zien valt, aangezien de vrouw degene is die gebruik zal gaan maken van de elektrische apparatuur.¹⁶³ De tweede factor die meespeelt vloeit voort uit de voorgaande beweringen, namelijk dat de man juist de grote speler is buiten het private domein. De man werkt buitenshuis en zorgt ervoor dat er geld is voor de eerder genoemde manager, de vrouw. Afbeeldingen zijn, in tegenstelling tot reclames, niet in enige vorm beperkt tot het private domein en tonen dus ook het publieke domein. En dit laatste is precies waar mannen een grote vertegenwoordiging hebben, waardoor er dus meer mannen dan vrouwen te zien zijn op afbeeldingen waarop de seksen voorkomen.

5.1.4 ‘Wereldlijk’ versus ‘bovennatuurlijk’

Bij de analyse van de afbeeldingen heb ik rekening gehouden of elektriciteit wordt getoond, of beschreven, als iets bovennatuurlijks of iets wereldlijks. Het bijschrift is hierbij de factor geweest waarmee ik kon bepalen of een afbeeldingen in een van de twee genoemde categorieën thuishoorde. De grafiek hieronder toont het zware overwicht van de ‘wereldlijke’ categorie. Op enkele afbeeldingen na wordt elektriciteit beschreven/getoond in een

Figuur 38 Verdeling tussen ‘wereldlijke afbeeldingen’ en ‘bovennatuurlijke afbeeldingen’ in *Panorama en Het Leven* 1918-1939

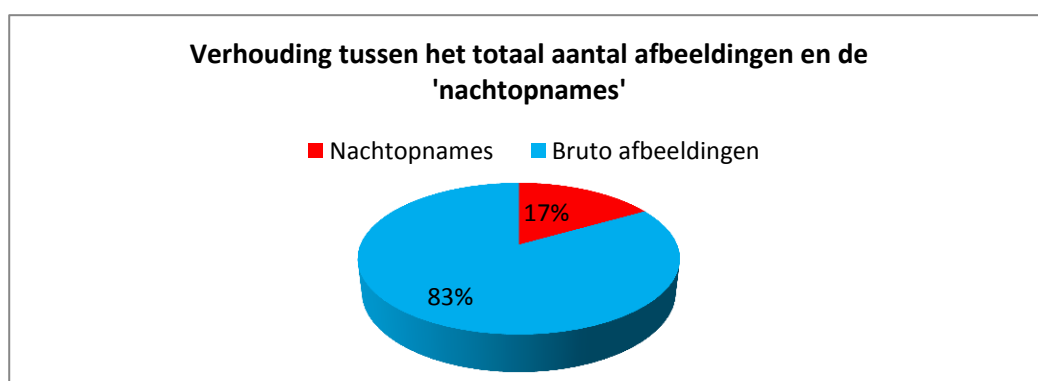
¹⁶³ Zoals aangetoond ontbreekt gender in het overgrote deel van de advertenties, maar dit neemt niet weg dat er in de advertenties waarin de geslachten voorkomen, vaker de vrouw dan de man een plaats krijgt in de reclame.

wereldlijke setting. Ik wilde met de categorieën ‘wereldlijk’ en ‘bovennatuurlijk’ nagaan of elektriciteit gezien werd als iets mysterieus, iets onbegrijpelijks. Als ik alleen afbeeldingen had bestudeerd, dan had ik moeten concluderen dat elektriciteit en de daarbij behorende apparaten werden gezien als een wereldlijk, normaal verschijnsel. Dit valt in overeenstemming te brengen met de eerder besproken verklaring waarom er veelal neutrale afbeeldingen in de weekbladen te zien zijn. Het lijkt er sterk op dat de toepassing van elektriciteit alledaags is geworden, en is daarom vooral niet (meer) bovennatuurlijk of mysterieus. In het volgende hoofdstuk (Elektriciteit in artikelen) kom ik nog uitvoerig terug op de categorieën ‘wereldlijk’ en ‘bovennatuurlijk’, aangezien in artikelen elektriciteit zo nu en dan wel in bovennatuurlijke termen beschreven wordt (al zijn de artikelen ook voornamelijk ‘wereldlijk’).

5.1.5 Nachtopnames

Er is één categorie die ik apart heb geteld binnen de afbeeldingen, en dat zijn de zogenaamde ‘nachtopnames’.¹⁶⁴ Bij het voorbeeld van een positieve afbeelding heb ik al een dergelijke foto getoond. In beide weekbladen staan dan ook veel foto’s van elektrisch verlichte gebouwen, bruggen en andere openbare plekken. In eerste instantie heb ik deze foto’s niet los geteld, maar het aantal nachtelijke foto’s viel dermate op in zowel *Het Leven* als in *Panorama* en om die reden heb ik er een aparte categorie van gemaakt. In paragraaf 5.2 zal ik verschillende voorbeelden geven van de ‘nachtopnames’ (collage).

Figuur 39 Cirkeldiagram van de verhouding tussen het totaal aantal afbeeldingen en de ‘nachtopnames’ in *Panorama* en *Het Leven* tezamen, 1918 -1939

¹⁶⁴ In de categorieën ‘bruto afbeeldingen’ en ‘netto afbeeldingen’ zitten de zogenaamde ‘nachtopnames’ al verwerkt. Ook bij de nachtopnames heb ik een bruto en een netto aantal afbeeldingen bijgehouden, maar het gaat mij uiteindelijk om het bruto aantal nachtopnames, omdat dit getal laat zien dat de ‘nachtopnames’ als categorie zeer talrijk is.

Op de vorige pagina staat een grafiek waarin te zien is hoe vaak dit soort foto's (bruto) voorkomen, in vergelijking tot het totaal aantal afbeeldingen. Aangezien het totaal aantal afbeeldingen bestaat uit de meest uiteenlopende toepassingen op elektrotechnisch gebied, vind ik het opmerkelijk dat 17 procent (bijna één vijfde!) van het totaal bestaat uit foto's van elektrisch verlichte openbare werken. Dit geeft blijk van een grote waardering voor elektrische verlichting.

Tot zover de statistische gegevens van beide weekbladen tezamen. Vanaf dit punt wil ik *Panorama* en *Het Leven* apart van elkaar bespreken. In de twee paragrafen die volgen, zullen er vrijwel geen statistische gegevens genoemd worden, aangezien de aandacht moet liggen op de inhoudelijke analyse van afbeeldingen. Ik noem de statistische gegevens alleen als het verschil tussen beide bladen in de geanalyseerde categorie groot is. In de volgende paragrafen wil ik van elk van mijn twee tijdschriften enkele opvallende voorbeelden tonen die de aandacht verdienen.

5.2 Afbeeldingen in *Panorama*

Wat opvalt aan het totaal aantal afbeeldingen in *Panorama* is dat het overgrote deel van de foto's in te delen valt in de categorie 'neutraal'. De bijschriften beschrijven slechts wat er te zien is op de foto en koppelen er geen waardeoordeel aan. Van de 712 afbeeldingen in het blad, zijn er 592 neutraal, 124 positief en 2 negatief.¹⁶⁵ Opmerkelijk is dat er vrijwel geen negatieve afbeeldingen in het weekblad te vinden zijn.

5.2.1 *Negatief, neutraal, positief*

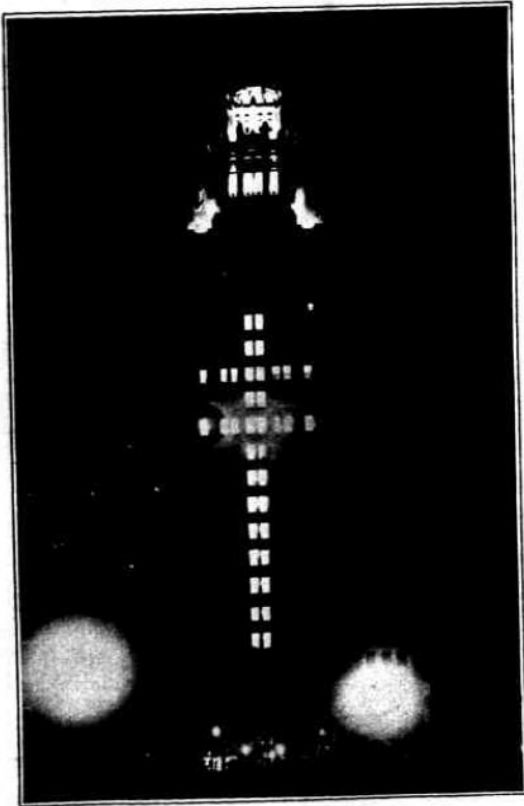
Slechts twee foto's zijn in te delen in de categorie 'negatief' en in die twee gevallen is het al zeer twijfelachtig of het om harde kritiek gaat. Aangezien het slechts om een tweetal gaat, heb ik ze op de volgende pagina geplaatst. Het onderschrift van figuur 40 luidt: 'SMAKELOOS. De Radiator Company te New York heeft een smakeloze reclame bedacht, door de vensters van haar gebouw in zulke volgorde te verlichten, dat een groot lichtend kruis wordt gevormd.'¹⁶⁶ Het betreft dus niet directe kritiek op deze toepassing van elektriciteit (in dit geval elektrisch licht), maar om de volgens de redactie 'smakeloze' inzet ervan. In het

¹⁶⁵ Een korte rekensom leert dat sommige foto's moeilijk in te delen waren. Deze zijn door mij ingedeeld bij deels neutraal, deels positief. De combinatie negatief-positief komt niet voor in het blad.

¹⁶⁶ *Panorama* 29 januari 1929, 8.

tweede voorbeeld (figuur 41) is de kritiek wederom niet direct gericht op elektriciteit: ‘Het nieuwste voor gezichtsmassage, een zwart masker met ‘n nogal bête uiterlijk, waaronder

Figuur 40 ‘Smakeloos’, *Panorama* 29 januari 1929

Figuur 41 Elektrisch gezichtsmasker, *Panorama* 10 januari 1931

langs electrischen weg de huid de noodige bewerkingen ondergaat.’¹⁶⁷. Het masker heeft veel weg van een dodenmasker en zou niet misstaan hebben in *The man with the iron mask*. Alhoewel het masker er onheilspellend uitziet, stuurt bijschrift niet richting ‘onheilspellend’, maar naar ‘bête’, oftewel ‘dommig’ of ‘schaapachtig’. Dit zijn de enige twee voorbeelden in 22 jaargangen van *Panorama* die enigszins in de buurt komen van een mate van kritiek.

Op de volgende pagina staat een voorbeeld van een foto (figuur 42) waarbij ik enkele negatieve zinsneden had verwacht, maar die totaal ontbreken. De elektrische stoel is in mijn ogen geen positieve toepassing van elektriciteit, maar in *Panorama* wordt het object neutraal afgebeeld. Dat zelfs het ‘moderne’ executiemiddel, waarbij elektriciteit de hoofdrol speelt, geen kritiek krijgt te verduren vind ik opmerkelijk, aangezien er in *Het Leven* juist wel met afschuw over de elektrische stoel wordt gesproken.¹⁶⁸ Het feit dat het dermate goed zoeken is naar een negatieve afbeelding, pleit voor het beeld van elektriciteit; toepassingen op

¹⁶⁷ *Panorama* 10 januari 1931, 19.

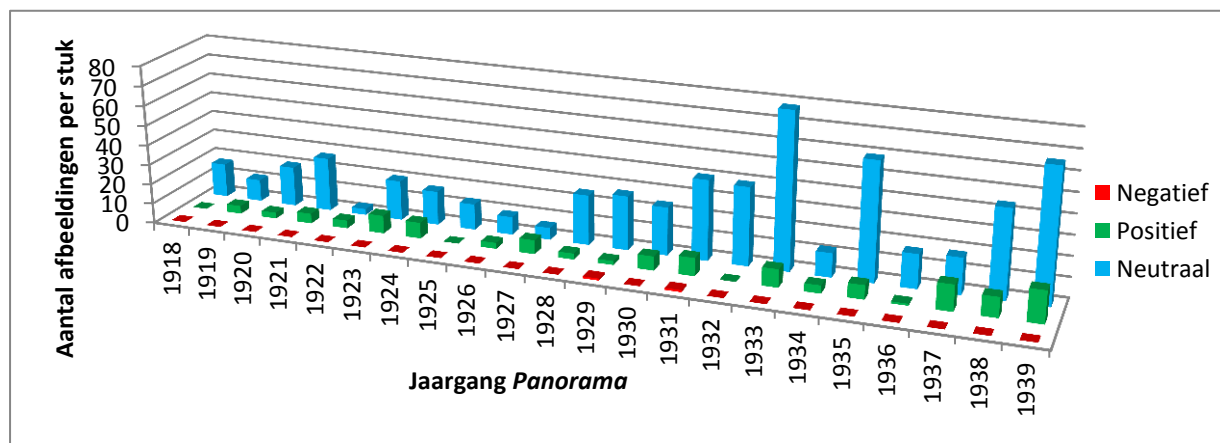
¹⁶⁸ Zie pagina 89 voor dezelfde afbeelding, maar dan in *Het Leven*. Op pagina ?? ga ik dieper in op de manier hoe de elektrische stoel in de artikelen uit *Het Leven* wordt beschreven.

elektrotechnisch gebied worden dus eigenlijk nooit negatief afgebeeld in *Panorama*. In figuur 43 is de verdeling van positieve, negatieve en neutrale afbeeldingen per jaargang te zien.

Figuur 42 De elektrische stoel, *Panorama* 10 januari 1923

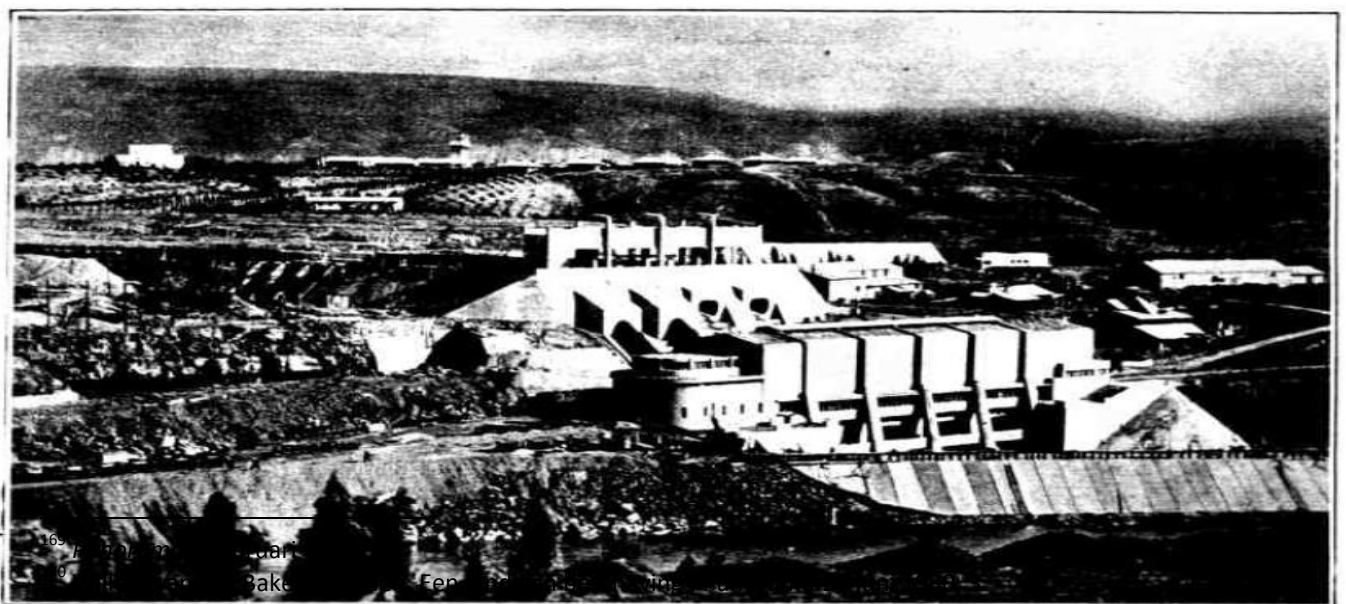
Figuur 43 Toon van de afbeeldingen in *Panorama* 1918-1939

Gelukkig zijn er wel veel voorbeelden te geven van afbeeldingen waarop de toepassing van elektriciteit positief wordt weergegeven. Op verschillende foto's wordt elektriciteit bestempeld, of gebruikt, als een toonaangever van moderniteit. Op figuur 44 (volgende pagina) staat een foto van een stuwdam in Palestina. Het complex lijkt te liggen in een leeg landschap en wanneer je een vergelijking maakt tussen de heuvels/bergen op de

achtergrond en de stuwdam, dan moet het gebouw van aanzienlijke grootte zijn geweest. Het bijschrift: ‘Aan een der historisch meest bekende rivieren, waarvan men den naam wel allerminst verbond aan beton en moderne techniek, de Jordaan, zijn groote werken opgericht, die geheel Palestina van electrischen stroom zullen voorzien.’¹⁶⁹ De ideologische grondslag van het bijschrift is ‘techniek is vooruitgang’, zelfs in het oude Palestina is er met de tijd meegegaan. De plaatsing van de stuwdam is hier een bewijs van. De laatste zin uit het citaat is op twee manieren op te vatten. Ten eerste zou de stuwdam als een zeer technisch wonder kunnen worden beschouwd, een groots bouwwerk, aangezien slechts één stuwdam het hele land van stroom voorziet. Een tweede uitleg zou kunnen zijn dat Palestina al genoeg heeft aan die ene stuwdam, oftewel: ook al is er in Palestina met de tijd meegegaan, het land is nog weinig geëlektrificeerd. Neem ik de foto in ogenschouw, dan ga ik er van uit dat de eerst genoemde uitleg de juiste is. Het belangrijkste aspect van deze foto is het gebruik van elektriciteit dat synoniem staat voor moderniteit. Elektriciteit lijkt een maatstaf te zijn voor het ontwikkelingsniveau van landen. Twee jaar eerder verscheen er al een artikel over Zweden, waarin elektriciteit wordt gebruikt om aan te tonen hoe beschaafd het land is: ‘De vele watervallen van het land leveren stroom in overvloed. Geen land, waar electriciteit zóo intensief wordt uitgebuit als in Zweden, het oorsprongsgebied der blonde barbaren, die ééns Europa verwoestten, het land, waar wij thans met respect reizen en elk oogenblik constateren: wat is het hier allemaal keurig in orde!’¹⁷⁰ Al waren het ooit een stel woestelingen in Zweden, het gaat er nu zeer kuis aan toe. Er wordt dermate veel gebruik gemaakt van de elektrotechniek (beschaving) dat de term ‘barbaren’ niet meer van toepassing is op het land.

Figuur 44 Stuwdam in Palestina, Panorama 6 februari 1932

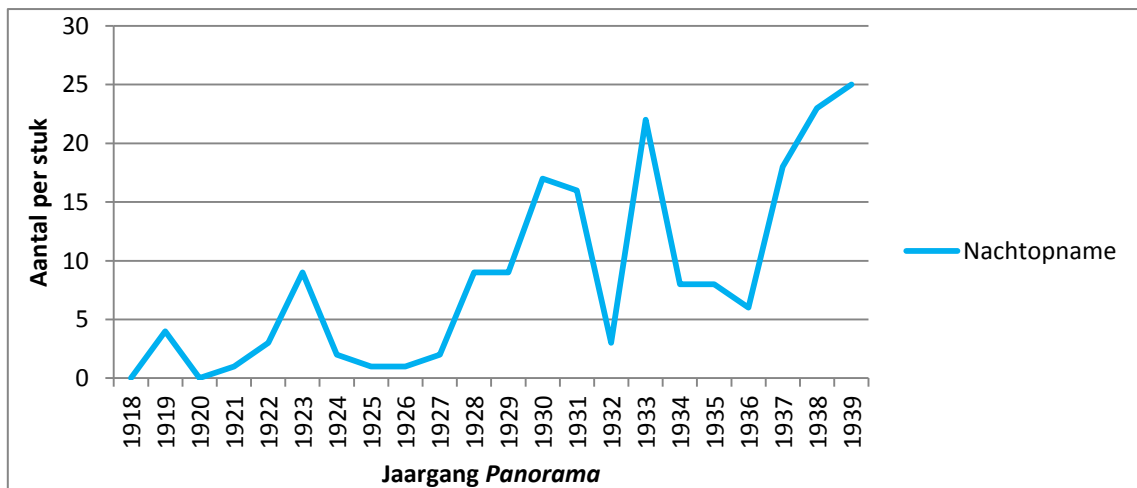
5.2.2 Nachtopnames: een viering van elektrisch licht

Elektrisch licht krijgt veel bewondering in *Panorama*, dit is onder meer terug te zien in het hoge aantal ‘nachtopnames’: 21 procent van het totaal aantal afbeeldingen betreft een avondkiek van een elektrisch verlicht openbaar werk (gebouw, brug etc.). Hieronder staat een collage van dit soort afbeeldingen. De bijschriften van de nachtopnames zijn voornamelijk in de beginperiode (1919 tot 1923) positief. Er worden zeer weinig woorden gebruikt om de verlichting te beschrijven. De auteurs komen vaak niet verder dan: ‘Het fraai geïllumineerde [gebouw X]’. Alhoewel een dergelijk bijschrift positief is, blijft het in mijn ogen hangen op het eerste niveau van significatie. Na jaargang 1924 blijven de positieve bijvoeglijke naamwoorden in het bijschrift soms achterwege en rest slechts de benoeming van het op de afbeelding getoonde gebouw (of brug, of plein etc.). Dit betekent overigens niet dat na dit jaar er een verminderde verwondering bestond voor elektrische verlichting. Het aantal nachtopnames neemt zelfs toe vanaf 1927 en de categorie blijft in alle jaargangen terugkeren in *Panorama* (zie figuur 46). Het feit dat het aantal nachtopnames blijft terugkeren, geeft blijk van een aanhoudende bewondering voor elektrische verlichting. Kennelijk was elektrisch licht keer op keer belangrijk genoeg om te worden afgebeeld binnen *Panorama*.

Figuur 45 Collage van 'nachtopnames' uit *Panorama* 1918 - 1939

Figuur 46 Verloop van het aantal nachtopnames in *Panorama* 1918 - 1939

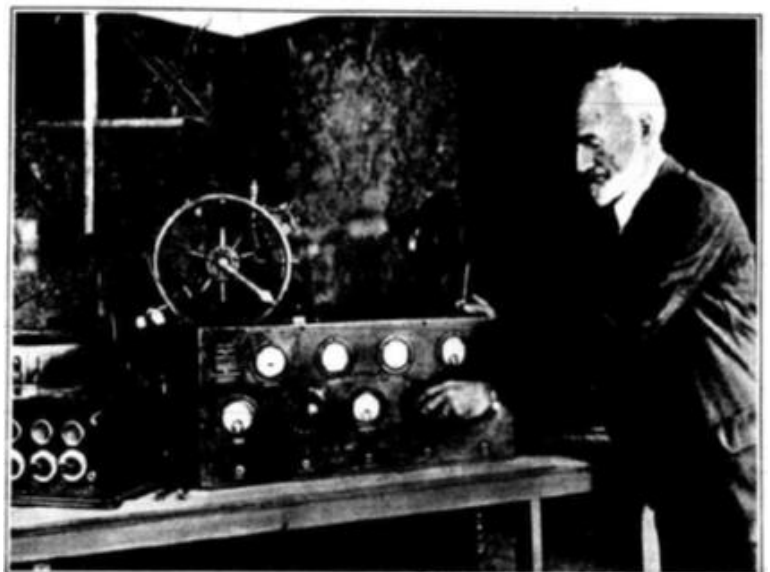
5.2.3 Vreemde elektrische apparatuur

In 1929 en 1930 verschijnen in *Panorama* verschillende foto's van, zoals ik ze betitel, vreemde apparaten. Zo is er onder andere een apparaat waarmee de 'groei-energie' van bomen en planten kan worden gemeten, een apparaat waarmee communicatie met geesten makkelijker verloopt, een 'radio-mes' dat preciezer kan snijden tijdens operaties en er bestaat een radiografische machine die het kan laten regenen. Het ene apparaat heeft een nog onwaarschijnlijkere werking dan de ander. Hieronder heb ik twee voorbeelden van die apparaten bij elkaar gezet. Wat opvalt is dat het alleen mannen zijn die dergelijke apparaten uitvinden, en op bijna alle foto's is de uitvinder bezig met het apparaat. Het is niet duidelijk

Figuur 47 'Radio-mes', *Panorama* 15 februari

Figuur 48 'Regenapparaat', *Panorama* 27 september

wat de uitvinders precies aan het doen zijn, maar het apparaat lijkt bedient te worden en er wordt nadrukkelijk niet in de camera gekeken. In de bijschriften wordt uitgelegd wat de apparaat doen, maar hoe ze precies werken wordt niet besproken. Soms zijn de auteurs niet overtuigd of de apparaten ook daadwerkelijk hetgeen doen waar ze voor zijn uitgevonden. In het geval van de regenmachine wordt in mijn ogen opzettelijk gekozen voor de woorden: ‘De Fransche Veraart is prof. G. Syke, die langs den radiografischen weg regen zegt te kunnen maken.’¹⁷¹ De auteur wilt dus niet nadrukkelijk beweren dat de machine regen kan produceren. Toch wordt met dit soort afbeeldingen een beeld gecreëerd dat alles mogelijk is met elektrische apparaten. Met slechts enkele drukken op een knop kunnen de meest onvoorstelbare dingen worden bewerkstelligd. De gemiddelde lezer zal verbaasd zijn door dit soort apparaten en ik kan mij wel voorstellen dat de lezer zich ook steeds verder verwijderd voelde van de elektrotechniek. De getoonde apparaten lijken ingewikkelde constructies, die niet door de leek gefabriceerd kunnen worden. Wat opvalt is dat dit soort afbeeldingen pas vanaf de jaren dertig in *Panorama* verschijnen. Ik moet helaas bekennen dat ik geen verklaring heb voor de plotselinge opkomst van de vreemde apparatuur.

5.2.4 Elektriciteit in de belevingswereld van de maatschappij

De laatste twee afbeeldingen die ik wil bespreken uit *Panorama* zijn voorbeelden waarin elektriciteit wordt gebruikt om menselijke gesteldheden uit te beelden. Dit zijn overigens ook de enige voorbeelden (in de afbeeldingen) die ik heb kunnen vinden waarin het gebeurt, in zowel *Panorama* als *Het Leven*.

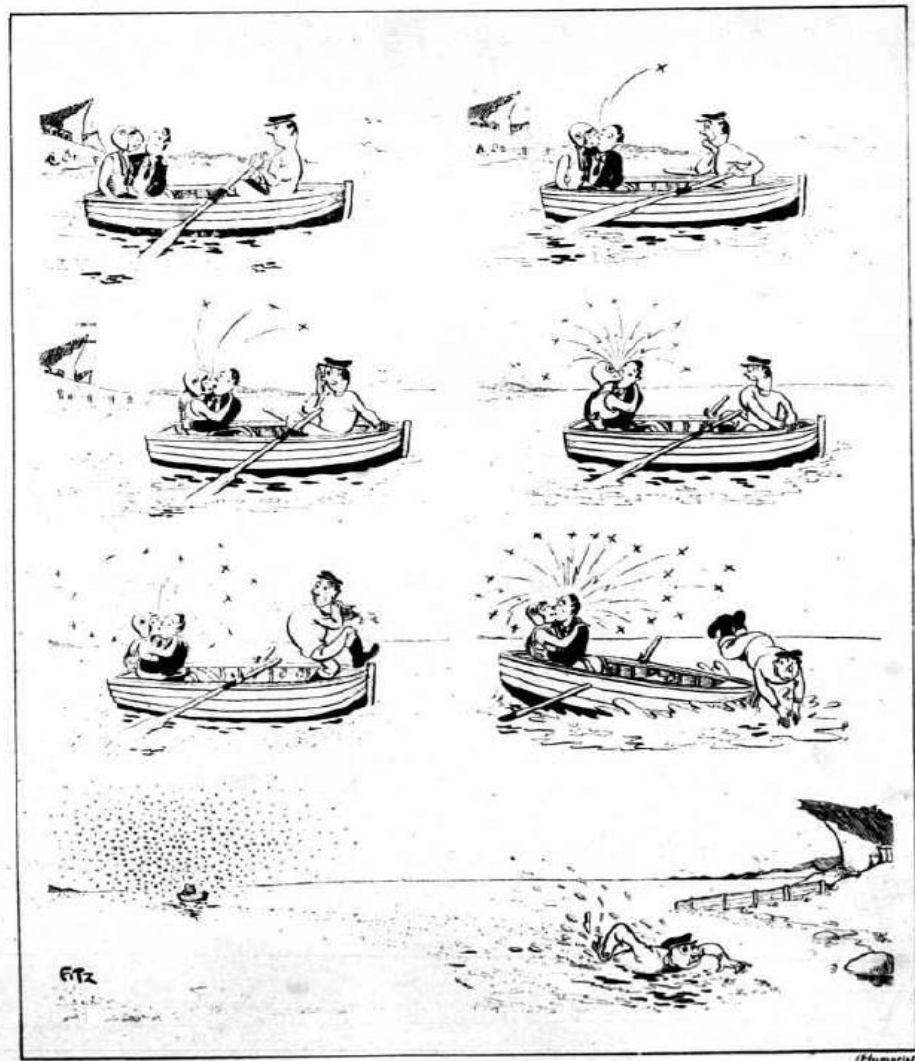
Zie figuur 49 op de volgende pagina. Hierop is een verliefd stelletje te zien, dat zo innig met elkaar zoent dat de vonken er letterlijk vanaf vliegen. David Nye benadrukt dat elektriciteit niet alleen een fysieke plaats inneemt binnen de maatschappij (de apparaten etc.), maar dat ook de taal doorspekt gaat raken van elektrische termen. Deze termen bestonden veelal uit metaforen voor menselijke gemoedsstanden (bijvoorbeeld ‘energetisch persoon’). Sommige van deze woorden en gezegdes zijn simpelweg ontstaan doordat elektrische systemen een normaal verschijnsel werden, oftewel: ze zijn een onderdeel van de taal geworden door de komst van de elektrotechniek.¹⁷² Denk bijvoorbeeld aan tekenfilms, waarin elektriciteit gebruikt wordt om bepaalde zaken uit te beelden: heeft een tekenfilmfiguur een goed idee, dan verschijnt er een gloeilampje boven het hoofd. De afbeelding hieronder is in

¹⁷¹ *Panorama*, 27 september 1930, 15.

¹⁷² Nye, *Electrifying America*, 155-156. Denk bijvoorbeeld aan termen als: ‘ik moet even opladen’, ‘energievol persoon’ etc.

mijn ogen een perfect voorbeeld van het doordringen van elektriciteit in de belevingswereld van de maatschappij.

Figuur 49 Elektrische liefde, *Panorama* 22 juni 1929

In figuur 50 (volgende pagina) staat het tweede voorbeeld. Er wordt reclame gemaakt voor koffie zonder cafeïne. Ik ben me ervan bewust dat het een reclame betreft, maar het voorbeeld past dermate goed bij het thema afbeeldingen een daarom heb ik het in dit hoofdstuk geplaatst. Het menselijk zenuwstelsel wordt vergeleken met het elektriciteitsnet/telefoonnet. Het al dan niet slagen van deze reclame hangt af van de familiariteit met elektrische systemen onder de gemiddelde Nederlander. Het feit dat een dergelijke reclame in *Panorama* staat, betekent dat de gemiddelde Nederlander destijds dermate vertrouwd is geraakt met de elektrotechniek. Elektriciteitsmasten zijn normaal geworden en kunnen dus als een metafoor worden gebruikt voor het menselijk zenuwstelsel.

Niet alleen in afbeeldingen zie dergelijke voorbeelden, maar ook in twee artikelen komt het voor dat elektriciteit is doorgedrongen in het taalgebruik.¹⁷³ In beide gevallen gaat het om een met ‘elektriciteit geladen atmosfeer’. Datgene wat David Nye beschrijft in zijn onderzoek, zie je dus ook gebeuren in Nederland. Niet alleen heeft de elektrotechniek een fysieke plaats ingenomen in het dagelijks leven, maar ook in het taalgebruik of bij het uitbeelden van de menselijke gesteldheid is de techniek doorgedrongen in het Nederland van de jaren dertig. Het interessante voor het beeld van elektriciteit is dat de elektrische geladenheid, om het zo te noemen, enerzijds een positieve mate van spanning kan uitdrukken, maar ook een minder prettige spanning. In het voorbeeld van figuur 50 gaat het om een nerveuze gesteldheid, maar in het voorbeeld van figuur 49 gaat het om een innige verliefdheid.

Figuur 50 Elektriciteitsmast als metafoor voor het zenuwstelsel, *Panorama* 31 maart 1931

Nerveus?

Al is de isolatie ook maar op één plaats beschadigd, dan . . .

wordt de leiding gestoord en het geheele wonderwerk geraakt in de war. Een nog grooter wonderwerk is het leidingsnet van de zenuwen in ons lichaam. Ook hiervoor gelden strenge wetten. Helaas kennen wij ze lang niet allemaal.

Maar één ding heeft de wetenschap toch onweersprekelijk vastgesteld: dat het zenuwstelsel door het overmatig gebruik van coffeïne houdende dranken (koffie en thee) geschaad en gestoord kan worden. Waar voor elk individu de grens tusschen matig en overmatig ligt, kan de leek moeilijk bepalen. Kinderen bijvoorbeeld reageeren reeds op zeer kleine hoeveelheden coffeïne. Hoe dikwijls ontmoet men niet menschen, die zoogenaamd „zenuwen als kabeltouwen” hebben en op zekeren dag plotseling in elkaar zakken! Men kan zich in het weerstandsvermogen van zijn lichaam vergissen.

Hoe gemakkelijk is het daarentegen, zich van schade te vrijwaren door de prikkelwerking der coffeïne uit te schakelen. Koffie Hag, een heerlijke zuivere plantagekoffie, gegarandeerd coffeïnevrij overeenkomstig de voorschriften der Nederlandsche Warenwet, is de uitkomst ook voor U!

Safety first! Daarom vanaf heden Koffie Hag!

¹⁷³ Drummond Hay, ‘De betoovering van New York’, *Panorama* 18 mei 1929, 3. & Stephen-Leacock, ‘Radio Revue’, *Panorama* 12 april 1930.

5.3 Afbeeldingen in *Het Leven*

In *Het Leven* zijn er in vergelijking tot *Panorama* meer negatieve en positieve afbeeldingen te vinden, naast uiteraard de grootste categorie: ‘neutraal’. Van de 1014 foto’s zijn er 596 neutraal, 392 positief en 29 negatief. Het aantal negatieve afbeeldingen is nog steeds zeer laag, maar het aantal positieve foto’s is aanzienlijk hoger dan het aantal positieve foto’s in *Panorama*. In het stuk dat volgt zullen opmerkelijke foto’s besproken worden die in de categorieën ‘positief’ en ‘negatief’ vallen. Er zullen enkele raakvlakken zijn met andere onderzochte categorieën, waaronder ‘mannen versus vrouwen’ en ‘nachtopnames’.

5.3.1 Terugkerende negatieve thema’s

Binnen het weekblad zijn er enkele negatieve thema’s die in verschillende jaargangen terugkeren en om die reden opvallen. Alhoewel het binnen deze thema’s niet alleen om afbeeldingen gaat, beperk ik mij uiteraard in dit hoofdstuk tot de foto’s. Op figuur 51 is de voorpagina te zien van *Het Leven* op 13 augustus 1927. De afbeelding toont de elektrische stoel en het betreft hier precies dezelfde foto die ook in *Panorama* heeft gestaan (zie p. 76). In *Panorama* was deze afbeeldingen neutraal, maar in *Het Leven* zorgt de titel voor een compleet andere connotatie: ‘De elektrische stoel: –De zetel des doods’. Onheilspellender kan het niet. Het bijschrift is al even negatief als de kop. Het bordje ‘silence’ boven de deur wordt als spottend betiteld en de humaniteit van het executiemiddel wordt in twijfel getrokken.¹⁷⁴ De foto prijkt groots op de voorpagina van *Het Leven*, terwijl de afbeelding in *Panorama* pas op pagina 11 van het weekblad staat.¹⁷⁵ Nu moet wel onderkend worden dat *Het Leven* meer sensatiegericht was dan *Panorama*. Het is in die zin dus te verwachten dat een afbeelding van een modern executiemiddel ‘sappiger’ gebracht wordt in *Het Leven*. Het feit blijft wel dat de elektrische stoel in *Het Leven* wordt afgeschilderd als iets negatiefs, terwijl er in *Panorama* geen expliciete waardeoordelen worden gekoppeld aan het executiemiddel.

De elektrische stoel komt vaker voor als onderwerp binnen *Het Leven*, in verschillende artikelen wordt het gebruik ervan veroordeeld.¹⁷⁶ In het laatste jaar van mijn onderzoeksperiode (1939), verschijnt nog tweemaal een foto van het executiemiddel in het weekblad. In beide gevallen betreft het een negatieve afbeelding, maar ze verschillen wezenlijk van elkaar en nog belangrijker: er is een groot verschil tussen deze twee foto’s en

¹⁷⁴ *Het Leven* 13 augustus 1927.

¹⁷⁵ *Panorama* 10 januari 1923, 11.

¹⁷⁶ Voor de verhandeling over de elektrische stoel in de artikelen van *Het Leven* verwijs ik naar pagina??.

de overige afbeeldingen van de elektrische stoel. Zowel figuur 52 (pagina 85) als figuur 53 (pagina 86) tonen een persoon die vastgebonden zit op de stoel. Dit is op geen enkele andere foto het geval en het zorgt ervoor dat het veel 'echter' en gruwelijker is dan de gevallen waarop slechts het executiemiddel afgebeeld is.

Figuur 51 'Zetel des doods', *Het Leven* 13 augustus 1927

Twee en twintigste Jaargang No. 33 Zaterdag 13 Augustus 1927

HET LEVEN
GEÏLLUSTREERD

BUREAUX VAN REDACTIE EN ADMINISTRATIE
 KEIZERSGRACHT 268 AMSTERDAM

Verschijnt eiken Zaterdag. Abonnementsprijs per kwartaal f 2.50 franco huis binnenland; Ned.-Indië en buitenland f 14.— per jaar. Losse nummers 20 cents. Abonnemenen kunnen ten allen tijde ingaan, doch slechts worden opgezegd aan het einde van het jaar. Het tarief voor plaatsing van advertentiën is op aanvraag bij de Administratie verkrijgbaar.

TELEFOONNUMMERS: REDACTIE: 36186, ADMINISTRATIE: 44060 en 48051
 De Gironummers Administratie „Het Leven” zijn: Gem. Amsterdam L. 150 en Postgiro 55533

De elektrische stoel: - zetel des doods.

Nu in verband met de zaak Sacco en Vanzetti de aandacht meer dan ooit is gevestigd op den elektrischen stoel, komt „Het Leven” op deze pagina met een foto van dit moderne berechtingsstoel en op de volgende met een beschrijving van een ooggetuige, die de terechtstelling van een viertal veroordeelden bijwoonde. Hierboven ziet men den stoel, in Amerika in gebruik, met z'n geleidedraden voor hoofd en beenen en bindriemen, zooals in het achterstaande relaas wordt beschreven, en boven de deure haast spottend Silence (stilte). Afgaand op het verhaal van den ooggetuige is de wijze van terechtstellen door middel van den elektrischen stoel minder „humana” dan men in den regel wil doen voorkomen.

Op figuur 52 betreft het een replica van de elektrische stoel, die te bezichtigen was tijdens de wereldtentoonstelling van 1939 in New York. Zoals hieronder in het bijschrift is te lezen ‘sterft’ een acteur 35 keer per dag als vermaak voor het publiek. De laatste wandeling naar het moderne schavot is op de linker afbeelding te zien, de executie, compleet met priester, op de rechter. Elektrische vonken zorgen voor het lugubere slotstuk. Alhoewel de mensen op de rechter afbeelding duidelijk schrikken, weet de auteur te melden dat de hieronder getoonde show een van de best bezochte attracties is van de tentoonstelling. Hoe afschuwelijk het aanschouwde tafereel dus ook mag zijn, de mensen blijven en masse de nepexecutie bijwonen. Bijna vijftig jaar na het eerste officiële gebruik van de elektrische stoel, is het schijnbaar een dermate geaccepteerde manier van executeren geworden in de VS, dat de stoel in dit land als vermaak kan dienen.¹⁷⁷ De auteur is ondubbelzinnig verbolgen dat een dergelijk executiemiddel, dat altijd zeer negatief wordt afgebeeld of beschreven in *Het Leven*, in Amerika tot een kermisattractie verworpen is.

Figuur 52 'Vreemd vermaak', *Het Leven* 27 mei 1939

Vreemd vermaak op een Wereldtentoonstelling!

Op de wereldtentoonstelling te New-York kan men dagelijks, zoo realistisch mogelijk nagebootst, de laatste gang van een ter dood veroordeelde en zijn executie op de elektrische stoel aanschouwen! De acteur Floyd Woolsey, die de hoofdrol vervult, „sterft” 35 maal per dag; regelmatig vallen er eenige menschen flauw, als aan het slot echte vonken uit de elektrische stoel schieten. Hierboven links de veroordeelde op weg naar de kamer des doods; rechts de man op de stoel. Vreemd genoeg vormt de vertooning een der grootste attracties der tentoonstelling; aan de sensationele verslagen van terechtstellingen en lynchpartijen schijnen de menschen nog niet genoeg te hebben — ze willen het ook wel eens om zoo te zeggen „in natura” aanschouwen. Ieder zijn smaak!

¹⁷⁷ Nye, *Electrifying America*, 145. In 1888 werd in de staat New York de manier waarop de doodstraf werd uitgevoerd veranderd. Het ouderwetse touw werd vervangen door elektriciteit; in 1890 vond de eerste executie door middel van de elektrische stoel plaats.

De tweede afbeelding (figuur 53 hieronder) toont wederom de elektrische stoel en het eerder besproken bordje met 'silence' prijkt weer boven de deur. Het grote verschil is uiteraard het slachtoffer, dat vastgebonden zit aan het schavot. Uit het bijschrift wordt niet duidelijk of degene op de stoel daadwerkelijk op het punt staat geëxecuteerd te worden, of dat er een executie wordt geënceneerd. De stoel en de kamer komen daarentegen veel overeen met de eerder getoonde foto in figuur 51, dus het betreft in mijn ogen niet een replica van een executiekamer. De afbeelding is zeer donker en luguber. De in het zwart gehulde dame heeft het hoofd achterover geslagen en lijkt te knijpen in de armleuning van de stoel. Haar gezichtsuitdrukking wordt ontnomen door de zwarte kap over het hoofd, maar het is duidelijk aan de houding van de 'gedetineerde' dat deze een enorme kwelling ondergaat. Uiteraard mag er geconcludeerd worden dat elektriciteit in een negatief daglicht staat in dit voorbeeld.

Figuur 53 De elektrische stoel, *Het Leven* 23 september 1939

In het volgende voorbeeld (figuur 54) wordt er een vergelijking gemaakt tussen de elektrische stoel en een voor die tijd moderne beautybehandeling. De beautybehandeling bestaat uit een gezichtsmasker, die door middel van elektrische schokjes een prachtige huid zou moeten creëren. Eerder toonde ik al de foto uit *Panorama*, waar dezelfde behandelingsmethode afgebeeld wordt (zie blz. 80). Waar er in *Panorama* lacherig over het masker werd gedaan, wordt er in *Het Leven* de titel ‘Moderne folteringen’ boven geplaatst. Deze term wordt in *Het Leven* overigens stug gehanteerd bij elke afbeelding, of bij elk artikel over/van deze vorm van gezichtsbehandeling. Kijken we naar de meest linker afbeelding, dan moet worden toegegeven dat het een redelijk macabere uitstraling heeft. De vergelijking tussen de elektrische stoel en de behandeling zijn in mijn ogen niet uit de lucht komen vallen. Helaas staat er bij dit soort afbeeldingen nooit vermeld of de elektrische schokken onprettig zijn, al wordt in het onderschrift wel beweerd dat voor ‘schoonheid geleden moet worden’. Er zou dus enige mate van lichamelijk ongemak ondervonden kunnen worden bij deze ‘moderne foltering’.

De behandeling heeft een professionele uitstraling door het voorkomen van de medewerkers van de salon; zowel de heer (middelste afbeelding) als de vrouw (rechter afbeelding) zijn gehuld in een witte laborantenjas. De vrouw die de behandeling ondergaat wordt betiteld als ‘patient’ en lijkt in een ziekenhuisbed te liggen. Dit alles zorgt ervoor dat,

Figuur 54 Moderne folteringen, *Het Leven* 28 november 1931

HET LEVEN

1543

Moderne folteringen!

De „electrische stoel” van de Amerikaansche gevangenis Sing-Sing heeft, zou men zeggen, haast geen verschrikking meer, nu de Amerikaansche beauty-salons overal „electrische stoelen” gaan invoeren, waar de „patiënten” behandeld worden! Hier zijn er een paar staaltjes van: voor de schoonheid moet geleden worden: de laatste foto geeft het resultaat!

ondanks het angstaanjagende masker, er een bepaalde mate van veiligheid van de behandeling uit gaat. Je lijkt in handen te zijn van bekwame personen die weten om te gaan met moderne apparatuur. Hier staat tegenover dat je geen controle hebt over de behandeling, als patiënt onderga je deze passief. Alhoewel de man in deze afbeeldingen daadwerkelijk bezig lijkt te zijn met het behandelen van de patiënt en de vrouw juist het verzorgende deel voor haar rekening neemt, is het op afbeeldingen van beautysalons in *Het Leven* vrijwel altijd een vrouw die de behandeling doet. Er kan dus niet worden beweerd dat er binnen *Het Leven* bekende archetypen worden gebruikt.¹⁷⁸ De vrouw is niet altijd verzorger, maar is op verschillende afbeelding duidelijk bezig met elektrotechniek. Ik zal verderop in dit hoofdstuk enkele voorbeelden hiervan geven.

Zoals gezegd wordt de term ‘moderne foltering’ (of een afgeleiden hiervan) consequent gehanteerd binnen het weekblad als het gaat om elektrische gezichtsmaskers. Op de volgende pagina heb ik nogmaals twee afbeeldingen geplaatst van deze behandelingsmethode. Van beide afbeeldingen gaat een bepaalde dreiging uit, de maskers hebben iets angstaanjagends, iets monsterachtigs. Dit komt door de emotionele uitdrukking van de ‘gezichten’. De ogen van beide personen zijn slechts donkere gaten, die onheilspellend op de aanschouwer gericht zijn. Net zoals in figuur 54 liggen de patiënten in, naar wat het lijkt, een ziekenhuisbed. Het wit van het bed steekt goed af bij het duister van het masker, dat bijdraagt aan het onheilspellende van de foto’s.

Het bijschrift van figuur 55 is lastig te typeren: ‘De moderne gelaatsbehandeling werkt met maskers, die aan de gruwelkamers der middeleeuwen doen denken; de resultaten zijn verbluffend: elk rimpeltje wordt grondig uitgerooid.’¹⁷⁹ De vraag is of de afbeelding nu positief of negatief is. Ten eerste wordt de vergelijking gemaakt met folteringsapparatuur, een zeer negatief statement. Ten tweede worden de resultaten van de moderne beautybehandeling zeer positief benadrukt. En ten slotte wordt er nog gebruikt gemaakt van het woordje ‘uitgerooid’. Van het woord ‘uitroeien’ gaat geen enkele vorm van zachtzinnigheid uit. Dit leidt wederom tot de vraag of de behandeling pijnloos is, of dat de patiënt zo nu en dan toch stevig de tanden op elkaar moet zetten. Uiteraard blijft het gissen op basis van de afbeelding en het bijschrift. Ik heb gekozen om deze afbeelding te tellen als zowel ‘positief’ als

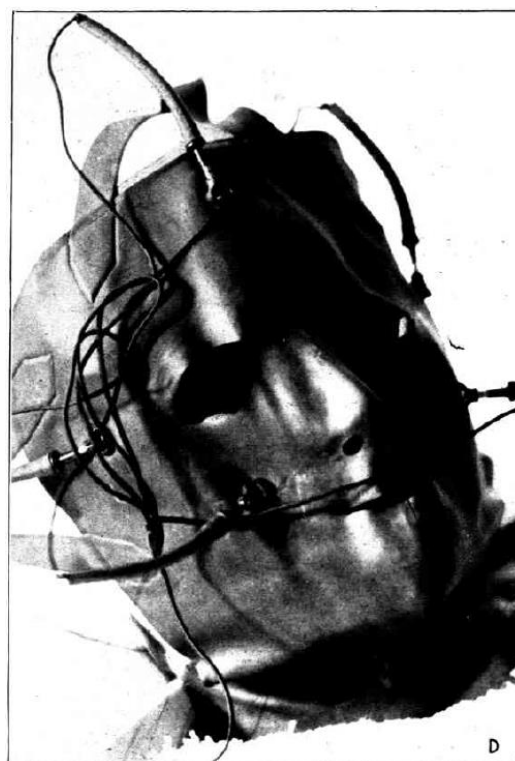
¹⁷⁸ Ik doel hier op de bekende archetypes zoals: de vrouw als ‘verzorger’, de man als ‘werker/voorzienaar’ etc. Er moet wel worden toegegeven dat een beautysalon bekend staat als een plek voor vrouwen, dus het mag dan ook weer niet opmerkelijk zijn dat er in *Het Leven* vaker vrouwen te zien zijn die de beautybehandeling uitvoeren.

¹⁷⁹ Auteur onbekend, ‘Schoonheidstortuur. In de gruwelkamer van een modern beauty-instituut.’, *Het Leven* 13 maart 1937.

Figuur 55 Elektrisch gezichtsmasker, Het Leven 13 maart 1937

Figuur 56 'Electrisch masker', Het Leven 27 augustus 1932

‘negatief’, omdat er niet eenduidig kan worden bepaald wat de toon is van de afbeelding. Figuur 56 is een afbeelding afkomstig uit een fotoreportage met de poëtische kop : ‘De folterkamer der schoonheid. Strijd tegen ouderdom en lelijkheid.’¹⁸⁰ Zo negatief als de titel is, zo positief is het bijschrift van de afbeelding: ‘...,doch wel het allernieuwste is wel ’t electrische masker, dat in een minimum van tijd een maximum van schoonheid waarborgt.’¹⁸¹ In slechts een kort tijdbestek doet het masker zijn werk, een betere methode lijkt er niet te zijn. In het geval van figuur 56 heb ik eveneens gekozen om de afbeelding te typeren als positief en negatief. Het bijschrift mag dan positief zijn, de foto is juist zeer dreigend en in die zin negatief. Neem bijvoorbeeld de elektriciteitsdraden die op het emotieloze masker aangesloten zitten. Deze doen sterk denken aan de eerder getoonde elektrische stoel en zorgen voor een ambivalente houding ten opzichte van deze toepassing van elektriciteit.

Opvallend zijn de overeenkomsten tussen de bijschriften van figuur 55 en 56: de schoonheid van het gelaat is gebaat bij een elektrische gezichtsbehandeling. Het masker mag dan betiteld worden als een werktuig uit een folterkamer, in vijf jaar tijd is de methode nog steeds zeer aan te raden. De afbeeldingen van de maskers blijven lastig in te delen. Het duistere uiterlijk schrikt af, maar daarentegen is de werking, schijnbaar, ongeëvenaard. In het

¹⁸⁰ Auteur onbekend, ‘De folterkamer der schoonheid. Strijd tegen ouderdom en lelijkheid.’, *Het Leven* 27 augustus 1932.

¹⁸¹ Idem.

vorige hoofdstuk heb ik al kort gesproken over elektriciteit als een probleemoplossend middel. Zo besprak ik het Aetherstroom-apparaat (zie blz. 67), een apparaat dat een oplossing zou bieden aan de meest uiteenlopende kwalen. De elektrische gezichtsbehandeling is wederom een voorbeeld van de gedachte dat stroom een positieve uitwerking heeft op de menselijke gesteldheid. Het gaat in dit geval om de ‘kwaal’ ouderdom en de ‘kwaal’ lelijkheid. Dat destijds elektriciteit werd ingezet als een middel voor schoonheid spreekt voor het beeld van elektriciteit; met elektriciteit kan alles worden bewerkstelligd, zelfs een mooier uiterlijk.

5.3.2 Positieve afbeeldingen en de vrouw in ‘mannenberoepen’

Vanaf dit punt wil ik graag enkele positieve afbeeldingen bespreken uit *Het Leven*. De voorgaande afbeeldingen waren voornamelijk negatief van aard, of waren lastig in te delen vanwege overlappende kenmerken, maar meer dan een derde van alle afbeeldingen in *Het Leven* die betrekking hebben op elektriciteit zijn positief. Zie figuur 57 hieronder, waarin

Figuur 57 'Koningin-electricienne', *Het Leven* 25 februari 1933

KONINGIN-ELECTRICIENNE.
Irene Brown, de Miss America van verleden jaar, kon alleen van de roem niet leven. Zij koos daarom het eerzame beroep van electricienne.

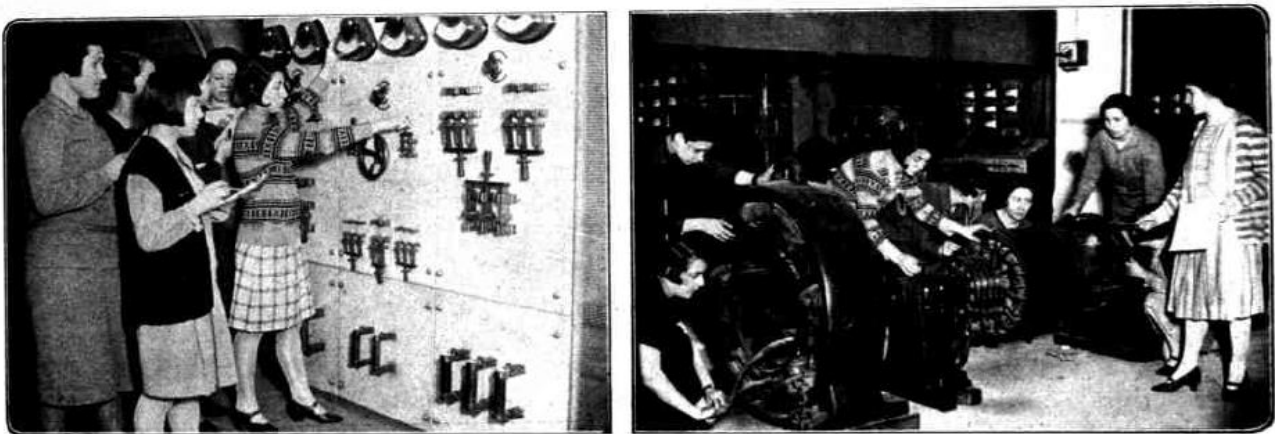
Irene Brown betiteld wordt als ‘koningin-electricienne’. Mevrouw Brown werd in 1932 gekroond tot ‘Miss America’, maar helaas kon zij hier niet van rondkomen. Op de afbeelding zie je Brown dan ook haar nieuwe ‘eerzame beroep’ van electricien uitoefenen. Meer lof aan het hof van elektriciteit kan er niet worden gebracht. Het beroep dat zorgt voor het aanleggen en onderhouden van elektrische systemen wordt bestempeld als iets goeds, een beroep dat aanzien verdient. ‘Eerzaam’ in combinatie met ‘beroep’ roept bij mij de connotatie van ‘noeste arbeid’ op. Temeer wordt het beeld opgeroepen dat het hard werken is als electricien, maar veel mensen geholpen met jouw werkzaamheden.

Zoals gezegd worden vrouwen binnen *Het Leven* niet altijd op gender-typische wijze weergegeven, figuur 57 is daar een voorbeeld van.

De eerlijkheid gebiedt mij te zeggen dat ik persoonlijk bij het beroep ‘elektricien’ niet direct denk aan een vrouw, maar juist eerder aan een man. Zelden worden vrouwen op een dergelijke manier afgebeeld binnen *Het Leven*. Het feit dat de foto van figuur 57 in het weekblad werd geplaatst, toont dat een vrouwelijke elektricien een bijzonder fenomeen was in deze periode.

In 1927 en 1928 verschijnen er al foto’s in *Het Leven* waarop vrouwen te zien zijn die ‘typische’ mannen beroepen uitoefenen of er in onderlegd worden. Zie figuur 58 hieronder, waar Parijse vrouwen in een speciaal opgericht instituut opgeleid worden tot elektrotechnisch

Figuur 58 'Institut électrique féminin', *Het Leven* 3 maart 1928

De vrouwen verdringen overal den man....

Het gaat crescendo! Parijs heeft tegenwoordig al z'n „Institut électrique féminin“, waar jonge meisjes tot elektrotechnisch „ingénieure“ worden opgeleid! Zie hier twee foto's van deze interessante nieuwigheid, die in Parijs veel opgang maakt.

ingenieur. ‘Het gaat crescendo!’, luidt de eerste zin, die blijk geeft van een positieve ontwikkeling. De titel daarentegen is opmerkelijk, want het woord ‘verdringen’ wijst wel op enige vorm van wrijving. Het kan dus zijn dat in bepaalde kringen niet enthousiast werd geregeerd op de getoonde noviteit. De auteur noemt de ontwikkeling een ‘interessante nieuwigheid’, waardoor het lijkt dat hij of zij er nog enigszins aan moet wennen, maar er wel achter staat. Figuur 58 is dan ook voornamelijk positief van toon, ondanks de lichte mate van kritiek die onderkend moet worden. Ik ben wel van mening dat de afbeeldingen in figuur 58 het karakter hebben van een schoolexcursie. Het heeft er de schijn van dat de dames slechts een middagje komen kijken in de ‘wondere wereld van de elektrotechniek’. Van een daadwerkelijke lesdag lijkt geen sprake, al wordt dit in het onderschrift wel zo voorgesteld.

Andere voorbeelden van positieve afbeeldingen zijn de nachtopnames, die net zoals in

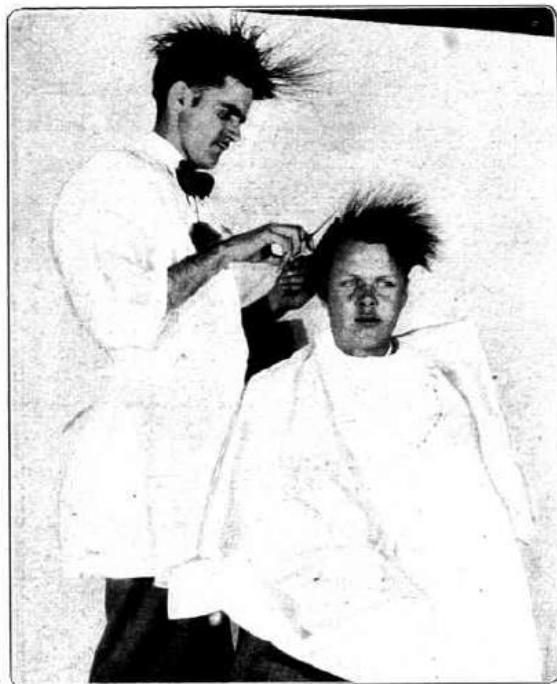
Panorama de gehele onderzoeksperiode blijven terugkeren in *Het Leven*. Het aantal nachtopnames ten opzichte van het totaal aantal afbeeldingen is lager dan in *Panorama*, maar desalniettemin vertegenwoordigen ze 15 procent van alle afbeeldingen in *Het Leven*.

Aangezien ik de nachtopnames al meerdere keren heb genoemd in dit hoofdstuk, lijkt het mij niet zinvol om wederom in te gaan op dit soort foto's. Het belangrijkste wat er onthouden moet worden is dat de continue bewondering voor elektrisch licht bevestigd wordt door de hoeveelheid nachtopnames.

5.3.3 Vroege voorlopers en vreemde apparaten

Net zoals in *Panorama* staan er in *Het Leven* vele afbeeldingen van vreemde elektrische apparaten, of vreemde toepassingen van elektriciteit. Hieronder heb ik enkele voorbeelden geplaatst, aangezien het zonde zou zijn deze de lezer te onthouden.

Figuur 59 Elektrische knipbeurt, *Het Leven* 21 februari 1931

Voor kappers!

Een Amerikaanse kapper gebruikt, om gemakkelijker z'n klanten het haar te kunnen knippen, electriciteit: de bekende proef, waarbij men zich op een geïsoleerde plek plaatst, en waarbij de haren vanzelf omhoog gaan staan! Iets voor ons?

Figuur 60 Figuur 20 'Zomerhoed-radio', *Het Leven* 16 mei 1931

Voor de vakantie heeft een Amerikaanse uitvinder een radio geconstrueerd, die in een strooiedoek zit! Met luidspreker en al! Nu een sprekende film-apparaatje?....

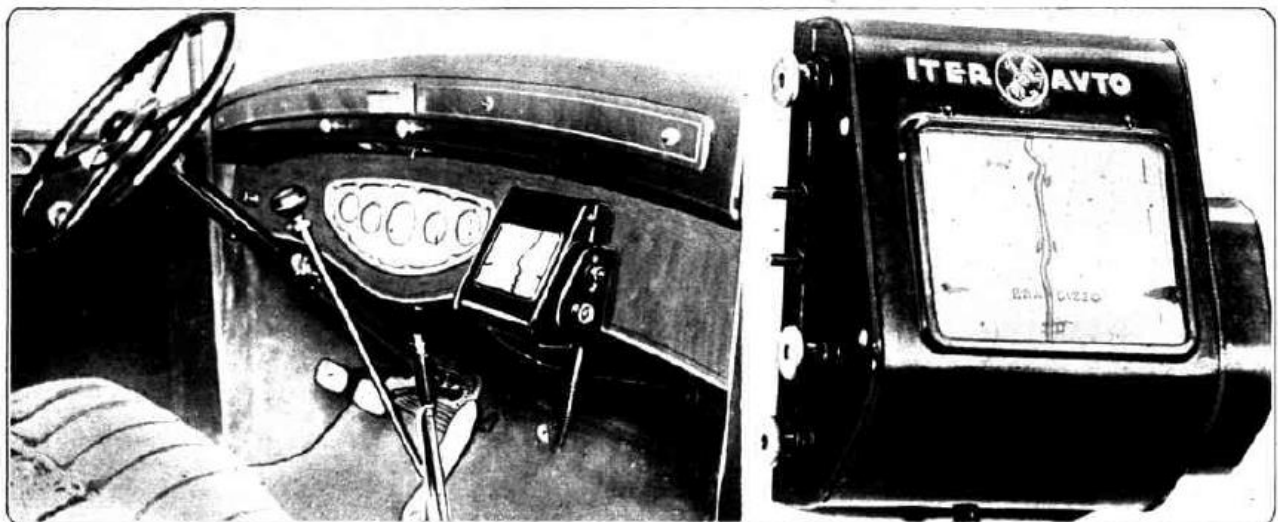
Figuur 59 bewijst dat er getracht werd om elektriciteit op allerlei manieren in te zetten. Of de knipbeurt daadwerkelijk beter wordt van statische elektriciteit valt te betwijfelen, maar het zorgt voor een leuke afbeelding. Figuur 60 rechts daarentegen lijkt een vroege voorloper van

de *walkman*. Een andere vroege voorloper is de Iter Avto (zie figuur 61). Het betreft een apparaat dat automatisch de wegenkaart afrolt, synchroon met de snelheid van de auto. Er bestonden dus al navigatiesystemen voor in de auto, in de jaren dertig van de vorige eeuw. Ik vraag mij af waar deze vroege voorloper was tijdens alle vakantietrips met mijn ouders, want ons gezin ging altijd ‘ouderwets’ de weg op, met de wegenkaart in de hand. Blijkbaar liepen we destijds al 80 jaar achter.

Het is opmerkelijk wat voor soort uiteenlopende apparatuur er in de vroege twintigste eeuw bestond. Zo is er bijvoorbeeld de dictafoon, een apparaat dat registreert wat de gebruiker zegt en dit vastlegt op een wasplaat. Het apparaat kon zelfs aangesloten worden op de telefoon, zodat er een bericht kon worden ingesproken als de gebruiker niet thuis was (oftewel, de voorloper van de voicemail). Keer op keer word je verrast hoe ‘oud’ de hedendaagse techniek eigenlijk al is. Kranten konden bijvoorbeeld gefaxt worden en afbeeldingen werden draadloos gedeeld tussen politiebureaus en redacties. Verschillende apparaten zijn verdwenen omdat ze totaal niet praktisch waren, maar veel van ‘onze’ hedendaagse machines waren al te koop tijdens mijn onderzoeksperiode: de wasmachine, de vaatwasser en de koelkast om enkele te noemen.

Figuur 61 Voorloper van GPS, *Het Leven* 19 maart 1932

Een merkwaardig en praktisch instrument.

De automatische rolkaart op den auto, die van de route welke gij neemt, alle bijzonderheden — bruggen, overwegen, kruisingen — u toont, die 's avonds electrisch verlicht is en naarmate men rijdt, in dezelfde snelheid voortschuift, — ziedaar het nieuwste auto-hulpmiddel, dat voor groote autoreizen zeer zeker allernuttigst kan zijn!

5.4 Tussenconclusie

De categorie ‘afbeeldingen’ blijft lastig. De in dit hoofdstuk getoonde afbeeldingen zijn allemaal voorbeelden van foto’s die bijdragen aan het beeld van elektriciteit, maar het feit blijft dat het overgrote deel van de afbeeldingen neutraal van aard is. Deze groep foto’s zeggen in die zin weinig over het beeld van elektriciteit. Er kunnen bepaalde conclusies worden getrokken op basis van het hoge aantal neutrale afbeeldingen, maar die bieden wel ruimte tot discussie.

Het beeld van elektriciteit dat op basis van de afbeeldingen gecreëerd wordt, is in de eerste plaats niet negatief. In de 22 jaargangen van beide bladen zijn nauwelijks negatieve afbeeldingen te vinden. Ten tweede zou op basis van de neutrale afbeeldingen beweerd kunnen worden dat toepassingen van elektriciteit normaal zijn, in de zin dat elektriciteit gemeengoed is geworden; het behoeft geen waardering meer, een benoeming volstaat. Vanaf dit punt wordt het problematisch, want de afbeelding mogen dan neutraal zijn, schijnbaar zijn toepassingen van elektriciteit keer op keer belangrijk genoeg om te worden afgebeeld in de weekbladen. De hoeveelheid neutrale afbeeldingen kan dus, kort gezegd, op verschillende manieren worden uitgelegd: elektriciteit is alledaags, of elektriciteit is bijzonder. Een derde optie zou een combinatie tussen die twee zijn: de gemiddelde Nederlander is gewend geraakt aan de toepassing van elektriciteit, maar nieuwe ontdekkingen op het gebied elektrotechniek blijven bewonderingswaardig/speciaal. Ik ben van mening dat deze derde optie het beste samenvat wat het beeld is van elektriciteit in/op afbeeldingen tijdens mijn onderzoeksperiode.

De derde optie wordt onder meer bevestigd doordat er naast de neutrale afbeeldingen veel voorbeelden zijn waarin elektriciteit geprezen wordt.¹⁸² In zowel *Panorama* als *Het Leven* is er bijvoorbeeld een grote waardering voor elektrische verlichting. Tijdens de gehele onderzoeksperiode blijven de eerder besproken nachtopnamen terugkeren, die als een viering van elektrisch licht mogen worden beschouwd. Opvallend is het woord ‘modern’ dat in verband wordt gebracht met elektriciteit. Onlosmakelijk zijn toepassingen van elektriciteit verbonden met vooruitgang en moderniteit. Deze verbintenis is meestal in positieve zin, maar er zijn ook negatieve toepassingen op het gebied van elektrotechniek die het woord ‘modern’ toebedeeld krijgen. De elektrische stoel wordt een ‘modern executiemiddel’ genoemd en elektrische gezichtsmassage wordt betiteld als een ‘moderne foltering’, om enkele eerder besproken voorbeelden te noemen.

Uiteraard zijn er onderlinge verschillen tussen beide weekbladen en deze verschillen

¹⁸² 30 procent van alle afbeeldingen is positief, zie figuur 36 op bladzijde 75.

zijn voornamelijk te vinden in de toon van de afbeeldingen. *Het Leven* heeft een sensationelere insteek dan *Panorama*, dat het hogere aantal ‘sappige’ afbeeldingen in *Het Leven* verklaart. *Het Leven* bericht positiever, of juist negatiever, dan *Panorama*. De afbeeldingen in *Panorama* blijven over het algemeen meer aan de oppervlakte, er worden neutralere titels boven geplaatst en schokkende afbeeldingen worden in mijn ogen expres vermeden binnen dit blad. De verklaring hiervoor ligt tevens besloten in het karakter van het tijdschrift; *Panorama* was een gezinsblad, het was voor jong en oud.

Beide bladen boden een venster op de wereld, maar bepaalde onderwerpen werden verschillend in beeld gebracht vanwege het beoogde leespubliek. Als ik een vergelijking zou moeten maken met hedendaagse dagbladen, dan zou *Panorama* het *Algemeen Dagblad* zijn en *Het Leven* de voorvader van *De Telegraaf*. Toch zijn er ook gelijkenissen te vinden in het aangeboden beeld van elektriciteit die zijn op te sommen als: elektriciteit = moderniteit/voortgang en elektriciteit = probleemoplosser. Deze gelijkenissen zijn zeer belangrijk aangezien ze niet alleen op afbeeldingen van toepassing zijn, maar ook op de eerder besproken reclames en de nog te behandelen artikelen.

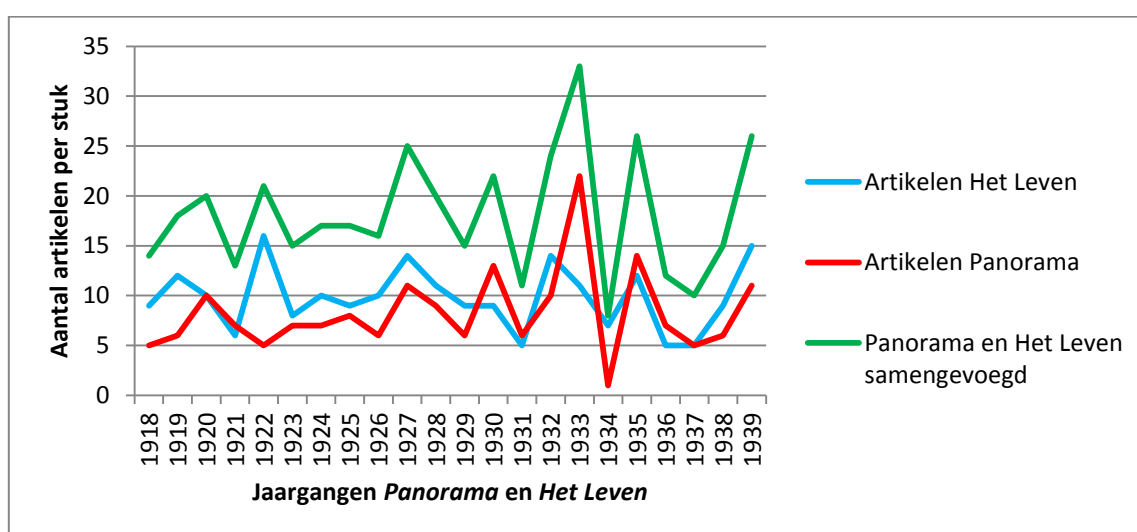
Hoofdstuk 6 Elektriciteit in artikelen

In dit hoofdstuk begin ik met enkele totaalcijfers met betrekking tot de elektriciteit gerelateerde artikelen in *Panorama* en *Het Leven*. Ik heb de onderzoeksresultaten uit beide bladen in het eerste gedeelte samengevoegd. Na dit totaalbeeld volgen de analyses van de twee weekbladen apart. In dit tweede gedeelte zal ik kort de statistische gegevens van beide bladen apart bespreken, om vervolgens dieper in te gaan op voorbeelden van artikelen.

6.1 Artikelen, hoe vaak komen zij voor en in welke hoedanigheid?

In beide weekbladen komen in totaal 398 artikelen met betrekking tot elektriciteit voor. In *Het Leven* staan net iets meer artikelen, namelijk 216, ten opzichte van *Panorama*, hierin staan 182 artikelen. In figuur 62 zie je de verdeling van de artikelen per jaargang en per weekblad.

Figuur 62 Verdeling van het aantal artikelen met betrekking tot elektriciteit in *Panorama* en *Het Leven* 1918-1939

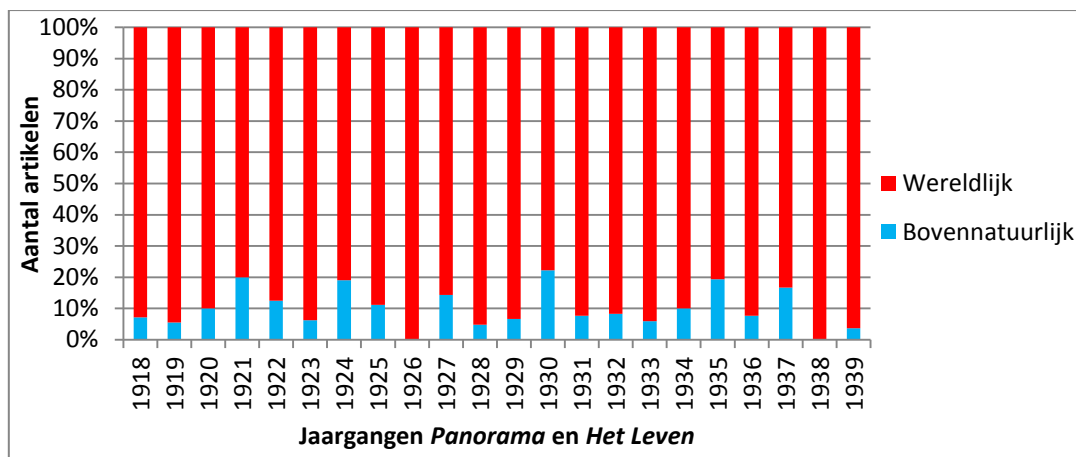

Ik heb per artikel bijgehouden of het in de categorie ‘bovennatuurlijk’ of ‘wereldlijk’ past. Over het algemeen kwam het niet vaak voor dat elektriciteit in bovennatuurlijke termen werd beschreven in beide bladen. Van de 398 artikelen waren er 387 in de categorie ‘wereldlijk’ in te delen, 45 artikelen in de categorie ‘bovennatuurlijk’. Het aantal wereldlijke en bovennatuurlijke artikelen is hoger dan het totaal aantal artikelen. Verschillende artikelen waren namelijk niet goed in te passen in één van de twee categorieën. Wanneer in een artikel

zowel bovennatuurlijke beschrijvingen als wereldlijke beschrijvingen te vinden waren, telde ik het bij zowel ‘bovennatuurlijk’ als ‘wereldlijk’.

Aan hand van de verdeling binnen de grafiek (zie figuur 63) en de eerder genoemde totaalcijfers kan worden geconcludeerd dat elektriciteit voor het grootste gedeelte in wereldlijke termen wordt beschreven. Slecht sporadisch wordt elektriciteit afgedaan als een mystieke kracht. Bovennatuurlijke termen worden zelden gehanteerd bij de beschrijving van elektriciteit. In de komende paragrafen zal ik voorbeelden geven van de bovennatuurlijke beschrijvingen, maar die zullen uiteraard per blad apart besproken worden.

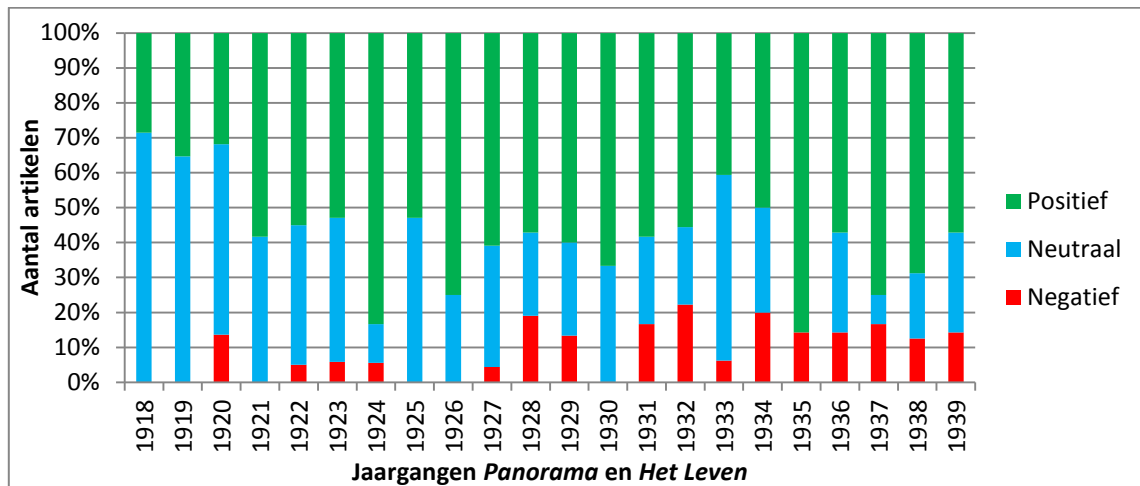
Figuur 63 Verdeling tussen ‘wereldlijke beschrijvingen’ en ‘bovennatuurlijke beschrijvingen’ in artikelen uit *Panorama en Het Leven* 1918-1939.

Ik heb in de artikelen ook gelet op de toon. Was deze neutraal, negatief, of juist positief? Binnen deze categorieën was het soms lastig om te bepalen of een artikel eenduidig positief, negatief, of neutraal was. Sommige artikelen bevatten namelijk zowel negatieve als positieve uitspraken. In deze gevallen heb ik het desbetreffende artikel geteld in zowel positief, als negatief. Op de volgende pagina staat in figuur 64 de verdeling van de artikelen op basis van de toon per jaargang weergegeven.

Over het algemeen wordt er in zowel *Het Leven*, als in *Panorama* een positieve toon gehanteerd in de artikelen waarin elektriciteit in voor komt. Van alle artikelen zijn er 237 positief, 136 neutraal en 39 negatief. Hieruit kan worden geconcludeerd dat toepassingen van elektriciteit voornamelijk positief beschreven worden in de periode 1918 tot 1939. In de paragrafen die volgen zal ondanks het lage aantal negatieve artikelen ruimte zijn voor die artikelen waarin kritiek geuit wordt op elektriciteit.

Figuur 64 Toon van de artikelen in *Panorama* en *Het Leven* 1918-1939

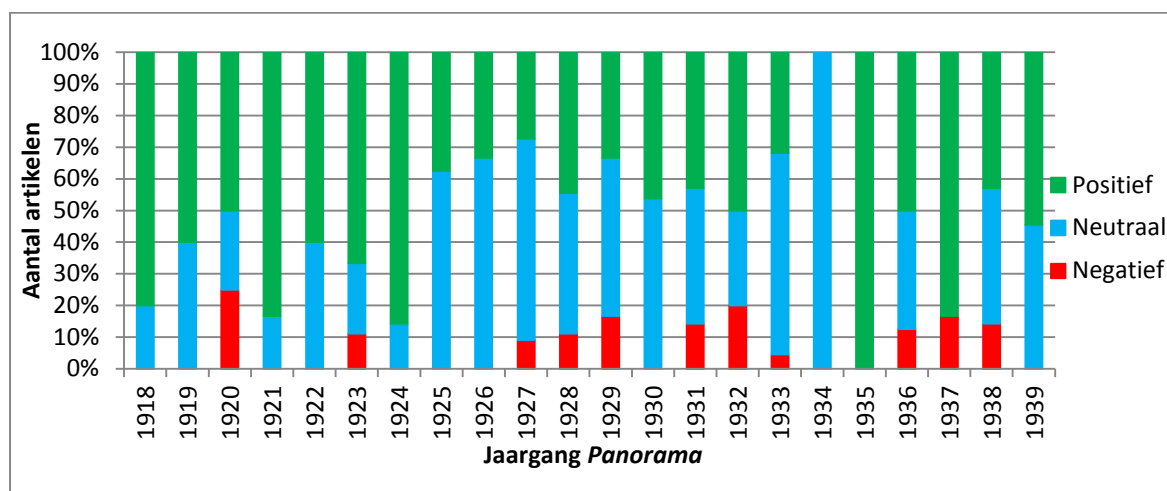

6.2 Elektriciteit in artikelen uit *Panorama*

In *Panorama* zijn verschillende periodes te onderscheiden op basis van de manier van berichtgeving in de artikelen waar elektriciteit in voor komt. In de periode van 1918 tot 1922 zijn nog ‘magische’ beschrijvingen te vinden in de artikelen. De tweede periode loopt van 1923 tot medio 1929 en kenmerkt zich door de zakelijke, of zeer technische beschrijvingen. Het is tevens de periode dat de radio populair wordt als medium. In de periode 1929 tot 1933 is er hernieuwde aandacht voor elektrisch licht in de artikelen en worden er enkele interessante toekomstvoorspellingen gedaan. De laatste periode die loopt van 1934 tot 1939. In deze periode vertonen de artikelen geen eenduidig beeld, de onderwerpen lopen sterk uiteen. In sommige artikelen wordt nog stilgestaan bij het wonder van elektriciteit en in het mederendeel van de teksten wordt elektriciteit positief beschreven. Zie op de volgende pagina (figuur 65) de verdeling tussen de artikelen in de mate van de toon die erin gehanteerd wordt.

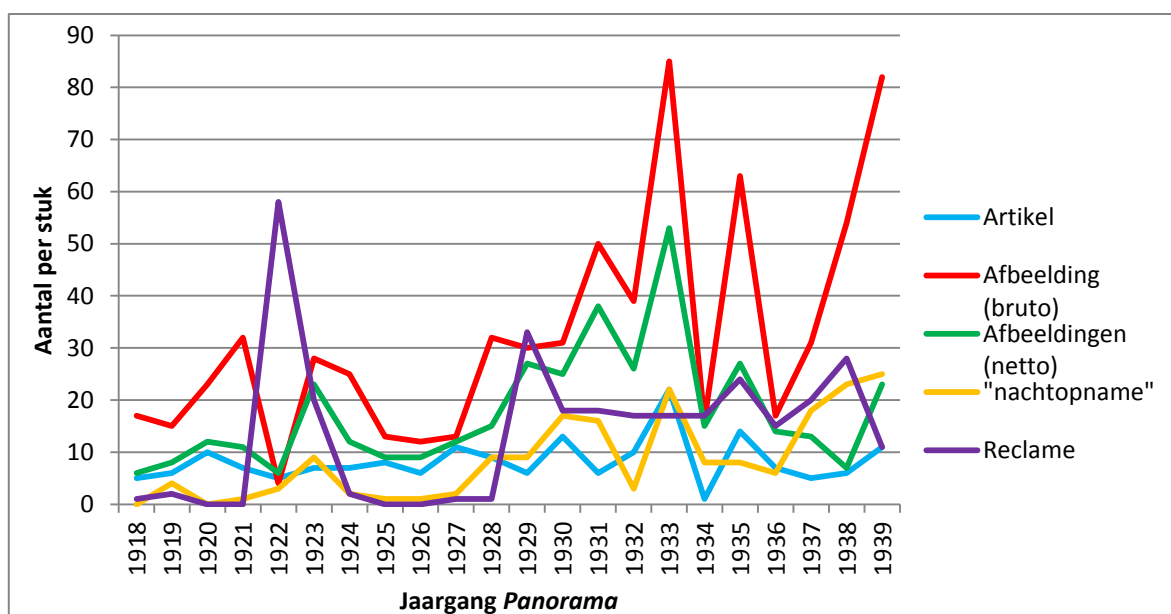
Zoals uit de voorgaande paragraaf al is gebleken zijn de meeste artikelen in *Panorama* en *Het Leven* tezamen voornamelijk wereldlijk. Ook als je los de resultaten van *Panorama* bekijkt, is het overgrote deel in te delen in de categorie ‘wereldlijk’. In *Panorama* staan in totaal 172 artikelen waarin een wereldlijke benadering van elektriciteit wordt gehanteerd, hier tegenover staan 25 artikelen waarin elektriciteit wordt beschreven met bovennatuurlijke termen.

Figuur 65 Toon van de artikelen in *Panorama* 1918-1939

Tot slot nog een grafiek (figuur 66) waarin het aantal artikelen in *Panorama* vergeleken kan worden met de andersoortige berichten in het blad. Zoals duidelijk te zien is, zijn de artikelen qua berichtgeving in de minderheid.

Figuur 66 Verdeling van het soort bericht in *Panorama* 1918-1939

6.2.1 De wonderlijke jaren 1918 – 1922

Deze periode kenmerkt zich door het feit dat er nog bovennatuurlijke beschrijvingen te vinden zijn in de artikelen over elektriciteit. De term ‘bovennatuurlijke beschrijvingen’ is mijn eigen term en het houdt in dat er in de artikelen woorden gebruikt worden die

elektriciteit beschrijven met behulp van bovennatuurlijke of geheimzinnige termen. Zo wordt bijvoorbeeld gesproken over ‘electriciteit, die onzichtbare, mystieke kracht’.¹⁸³ Niet in alle artikelen wordt een dergelijke toon gehanteerd. In deze periode en alle perioden die volgen wordt voornamelijk zeer zakelijk geschreven over elektriciteit. Hiermee bedoel ik dat zeer technisch en precies, zonder opsmuk, beschreven wordt hoe bijvoorbeeld een draadloze telegraaf werkt. Aangezien het merendeel van de teksten de zakelijke, of in mijn term ‘wereldlijke’, woorden bevat, valt het eerder op wanneer juist gekozen wordt voor een ‘bovennatuurlijke’ beschrijving. In de periode 1918 – 1922 wordt in een kwart van de artikelen een bovennatuurlijke benadering nog gehanteerd.

Ter verduidelijking zal ik enkele artikelen bespreken die de bovennatuurlijke beschrijvingen goed weergeven. Laat ik beginnen met het eerder aangehaalde voorbeeld van het artikel dat op 17 oktober 1917 is verschenen.¹⁸⁴ Dit artikel gaat over de manier waarop elektriciteit wordt opgewekt en gedistribueerd. De auteur neemt de lezer direct mee in de mystieke wereld van de elektriciteit, want: ‘electriciteitsopwekking is niet alleen een der belangrijkste, ja een der geheimzinnigste onder de fabricage-processen, welke onze industrie kent.’¹⁸⁵ De toon is direct gezet, elektriciteit is geheimzinnig en wordt op een voetstuk geplaatst. De schrijver vervolgt het artikel met de constatering dat elektriciteit ‘in weinige jaren van een weelde artikel, een dagelijkse behoefte is geworden in de industrie en het dagelijks leven.’ Hij doet hier voorkomen alsof iedereen al elektriciteit in huis heeft, wat volgens meerdere auteurs niet het geval is.¹⁸⁶

Qua bovennatuurlijke beschrijvingen doet de schrijver er nog een schepje bovenop: ‘Waar toch ontmoet men in de industrie een procedé, waarbij de door de draaiende beweging van een machine op verder onzichtbare wijze, zonder hulp van eenige verdere grondstof dan de beweegkracht, noodig om de machine te drijven, een onzichtbaar product verkregen, een product zoo mysterieus, dat zelfs de fabrikant niet kan zeggen wat het feitelijk is.’¹⁸⁷ De schrijver noemt elektriciteit vervolgens een ‘oerstof’ waaruit verder alle bestaande stoffen zouden zijn opgebouwd. Dit voorbeeld geeft duidelijk weer dat elektriciteit nog omgeven wordt door een mystieke wolk. Elektriciteit kan worden opgewekt, maar wat het nu precies is, kan niet door de auteur worden verwoord. Het eerste gedeelte van de tekst berust

¹⁸³ W. Lulofs, ‘Hoe elektriciteit wordt opgewekt en gedistribueerd’, *Panorama*, 17 oktober 1917, 4. Ik ben me ervan bewust dat 1917 eigenlijk buiten mijn onderzoeksperiode valt, maar dit artikel vond ik te toonaangevend om niet mee te nemen in de analyse.

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ Ibidem.

¹⁸⁶ Van Overbeeke, *Kachel, geisers en fornuizen*, 44. Lintsen, *Made in Holland*, 206.

¹⁸⁷ W. Lulofs, ‘Hoe elektriciteit wordt opgewekt en gedistribueerd’, *Panorama*, 17 oktober 1917, 4.

voornamelijk op een bovennatuurlijke beschrijving van elektriciteit, maar in het tweede gedeelte staat de toepassing en opwekking van elektriciteit centraal. Alle ‘bovennatuurlijke woorden’ (mystiek, geheimzinnig, onzichtbaar) verdwijnen abrupt uit de tekst. Zo wordt stapsgewijs uitgelegd hoe elektriciteit wordt opgewekt door stoomturbines in de elektriciteitscentrale en hoe die vervolgens haar weg vindt naar de afnemers ervan. De tegenstelling is dus vrij groot.

Enkele maanden later verschijnt opvallend genoeg een vervolgartikel van dezelfde auteur (Dr. W. Lulofs), waarin geen enkel spoor meer te vinden is van bovennatuurlijke beschrijvingen.¹⁸⁸ In dit artikel beschrijft de auteur hoe elektriciteit bij de Nederlandse huishoudens binnenkomt en wat er vervolgens gebeurt in de meterkast. Zeer uitgebreid beschrijft hij hoe de hoogspanning vanuit de centrale wordt vervoerd via de kabels naar de aftakkingen in het systeem (de elektriciteitshuisjes in de wijken) en hoe vervolgens de hoogspanning door transformatoren wordt verlaagd naar laagspanning (destijds 220 volt), zodat de mensen thuis de elektriciteit kunnen gebruiken. In zijn uitleg waarom hoogspanning gebruikt moet worden voor het transport van elektriciteit, vergelijkt hij die met de openbare watervoorziening: ‘Evenals de waterpompen het water onder druk brengen, waardoor het door de buizen wordt geperst, zoo persen de in de Centrale opgestelde turbogeneratoren of dynamo’s de electriciteit door de kabels, en evenals bij water hogere druk moet worden toegepast om door een buis van een bepaalde wijde eer water te doen vloeien of het op grooter afstand af te leveren, zoo moet ook de electriciteit onder hogere druk of spanning worden gebracht, wil men grooter hoeveelheden door een kabel van zekere doorsnede zenden, of grooter afstanden overbruggen.’¹⁸⁹ Elektriciteit als oerstof, of onzichtbare kracht wordt in dit geval vergeleken met iets herkenbaars als water. De verschillen tussen de twee teksten zijn groot en het is opmerkelijk dat ze beide door dezelfde auteur zijn geschreven. Ik heb geen afdoende verklaring waarom elektriciteit zo snel veranderd is van gedaante.

Het volgende voorbeeld waarin elektriciteit wordt beschreven als iets mysterieus, is een artikel over de Hengelosche Electriche en Mechanische Apparaten-Fabriek, ook wel de ‘Heemaf’ genoemd. In deze fabriek worden allerlei dingen geproduceerd, zoals gereedschap, motoren (dynamo’s, generatoren,) en elektrische apparaten (ampère- en voltmeters, mijnlampen). Ook worden de schakelkasten voor liften in deze fabriek gemaakt en hierover verwondert de auteur zich: ‘Voorts worden er de toestellen vervaardigd, waarmee de liften bediend worden, u weet wel die dierbare voor ons leeken geheimzinnige inrichtingen, waarbij

¹⁸⁸ W. Lulofs, ‘De voortgeleiding en de toepassing van de elektriciteit’, *Panorama*, 30 januari 1918, 4.

¹⁸⁹ *Ibidem*.

men alleen even op een knopje heeft te drukken om de lift op een aangegeven verdieping te doen stilstaan.¹⁹⁰ Schijnbaar zijn er kenners, of experts op het gebied van elektriciteit en ‘leeken’. Elektriciteit wordt hier niet expliciet genoemd, maar er mag uit dit stuk worden afgeleid dat het nog steeds bijzonder is, dat met slechts een druk op de knop, levenloze machines tot leven worden gewekt. Dit wordt temeer duidelijk, als de auteur de ampère- en voltmeters bestempelt als ‘bijna bezielde wezens’.¹⁹¹ In dit stuk komt naast de verwondering voor het eerst een bepaalde angst naar voren die betrekking heeft op elektriciteit. De Heemaf maakt namelijk ook zekeringen, waarbij de auteur opmerkt dat deze ‘veiligheidsinrichtingen bij de zoo gevreesde korsluiting smelten en de leidingen onderbreken.’¹⁹²

Het laatste voorbeeld dat ik wil bespreken waarin de verwondering over elektriciteit naar voren komt is ‘Villa Electra’. De auteur van dit artikel, die zichzelf ‘Wep’ noemt, mocht afreizen naar Frankrijk om daar een elektrische villa te bewonderen. ‘Villa Electra’ is een creatie van Georgia Knap, een huis waarin alles wat destijds elektrisch kon, ook elektrisch geschiedde. Een interessante passage is wanneer de heer Knap met behulp van een Teslaspoel een grote hoeveelheid volt door de auteur laat gaan: ‘Voor de aardigheid liet Knap een ‘n stroom door me heegaan van maar eventjes tachtigduizend volts, ik beroerde met mijn vingers ’n resonateur die per seconde ’n miljard oscillaties geeft... ik bemerkte er niets van, alleen straalden er uit m’n tien geboden lange blauw-violette vlammen, en als ik ’n luchtledige buis ter hand nam straalde deze in magisch licht.’¹⁹³

Het artikel is een grote lofzang wat betreft elektriciteit. Er wordt ten dele uitgelegd hoe de apparaten werken, maar voornamelijk gaat het om de geheimzinnige werking die uitgaat van de apparatuur. De lezer wordt meegenomen in een achtbaanrit van futuristische machines, de één nog spectaculairder dan de ander. Zo is er een elektrische wandklok die de tijd projecteert op de muur en de elektrische lift, die vanuit de keuken die onder de eetruimte is gelegen, eten serveert via een rond gat in de tafel. De eetzaal staat via microfoonverbinding in contact met de keuken (die trouwens op elk gewenst moment uitgeschakeld kan worden, met een druk op de knop), dus het keukenpersoneel weet precies wie er nog wat behoeft. Via een rails op de tafel komt het gewenste terecht bij de persoon.¹⁹⁴ Het klinkt als de bekende sushi loopband uit Japan.

Naast de ‘bovennatuurlijke’ artikelen, zijn er ook de artikelen waarin er juist een

¹⁹⁰ Auteur onbekend, ‘Een grootsch bedrijf’, *Panorama* 27 februari 1919, 11.

¹⁹¹ Ibidem.

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ Wep, ‘Villa Electra’, *Panorama* 20 oktober 1920, 12.

¹⁹⁴ Wep, ‘Villa Electra’, *Panorama* 20 oktober 1920, 12.

wereldlijk benadering wordt gehanteerd. Zo is er een artikel over telefonie, waaruit blijkt dat er problemen zijn met het telefoonverkeer. Mensen hebben klachten over de service: zo worden ze bijvoorbeeld regelmatig verkeerd doorverbonden (de automatische telefooncentrale bestond nog niet). Het artikel toont de slechte kant van telefonie, onder meer het gebrek aan geschoold personeel en het gebrek aan telefoonkabels vanwege de Eerste Wereldoorlog. Het ligt dus niet zozeer aan de techniek, maar aan menselijke tekortkomingen en omstandigheden van de tijd (tekorten aan materialen, voor de uitbreiding van het net). Het artikel sluit af met een hoopvolle toekomstvisie ‘het komt allemaal wel goed met de telefoon’.¹⁹⁵

Op 14 april 1920 staat er een zeer interessant artikel in *Panorama*. Het gaat in dit artikel niet zozeer om elektriciteit, maar meer over het besef dat de twintigste eeuw zo fundamenteel anders is dan de eeuwen daarvoor. De tijd der machines is aangebroken. De schrijver noemt het zelfs het ‘tijdperk der Elektriciteit.’¹⁹⁶ Het artikel heeft iets melancholisch. De vervoersmiddelen van de twintigste eeuw worden aangeduid als ‘het Stalen zeemonster’ en ‘de IJzeren ros’, waarvan een bepaalde dreiging uitgaat. Het moet ontzag opwekken bij de lezer.

Bij het artikel staat ook een aparte afbeelding, geheel passend bij de stijl van het artikel (zie figuur 67). Het paard, het oudste vervoersmiddel van de mens, is geraakt door de pijl van moderniteit en sterft een pijnlijke dood. Het lijkt alsof er vraagtekens gezet worden

Figuur 67 Afbeelding bij het artikel ‘Mares Mars’, *Panorama* 14 april 1920

bij de vooruitgang en de moderne tijd. De bevindingen in 1920 zijn tegenstrijdig. Aan de ene kant worden elektrische apparaten beschouwd als wonderbaarlijke dingen, dingen die het leven kunnen veraangenamen. Maar artikelen zoals zojuist beschreven lijken het wonderbaarlijke weer te ondergraven.

¹⁹⁵ Auteur onbekend, ‘Klachten over de telefoon’, *Panorama* 11 februari 1920, 5.

¹⁹⁶ W Pottum, ‘Mares Mars’, *Panorama* 14 april 1920, 9.

6.2.2 Technische boventonen 1923-1929

In de periode 1918 tot 1922 werd de twintigste eeuw gedoopt tot de ‘Eeuw der Elektriciteit’. In 1923 verschijnt een artikel over de Auto Rai waar elektriciteit afgedaan wordt als een alledaags verschijnsel: ‘Wanneer wij een slank-gebouwd, keurig gesoigneerd auto zoo statig en bijna geruischloos langs heeren wegen glijden zien, dan aanvaarden wij, twintigste-eeuwers, die gewoon zijn geraakt aan de door stoom en elektriciteit opgewekte beweegkracht, dit als een zoo gewoon alledaags iets, dat, wanneer wij zoals hier den ingenieus uitgedachten motor bezien, die door één voetdruk den wagen en zijn passagiers voortbeweegt wij ons-zelf met schaamte bekennen moeten, maar al te weinig gedacht te hebben aan het menselijk vernuft, dat dit allen uitgedacht en tot werkelijkheid maakte.’¹⁹⁷ Elektriciteit wordt hier in één adem genoemd met de ouderwetse stoomkracht. De auteur noemt het letterlijk: wij zijn gewend geraakt aan stoom en elektriciteit.

Het vreemde is dat een jaar later een artikel in *Panorama* staat, waarin elektriciteit weer met hele andere ogen wordt gezien: ‘De stoom heeft de menschheid onschatbare diensten bewezen; doch neemt die geheimzinnige, onzichtbare, alom-tegenwoordige kracht, die wij elektriciteit noemen het werk over.’¹⁹⁸ Dit artikel gaat over elektriciteit in het openbaar vervoer. De auteur spreekt over de het traject Rotterdam - Den Haag – Amsterdam, waar druk aan gewerkt wordt. Dit baanvak wordt elektrisch. Er was op het moment van schrijven nog geen elektrische trein in Nederland, maar de voordelen worden wel alvast opgesomd: aan de grote van stoomlocomotieven zit een maximum. De locomotief kan niet oneindig vergroot worden vanwege de asdruk en de grootte van het spoor, de bruggen en de tunnels. Elektrische treinen hebben dit probleem niet. Tevens hoeven elektrische treinen niet ‘op stoom gebracht’ te worden en stoten zij ook geen hinderlijke rookpluimen uit. Elektrische treinen hebben meer tractie, aangezien een elektromotor vanaf het begin beschikt over de volledige kracht, ten opzichte van de stoomtrein die kracht moet opbouwen. Opmerkelijk wordt ook de regeneratieve kracht genoemd bij het remmen. Een systeem dat de tegenwoordige hybride auto’s ook bezitten. Remmen levert elektriciteit terug aan de elektromotor en kan vervolgens gebruikt worden voor bewegingskracht. Vonken die brand kunnen veroorzaken verspreidt de elektrische locomotief niet. Kortom één en al voordelen.

Dit is tevens de periode waarin de radio inmiddels zijn intrede heeft gedaan. In *Panorama* verschijnen de eerste artikelen over dit nieuwe medium. In een artikel op 7

¹⁹⁷ Auteur onbekend, ‘De tentoonstelling van de R.A.I.’, *Panorama* 14 februari 1923, 8-9.

¹⁹⁸ F.S. Bosman, ‘De electriciteit in het verkeerswezen’, *Panorama* 9 januari 1924, 4.

februari 1923 wordt beschreven hoe draadloze telefonie (zo werd radio destijds nog genoemd) werkt. Bij de uitleg hiervan gebruikt de auteur verschillende bestaande technieken (telegrafie, telefonie, lampen en elektriciteit) om uit te leggen hoe deze worden verenigd binnen draadloze telefonie.¹⁹⁹ Het is een zeer gedetailleerd en technisch verhaal zonder opsmuk, wel wordt beschreven hoe handig de draadloze telefoon is voor de beurs en de pers. Nu kunnen berichten razendsnel worden verzonden en dat allemaal zonder draad. De artikelen over de radio zijn allemaal in dezelfde stijl: de radio wordt gezien als een zeer handig middel en wordt zo nu en dan ‘wonder der techniek’ genoemd, maar de boventoon van de artikelen is voornamelijk technisch te noemen.

Op 17 november 1926 verschijnt de eerste radorubriek in *Panorama*. Deze artikelen zijn bedoeld voor de mensen die thuis aan de slag zijn gegaan met radiotoestellen (‘de thuisbouwers’, zoals ik ze eerder had betiteld). In deze artikelen wordt ingegaan op allerlei problemen die zich voordoen bij de radio-ontvangst en hoe ze te verhelpen zijn. Je moet behoorlijk technisch onderlegd zijn, wil je deze artikelen begrijpen, want ze zijn uitermate gedetailleerd. In het volgende citaat legt de auteur van de radorubriek uit hoe een radiolamp werkt: ‘In zulk een lamp bevinden zich drie zogenaamde electroden, namelijk de gloeidraad die door de accu gevoed wordt, de plaat die, die door de anode-batterij wordt verzorgt; en de rooster, dien we voor het ogenblik laten rusten. De gloeidraad zendt, als hij verhit wordt, negatieve electriciteit uit. Stel u voor, dat oneindig kleine, negatief geladen deeltjes door dien draad worden afgestooten. Tegenover dezen gloeidraad bevindt zich de plaat; deze plaat wordt nu ook electricisch gevoed en wel door het plaatstroom-apparaat, dat er een positieve lading aan geeft. Deze positief geladen plaat nu trekt de negatieve deeltjes aan en wel zoo, dat bij sterkere lading meer deeltjes, om zo te zeggen, uit de gloeidraad worden getrokken zullen worden. Het is natuurlijk allemaal niet zo eenvoudig als ik het hier voorstel...’²⁰⁰ Het voorbeeld lijkt me duidelijk, de radorubriek van *Panorama* is niet voor de leek, aangezien de rubriek vol staat met technische verhandelingen. Wat ik temeer wil aantonen met het hier voorgaande voorbeeld is dat de bovennatuurlijke bewoordingen nagenoeg uit het weekblad zijn verdwenen. Sporadisch wordt elektriciteit in een artikel neergezet als een mysterieuze kracht, wat vaak in hetzelfde artikel nog teniet gedaan wordt door een uitvoerig, soms bijna onnavolgbaar technisch verhaal.

Het volgende voorbeeld laat zien dat de populariteit van deradio zich in elke hoek van de Nederlandse samenleving laat gelden. Op 9 juni 1927 staat er een artikel in *Panorama*

¹⁹⁹ R.H. Herwig, ‘Draadloze telefonie en haar nieuwste toepassing’, *Panorama* 7 februari 1923, 5.

²⁰⁰ V., ‘Onze radio-rubriek’, *Panorama* 5 januari 1927, 10.

over de tentoonstelling ‘Het moderne huishouden’. In een artikel dat de termen ‘modern’ en ‘huishouden’ bevatte, verwachtte ik allerlei elektrische apparatuur, die het huishoudelijk werk in enige mate konden verlichten. Het tegendeel was waar. De radio was de sterspeler van de tentoonstelling, de stofzuiger werd terloops genoemd.

Het volgende voorbeeld stamt tevens uit 1927, want dit is ook het jaar dat in *Panorama* de radio in de populaire cultuur voor komt. Een spannend verhaal (thriller), ‘De stem in de radio’ genaamd, gaat over een jongedame die in gesprek is met haar huisbaas. Zij vindt de radio een ‘bovennatuurlijke uitvinding’ en is er een beetje bang voor. Er komen namelijk geluiden uit het apparaat, waarvan je niet altijd weet waar ze vandaan komen. ‘Veronderstel eens, mijnheer, dat u stemmen zou hooren, die niet van deze wereld waren!’²⁰¹ In dit verhaal wordt ingespeeld op het feit dat de radio een vorm van indirecte communicatie verschaft waarbij de ontvanger en zender elkaar niet kunnen zien. Ik kan mij goed voorstellen dat dit enige mysterie met zich meebrengt. Bij telefoneren kunnen de gesprekspartners elkaar ook niet direct zien, maar het gaat bij telefonie wel om tweerichtingsverkeer in plaats van éénrichtingsverkeer. Met de radio kan de gehele ether worden afgezocht naar geluiden die van over heel de wereld afkomstig kunnen zijn.

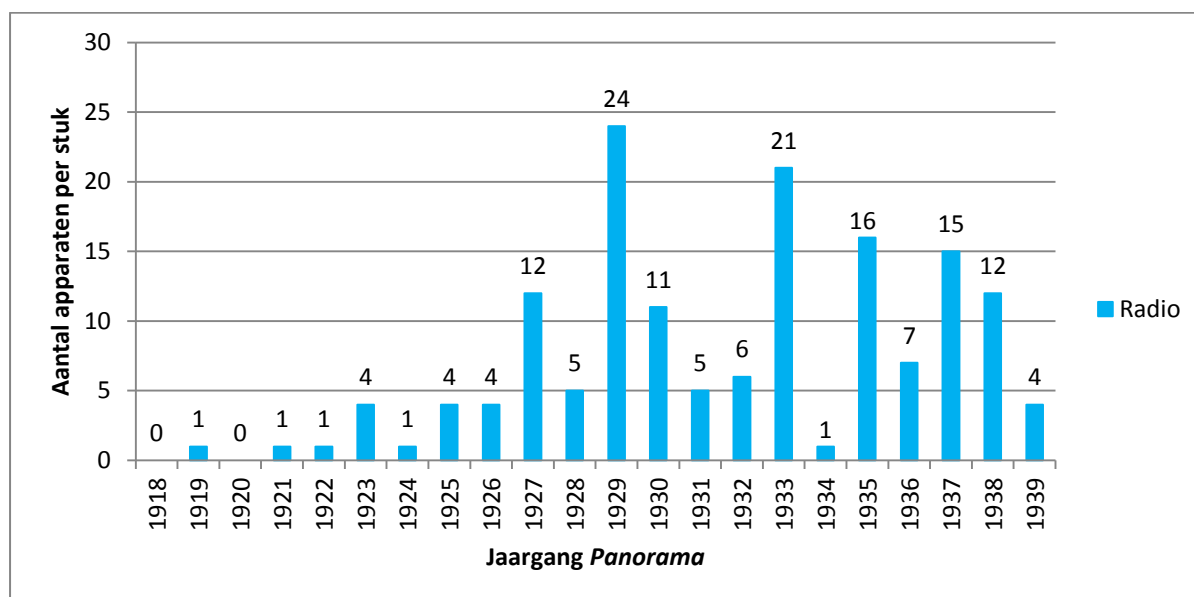
Over de radio wordt niet slechts positief bericht in het weekblad. Zo is er in het artikel op 19 februari 1928 een stuk gewijd aan radiostoringen. Er wordt een heel reeks aan oorzaken opgesomd waar een radio allemaal storing van kan ondervinden. Elektrische apparaten (zoals föhns, stofzuigers, ventilator, etc.) kunnen voor een brommend geluid zorgen vanuit de radio en zelfs een kleedje waarin gouden draadjes geweven zijn storen de radio-ontvangst.²⁰² De auteur benadrukt dat eigenlijk alles wat elektrisch is, storing kan geven in de radio. Het lijkt erop dat je als radiobezitter er niet onderuit komt, met storingen moet je leren leven.

Al met al is de periode van 1923 tot 1929 samen te vatten als de tijd waarin radio de harten van de Nederlandse mannen en vrouwen veroverd. Het is een opmars die niet te stoppen valt. Aan de op de volgende pagina geplaatste grafiek (figuur 68) kun je duidelijk de opkomst van radio zien. Hierbij dient wel vermeld te worden dat deze gegevens bestaan uit het totaal aantal radio-gerelateerde artikelen, afbeeldingen en reclames.

²⁰¹ Auteur onbekend, ‘De stem in de radio’, *Panorama* 15 juni 1927 8.

²⁰² V., ‘Onze radio-rubriek’, *Panorama* 29 februari 1928, 15.

Figuur 68 De opkomst van de radio in de berichtgevingen uit *Panorama* 1918-1939

6.2.3 Hernieuwde aandacht en nieuwe ideeën 1929 – 1933

Een artikel over Thomas Alva Edison is de aftrap van een vernieuwde aandacht voor elektrisch licht. Hierin benadrukt de auteur dat de huilende turbogeneratoren, schallende luidsprekers, prachtig verlichte straten en onnoemlijk veel andere nieuwe dingen, te danken zijn aan Edison. Hij zegt eigenlijk dat manier waarop de wereld er vandaag de dag uitziet (1929), is terug te leiden tot de uitvinding van het elektrische licht (door Edison). Elektrisch licht wordt dus op een voetstuk geplaatst. Iedereen maakt gebruik van elektrisch licht, luistert naar de radio en reist met de elektrische trein.²⁰³ Hoewel de auteur doet overkomen alsof al deze toepassingen van elektriciteit normaal zijn geworden, valt het op dat ze toch een benoeming verdienen.

In 1930 wordt er na lange periode weer een groot artikel met elektrisch licht als hoofdonderwerp geplaatst in *Panorama*. Dit artikel is een grote lofzang over de pracht en praal van elektrisch verlichte gebouwen. ‘Wie wel eens bij een feestelijke illuminatie een gebouw of toren heeft gezien bij het vallen van den avond, op het ogenblik namelijk dat de schakelaar werd overgehaald en plotseling een waas van licht om de steenen viel, weet dat dit ogenblik het mooiste is: het schijnt een wonder, dat plotseling en onvoorbereid de donkere massa wit van licht wordt. [de lichten] geven aan de paleizen een vreemd, mysterieus leven,

²⁰³ Thomas Alva Edison, ‘De uitvindingen van de toekomst. Electriche kracht direct van de zon’, *Panorama* 21 september 1929. Dit artikel is een Nederlandse vertaling van een persgesprek tussen Thomas Edison en Dudley Nichols. Thomas Alva Edison staat in het artikel genoemd als de auteur van het stuk.

bewaaierd als zij daardoor worden van een klaarte, die ondanks de heftigheid, toch stil is.²⁰⁴ De berichtgeving over elektrisch licht in dit artikel doet weer even denken aan de bovennatuurlijke beginperiode (1918-1922).

Niet alleen elektrisch licht verdient de aandacht in deze periode. In verschillende artikelen worden nieuwe vormen van elektriciteitsopwekking besproken. Zo is er een artikel waarin de onderzoeken van de Amerikaan dr. Chesney worden beschreven. Hij is namelijk al geruime tijd bezig met proeven waarin hij zonnestralen probeert om te zetten in energie. Hij doet dit bijvoorbeeld met vloeistoffen die een hoger kookpunt hebben dan water. Deze vloeistoffen worden met behulp van spiegels en het licht van de zon sterk opgewarmd. Vervolgens worden deze vloeistoffen geleid naar grote tanks, een soort thermoflessen, waarin de hete vloeistoffen kunnen worden opgeslagen. ‘De verzamelde hitte kan dan water veranderen in stoom, waardoor dynamo’s worden aangedreven.’²⁰⁵

Een andere Amerikaan (zijn naam wordt niet genoemd) heeft onderzoek gedaan naar de mogelijkheid om uit de kracht van golven elektriciteit op te wekken. Het apparaat dat deze heer heeft uitgevonden is simpel gezegd een soort boei, die meedeint met de golven in zee. In de boei zit een stel veren die door de golven een cilinder in beweging zetten. Aan de cilinder is een dynamo verbonden waarin stroom wordt opgewekt.²⁰⁶ De boei moet met een lange kabel aan land zijn verbonden, om de opgewekte stroom te leveren aan het stroomnet. Wat overigens wel de invoering van het apparaat bemoeilijkte.

De laatste toekomstverwachting die ik hier wil bespreken gaat niet zozeer over een apparaat dat elektriciteit opwekt door middel van natuurkrachten, maar dat zich juist voortbeweegt door middel van een natuurverschijnsel. Ik heb het hier over het magnetisme, maar dan kunstmatig opgewekt. In een artikel op twintig januari 1933 wordt gesproken over de elektromagnetische trein. Er waren in 1933 al proefondernemingen in Duitsland om een trein te creëren die door middel van grote elektromagneten wordt voortgetrokken. Vandaag de dag rijden (of liever: “zweven”) er daadwerkelijk van dit soort treinen. Het is interessant dat dit principe al meer dan tachtig jaar oud is.

In de vorige periode (1923-1929) zagen we dat elektriciteit ook in populaire cultuur te vinden is (‘Stem in de radio’). In 1931 staat er in *Panorama* een boek, waarin het helemaal fout gaat met elektrisch licht.²⁰⁷ Het scenario uit dit boek: elektriciteit is zo goedkoop geworden dat steden bij nacht even helder verlicht waren als overdag door de zon. Hierdoor

²⁰⁴ Auteur onbekend, ‘Feest van het licht’, *Panorama* 9 augustus 1930, 12.

²⁰⁵ Auteur onbekend, ‘Laat de zon het werk doen!’, *Panorama* 11 november 1932, 743.

²⁰⁶ Auteur onbekend, ‘Kracht uit de golving der zee!’, *Panorama* 10 maart 1933.

²⁰⁷ G.R. Malloch, ‘Gevleugelde verschrikking’, *Panorama* 26 september 1931, 6.

roeiden een groot aantal insecten zich uit door zich tegen de talloze lampen dood te vliegen. De vogels ondervonden op hun beurt een noodlottig einde: zij konden niet genoeg eten meer vinden vanwege de geslonken voedselvoorraad. Het gevolg was dat een aantal insecten die ongevoelig waren voor het licht, zich vrolijk konden voortplanten, iets wat grote schade toebracht aan de gewassen. De landen in de wereld waren steeds meer op elkaar aangewezen vanwege de voedselschaarste, en 'zo bestond er in een wereld, stralend van licht, een spanning, die ieder ogenblik breken kon tot een wereldconflict'.²⁰⁸ De tegenstellingen tussen donker en licht in dit verhaal zijn interessant. De nacht (donker) bestaat niet meer vanwege elektrisch licht (licht). Alhoewel licht vrijwel altijd synoniem staat voor iets positiefs en donker juist synoniem staat voor het kwaad, is het licht juist in dit verhaal de oorzaak van het leed. De schrijver lijkt de lezer te willen herinneren aan het feit dat alles komt met een bepaalde prijs. De mensheid kan zijn best doen de natuur de baas te zijn met technische middelen, maar dit kan onverwachte gevolgen hebben. In mijn ogen is de kritiek die het verhaal wilt overbrengen in eerste instantie niet gericht op elektriciteit, maar op techniek. De reden dat elektriciteit de zwarte piet krijgt toegespeeld, ligt besloten in het feit dat het in deze periode behoort tot een van de meest moderne uitingen van technische vooruitgang. In hoofdstuk 5 vermeldde ik dat elektriciteit niet alleen in de fysieke wereld een plaats heeft gekregen, maar dat de taal ook doorspekt raakt van elektrische termen. Het voorbeeld dat ik zojuist hierboven besproken heb, geeft aan dat elektriciteit tevens sterk in de denkwereld en cultuur wordt opgenomen.

6.2.4 *Gemêleerd beeld 1934-1939*

Deze periode kenschetst zich niet door een bepaalde manier in berichtgeving over elektriciteit. Het is daarom lastig om een eenduidig beeld te geven van elektriciteit in deze periode. Om deze reden wend ik mij in eerste instantie tot de statistische gegevens.

Vervolgens zal ik enkele voorbeelden geven van interessante passages.

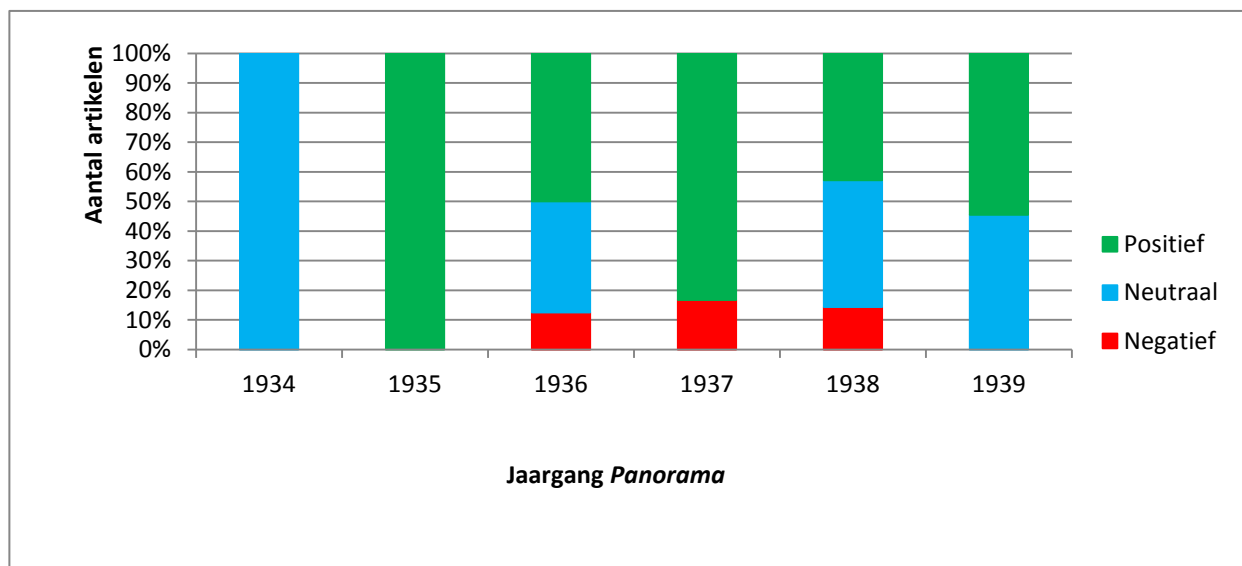
In figuur 69 (volgende pagina) zie je de verdeling in toon (positief, negatief en neutraal) van de artikelen in de periode 1934 tot 1939. Figuur 70 (volgende pagina) toont het aantal 'wereldlijke' en 'bovennatuurlijke' artikelen. Het merendeel van de artikelen is positief van toon en er wordt slechts sporadisch bovennatuurlijk over elektriciteit gesproken. Opvallend is de ommezwaai van de toon van de artikelen. In 1934 staan er nimmer neutrale artikelen in *Panorama*, maar slechts één jaar later staan er alleen positieve artikelen in het

²⁰⁸ Ibidem.

blad. De daarop volgende jaren zijn gemêleerd. In mijn ogen is dit incidenteel, aangezien er in de artikelen geen aanwijzingen zijn die de wisselende toon kunnen verklaren. Op basis van de statistische gegevens kan ik helaas verder geen uitspraken doen en daarom wil ik vervolgen met enkele voorbeelden van artikelen die opvielen door de bijzondere woordkeuzes of artikelen met hetzelfde thema.

In de *Panorama* van 25 april staat een artikel over de wereldtentoonstelling in Brussel. Het terrein van de tentoonstelling wordt beschreven, zo zijn er ‘prachtige tuinen, watervallen en fonteinën’, waar de “Toverfee Electriciteit” ’s avonds wonderen verrichten.²⁰⁹ Deze bewoordingen met betrekking tot elektriciteit ben ik in *Panorama* nog niet eerder tegen gekomen. Opvallend is dat elektrisch licht wederom op een voetstuk wordt geplaatst. Eerder zagen we dit al in 1930, maar in het geval van de wereldtentoonstelling in Brussel wordt er een bovennatuurlijk tintje toegevoegd. In 1939 is er nogmaals een wereldtentoonstelling in België, ditmaal in Luik. Ook hier speelt elektrisch licht een rol bij de, volgens de auteur, prachtig verlichte fonteinën, die ‘een wereld van exotische weelde onder het oog tovert.’²¹⁰ Elektrisch licht blijft dus een te bewonderen verschijning.

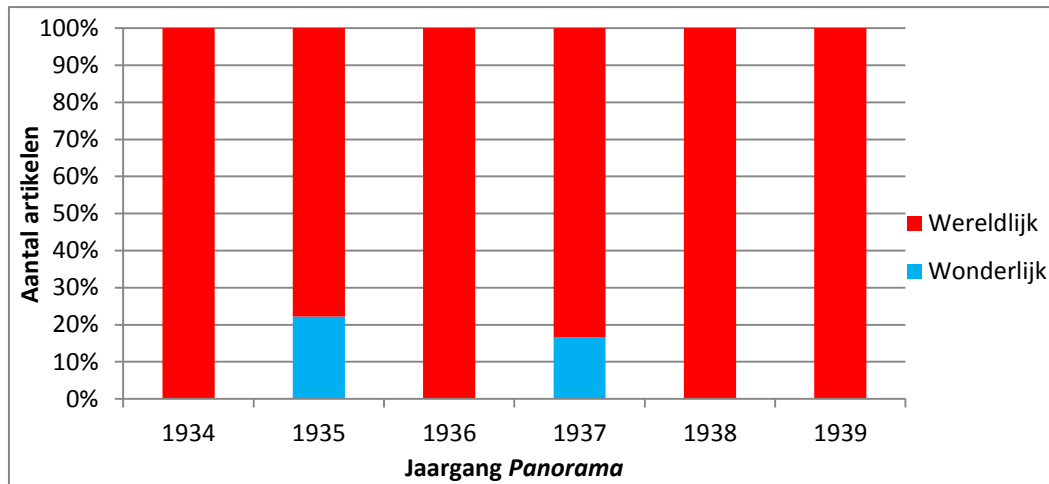
Figuur 69 Toon van de artikelen in *Panorama* 1934-1939

²⁰⁹ Auteur onbekend, ‘De wereldtentoonstelling te Brussel’, *Panorama* 25 april 1935, 20.

²¹⁰ Auteur onbekend, ‘Luik 1939: De stad, de tentoonstelling en het achterland’, *Panorama* 6 juli 1939.

Figuur 70 Verdeling tussen ‘wereldlijke beschrijvingen’ en ‘bovennatuurlijke beschrijvingen’ in artikelen uit *Panorama* 1934-1939.

In de periode 1934 – 1939 komt er meer aandacht voor de televisie, maar dit is niet zo vanzelfsprekend als ik verwacht had, aangezien de televisie als nieuw medium slechts enkele keren wordt genoemd in *Panorama*. De eerste benoeming is op 21 april 1927 en het gaat hier dan om een kleine afbeelding met een kort bijschrift.²¹¹ Enige vorm van verwondering over dit nieuwe apparaat ontbreekt volledig, slechts zakelijk wordt beschreven dat er een telefoongesprek met beeld heeft plaatsgevonden in Amerika. De tweede keer dat er in *Panorama* een stukje verschijnt over de tv is in het jaar 1928. Ditmaal betreft het een artikel in de radorubriek. Kennelijk is niet iedereen destijds overtuigd van de televisie, want zo zegt de auteur: ‘Het is eigenaardig hoe ongeloovig men nog staat tegenover televisie, terwijl men elken dag als een vanzelfsprekend feit zijn radiotoestel afstemt op de verst verwijderde stations en dit alles als een gewone zaak beschouwt.’ De auteur vraagt zich af hoe snel de televisie in ‘onze kamers’ te vinden zal zijn.²¹² Het is ten eerste opmerkelijk dat de radio wordt gezien als iets vanzelfsprekends, iets normaals. Ten tweede lijkt er geen behoefte te zijn aan de tv.

In 1935 komt hier verandering in, een artikel op 25 april wekt de indruk dat het nieuwe medium televisie nu wel de interesse heeft van de gewone burger: ‘Zal 1935 ons eindelijk de televisie brengen? Dat is de vraag, welke men thans allerwege zoowel in vakkringen als daarbuiten hoort stellen.’²¹³ Uit het artikel blijkt dat er al televisie gekeken kan worden (‘door een kleine groep mensen’), maar het gaat hier dan slechts om

²¹¹ *Panorama* 21 april 1927, 7.

²¹² V., ‘Onze radio-rubriek. Televisie’, *Panorama* 9 mei 1928, 15.

²¹³ M. W. H. de Gorter, ‘Brengt 1935 ons de televisie?’, *Panorama* 25 april 1935, 26.

proefuitzendingen. De auteur benadrukt dat er bij de televisie een ander pad gekozen wordt, in vergelijking met de radio. In het begin van het radiotijdperk werden al snel radiotoestellen op de markt gebracht. Bij de televisie werd daarentegen gekozen om het medium te perfectioneren, voordat er überhaupt een toestel aan de consument werd aangeboden. De auteur beschrijft in de rest van het artikel kort de eerste toestellen (Nipkow-schijf en de spiegelrad-ontvanger, beide systemen vormen een beeld langs de mechanische weg) en de uiteindelijke televisiebeeldbuis (kathodestraalbuis) zoals het toestel zijn intrede heeft gedaan. Het eindigt wederom met de vraag: ‘Zal 1935 ons de televisie brengen?’²¹⁴

Een ander artikel uit 1936 toont aan dat de televisie als nieuw medium zijn plaats veroverd binnen de Nederlandse samenleving.²¹⁵ Groot wordt een radio- en televisie-uitzending aangekondigd, georganiseerd door *Panorama*. Verschillende artiesten zullen volgens dit artikel hun kunsten live vertonen op 31 maart om middernacht. Iedereen die in het bezit is van een radiotoestel kan deze uitzending thuis volgen, in woord en beeld. De auteur treedt niet in technische details hoe het precies in zijn werk gaat. Zo zegt hij: ‘precies vertellen hoe het theoretisch mogelijk is dat u van een artiest tijdens zijn spel op een afstand van misschien eenige honderd kilometers op uw gemak thuis in uw huiskamer aanschouwen en aanhooren kunt, dat zou te ver voeren en voor een op het gebied van radio-techniek minder deskundig of weinig onderlegd publiek te moeilijk te volgen zijn.’²¹⁶ Er moeten door de luisteraars/aanbouwers enkele maatregelen worden getroffen om de uitzending goed te ontvangen. Allereerst moet met het radiotoestel worden afgestemd op 199,9 meter golflengte. Om de ‘levende beelden’, zoals ze genoemd worden, te ontvangen moet een laken gespannen worden op ca. 2.50 meter afstand van de radio, recht tegenover de monding van de speaker. De projectiestralen uit het radiotoestel kunnen volgens de auteur door alles heen zenden en worden door het laken, dat overigens nat gehouden moeten worden, opgevangen. De laatste eis voor de speciale uitzending is een spiegel, die achter de radio geplaatst moet zijn, zodat de stralen de goede richting op worden gedwongen. De lezers van *Panorama* wordt gevraagd om rapporten van de speciale avond op te sturen naar de redactie.

Het betreft hier een goed gelukte 1 april grap van de *Panorama*-redactie. In de *Panorama* van 9 april staan de bevindingen van de lezers die, zoals blijkt, braaf de voorbereidingen hadden getroffen voor de radio-televisie-uitzending. Sommige lezers spelen

²¹⁴ Ibidem.

²¹⁵ Auteur onbekend, ‘Panorama organiseert een groote radio-televisie uitzending! Een sprekende-filmvoorstelling bij u thuis!’, *Panorama* 26 maart 1936, 20-21.

²¹⁶ Auteur onbekend, ‘Panorama organiseert een groote radio-televisie uitzending! Een sprekende-filmvoorstelling bij u thuis!’, *Panorama* 26 maart 1936, 20.

het spel mee met de redactie en geven ‘tips’ om de ontvangst te verbeteren, variërend tussen ‘wollen deken’ in plaats van nat laken en ‘holle spiegel’ in plaats van platte spiegel.²¹⁷ Het slagen van de grap is in mijn ogen belangrijk op twee fronten, ten eerste geeft het blijk van een veranderde houding ten opzichte van 1928 (zoals eerder beschreven was er weinig interesse voor de televisie) en ten tweede geeft het voorbeeld aan dat destijds de overtuiging bestond dat alles mogelijk was op technisch gebied. Het voorgaande valt in te passen in een veel gelezen opvatting uit de artikelen in *Panorama*, namelijk dat de gemiddelde Nederlander gewend raakte aan de hoeveelheid elektrotechnische toepassingen. De radio was een apparaat waarmee met een druk op de knop de hele wereld gehoord kon worden. Ik kan mij voorstellen dat lezers van het blad niet vreemd opkeken, dat er schijnbaar ook een televisie-uitzending uit dezelfde wonderkast kon worden getoverd.

Een ander voorbeeld uit 1936 verwoordt de gewenning aan techniek en elektriciteit in het bijzonder zeer goed. In een column, geschreven door een anonieme auteur afkomstig van ‘De geheime zender van Groot-Rotterdam’, wordt er gesproken over een stroomstoring in Rotterdam: ‘En dan, dames en heeren, zijn we er onverwachts dezer dagen aan herinnerd, dat we toch leven in een tijd van enormen technischen vooruitgang. We zijn er aan gewoon, dat alles “electrisch” gaat: dat valt haast niet meer op. Maar toen op een vroegen ochtend een kleine storing bij de electriche centrale het licht deed uitgaan, de trams en treinen stopzette en de wijzers van de electriche klokken niet meer draaien deed, toen voelde we ons ongelukkig. Het duurde maar kort en veel hinder had men er niet van en toch was men zo dankbaar als een kind toen alles weer netjes electriche draaide; en we hadden zoo’n beetje medelijden met onze voorvaderen, die het toch maar zonder al die electriche gemakkelijkheden moesten stellen.’²¹⁸ Een lang citaat, maar het geeft fantastisch weer hoe elektriciteit gemeengoed is geworden. De afhankelijkheid van elektriciteit wordt pijnlijk duidelijk door een stroomstoring.

Alhoewel elektriciteit ingeburgerd lijkt te zijn, blijft de vraag of iedereen toegang had tot elektrische apparatuur. In hoofdstuk 4, Elektriciteit in reclames, bleek het al vrij lastig om een antwoord op deze vraag te geven. Slechts bij een kwart van de reclames voor elektrische apparatuur kon bepaald worden of deze duur, dan wel betaalbaar waren. In de artikelen uit de periode 1934 – 1939 komt zo nu en dan naar voren dat elektrische apparaten als duur worden bestempeld. In de vrouwenrubriek uit de *Panorama* van 26 december 1935 wordt een nieuw

²¹⁷ Auteur onbekend, ‘Onze radio-televisie-uitzending’, *Panorama* 9 april 1936, 13.

²¹⁸ Auteur onbekend, ‘De geheime zender van Groot-Rotterdam’, *Panorama* 6 februari 1936, 25.

zeepproduct beschreven dat het leven van een kous kan verlengen.²¹⁹ Hierin staat de zin: ‘Zeker, dat is net iets voor u te meer waar het hier bijvoorbeeld niet een duur electrisch apparaat betreft, maar een werkbeparing, die tevens geldbesparing inhoudt.’ In een artikel uit 1936 wordt wederom gesproken over de hoge aanschafsprijs van elektrische apparaten: ‘Nu is het ontegenzeggelijk een feit, dat lang niet alle vindingen van de moderne industrie zoo maar voor iedere huisvrouw bereikbaar zijn. Veelal vormt de nog hoge prijs een beletsel voor den aanschaf, zoals bijvoorbeeld bij verschillende electrische apparaten het geval is.’²²⁰ Toch wordt de moderne techniek door de auteur geprezen, omdat het zou zorgen voor arbeidsbesparing. De hoge prijs van het elektrische apparaat zou worden terugbetaald in de vrije tijd die zou worden overgehouden, aangezien de klusjes sneller klaar zouden moeten zijn.

De stofzuiger behoort kennelijk tot de categorie dure apparaten, zoals blijkt uit een fictief verhaal over dit huishoudartikel.²²¹ In het stuk maken we kennis met mevrouw Janssen, die de stofzuiger leent van de burens en gelijk overtuigd is van het gemak van het apparaat. Het stoffen, dat zij altijd met de bezem deed, was eigenlijk maar half werk. De man in het verhaal, meneer Janssen, beschouwt de stofzuiger als een luxeartikel en vindt het dan ook zeer vervelend dat zijn vrouw graag een stofzuiger wil hebben. Meneer Janssen piekert er niet over, een dergelijk apparaat komt er niet in. Uiteindelijk wint mevrouw Janssen alsnog een stofzuiger bij een loting van de plaatselijke huisvrouwenvereniging. Een dergelijk fictief verhaal is niet zomaar verzonnen. De hoge aanschafsprijs moet een herkenbaar probleem zijn geweest voor vele huisgezinnen, anders had een verhaal zoals deze niet in de *Panorama* gestaan. Hierbij moet overigens wel rekening worden gehouden dat het crisis was in de jaren dertig; de gemiddelde Nederlander had minder te besteden vanwege de dalende maandlonen.

De periode 1934 – 1939 kenmerkt zich niet door één bepaald thema, maar juist door een veelheid aan verschillende onderwerpen met betrekking tot elektriciteit. Van bewondering van elektrisch licht, tot dure elektrische apparatuur, het passeert allemaal de revue. Ik heb geprobeerd interessante artikelen te kiezen, die opvielen door de woordkeus of de invalshoek. Ik had aan de hand van deze periode nog vele voorbeelden kunnen bespreken, waarin leuke uitvindingen of toepassingen van elektriciteit in het dagelijks leven staan beschreven (denk aan elektrische verkeerslichten, elektrische spoorwegovergangen, elektrische lichtseinen op vliegvelden etc.). De belangrijkste overkoepelende constatering van

²¹⁹ Auteur onbekend, ‘Werkbesparing voor de huisvrouw’, *Panorama* 26 december 1935, 39.

²²⁰ Antoinette W.M. van Ingen, ‘Nieuwe dingen voor de huishouding’, *Panorama* 20 augustus 1936.

²²¹ Pierre van Beek, ‘De stofzuiger’, *Panorama* 22 juli 1937.

deze periode is dat elektriciteit niet meer weg te denken valt uit de Nederlandse samenleving. In elke hoek is elektriciteit doorgedrongen en ik kan stellen dat Nederland tegen 1939 werkelijk ‘verlicht’ is geworden.

6.3 Elektriciteit in artikelen uit *Het Leven*

In het weekblad *Panorama* was het gemakkelijker om periodes te onderscheiden op basis van de onderwerpen van de artikelen. In *Het Leven* was dit lastiger vanwege de enorme nadruk op het medium radio. Dit medium is in elke periode terug te vinden. Daar komt bij dat sommige onderwerpen al zeer vroeg in het blad aan bod komen, waarover later uitgebreider wordt geschreven. Een onderwerp als de ‘doodende straal’ komt bijvoorbeeld al in 1924 voor, maar verschijnt dan plots weer in de jaren dertig. Vanaf 1918 tot 1921 is er nauwelijks enig verwantschap te vinden tussen de artikelen. Allerlei toepassingen op elektrotechnisch gebied passeren de revue. De tweede periode, 1922 tot 1929, staat volledig in het teken van de radio. In de jaren 1930 tot 1935 neemt de dominantie van de radio af en is er meer aandacht voor andere toepassingen op elektrotechnisch gebied. Wat temeer opvalt is een toename van kritiek in de artikelen over elektrotechnische toepassingen in de jaren dertig. De laatste jaargangen van *Het Leven* zijn net zoals in *Panorama* zeer gemêleerd. Er is in deze periode niet één onderwerp dat er met kop en schouders bovenuit steekt.

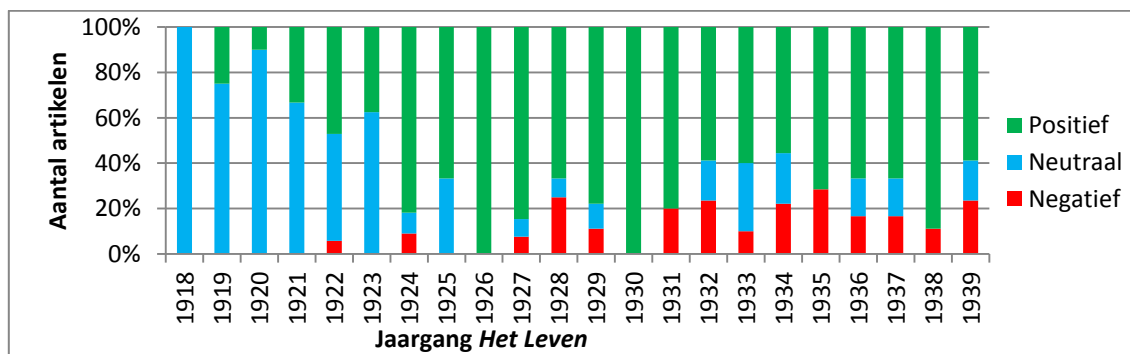
Voordat ik de periodes uitvoeriger ga behandelen, eerst enkele cijfers. In paragraaf 6.1 heb ik duidelijk laten zien dat het overgrote deel van de artikelen in *Het Leven* en *Panorama* in de categorie ‘wereldlijk’ valt. Van de 216 artikelen uit *Het Leven*, zijn er 20 die in de ‘bovennatuurlijke’ categorie passen en daartegenover staan 215 artikelen die onder ‘wereldlijks’ vallen; oftewel de artikelen zijn zo goed als allemaal wereldlijks, waar in sommige wereldlijke artikelen ‘bovennatuurlijke’ beschrijvingen zijn terug te vinden. De verklaring hiervoor ligt in mijn ogen besloten in de gewenning aan elektrotechniek. In de late negentiende eeuw leek elektriciteit op de grens van het bovennatuurlijke te balanceren.²²² Inmiddels is de gemiddelde Nederlander in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw gewend geraakt aan de veelheid van elektrische toepassingen om zich heen. Het mystieke, of geheimzinnige is grotendeels afgeschud.

De toon van de artikelen waarin elektriciteit voor komt is voornamelijk positief, maar bij hoge uitzondering zijn er ook artikelen te lezen waarin kritiek op elektrische toepassingen

²²² Nye, *Electrifying America*, 2.

gegeven wordt (zie figuur 71 hieronder). Opvallend is dat het aantal negatieve artikelen toeneemt in de jaren dertig, precies tijdens de economische crisis. In paragraaf 6.3.3 laat ik zien dat de artikelen waarin er enige kritiek is op de elektrotechniek niet voortkomt uit de economische malaise. De kritiek valt te verklaren door de sensationele insteek van *Het Leven*. Deze sensationele artikelen kunnen overigens wel door de economische crisis zijn veroorzaakt. Ik kan mij voorstellen dat de verkoopcijfers van *Het Leven* afnemen in de jaren dertig vanwege de crisis. Het plaatsen van sensationelere artikelen kan zorgen voor een toename in de verkoop. Het feit blijft dat de in de artikelen geuite kritiek op toepassingen van elektriciteit geen betrekking heeft op economische zaken, die zich bijvoorbeeld niet richt op de aanschafprijs van elektrische apparatuur (een te verwachten vorm van kritiek tijdens een economische crisis).

Figuur 71 Toon van de artikelen in Het Leven 1918-1939

6.3.1 Een technisch allegaartje 1918 – 1921

Wat opvalt in deze periode, zoals de titel al doet verklappen, zijn artikelen over allerlei toepassingen op elektrotechnisch gebied. Het is een vrijwel onsamenhangende periode en daarom is het lastig een duidelijk beeld te schetsen. De meest uiteenlopende elektrische apparaten passeren de revue en van sommige apparaten stond ik verstuemd dat deze in de vroege twintigste eeuw al op de markt waren verschenen. Om direct het in mijn ogen meest bijzondere voorbeeld te noemen: de vaatwasser. In 1920 was de eerste al te koop in ons land.²²³ In het stuk hieronder zullen verschillende apparaten behandeld worden op basis van een gemeenschappelijk thema.

De periode 1918 tot 1921 betekende een groei op het gebied van afnemers van elektriciteit. Vanuit de literatuur is bekend dat dit voornamelijk komt vanwege de grote schaarste in brandstoffen, veroorzaakt door de Eerste Wereldoorlog. In zowel *Panorama*, als

²²³ Auteur onbekend, 'Hygiëne in de hotelkeuken', *Het Leven* 1920, 518.

Het Leven is er aandacht voor die schaarste. Hoewel ik dit niet belicht heb in paragraaf 6.2.1, wil ik dit wel doen in deze paragraaf, voornamelijk omdat er enkele artikelen in *Het Leven* staan die de schaarste van brandstoffen en levensmiddelen koppelen aan nieuwe toepassingen op elektrotechnisch gebied.

Een gevolg van de hiervoor genoemde schaarste is, volgens de redactie van *Het Leven*, een toename in het aantal inbraken. Slotenmakers kwamen daarom met steeds sterkere deuren en zwaardere, of ingewikkeldere sloten. Inbrekers hadden dit al vrij snel door en gingen nu via het dak/zoldervenster naar binnen, of sloegen een ruit in. Een interessante quote: ‘Om dus op werkelijk doelmatige wijze beveiligd te zijn, moet men ook tegen deze mogelijkheid verzekerd wezen en men kwam daarom op de gedacht, voor een zooveel omvattende beveiliging de electrotechniek te hulp te roepen, waarmede reeds zooveel andere problemen opgelost konden worden.’²²⁴ Elektriciteit wordt dus, zoals ik al eerder heb laten zien, als een hulpmiddel voor vele kwalen gezien. Niet een wonder, maar een stuk gereedschap waarmee problemen opgelost kunnen worden. Dit artikel wordt gekoppeld aan een bedrijf uit Utrecht. Op het eerste gezicht lijkt het artikel een informatief stuk over nieuwe techniek als oplossing voor een probleem, maar op slinkse wijze wordt er ook reclame gemaakt voor elektrische beveiligingsmethoden (in de laatste alinea wordt het bedrijf pas genoemd). Feit blijft wel dat de elektrotechniek gezien wordt als een soort toevluchtsoord voor vervelende zaken die opgelost dienen te worden.

Een ander voorbeeld van een artikel met daarin sluikreclame is een stuk over elektrische verwarming. Hier wordt het brandstofgebrek aangevoerd als reden om te kiezen voor elektrische verwarming. ‘Het produceren van gas in de gasfabrieken en voor huisbrandstoffen altijd bijzondere kolen nodig zijn, kan men daarentegen voor het stoken van de ketels der electrische centrales vrijwel alle brandstoffen gebruiken. Het behoeft dus waarlijk geen betoog, dat het opwekken der electrischen stroom veel voordeliger kan geschieden dan elke andere vorm van energie voor verlichting of verwarming.’²²⁵ De voordelen van de elektrische kachel worden opgesomd in het artikel: laag stroomverbruik, jarenlange levensduur, groot uitstralingsvermogen, temperatuur is regelbaar, ziektekiemen worden verbrand door de gloeiende vuurvaste stenen (deze worden elektrisch verwarmd en geven vervolgens hun hitte af) en de kachel produceert geen rook/damp/roet/reuk/verontreiniging (dus geen aanslag op de meubels en gordijnen). Ook in

²²⁴ Auteur onbekend, ‘Een electrische beveiligingsinrichting tegen inbraak en brandgevaar’, *Het Leven* 21 oktober 1919, 1407.

²²⁵ Auteur onbekend, ‘Huisverwarming door Elektriciteit’, *Het Leven* 19 augustus 1919.

dit artikel wordt in de laatste alinea reclame gemaakt voor een bedrijf die elektrische kachels produceert.

In *Het Leven* is het eerder regel dan uitzondering, dat artikelen over nieuwe elektrische toepassingen eindigen met enkele reclamezinnen. In de hierboven besproken gevallen werd het product slechts in de laatste alinea gekoppeld aan een bedrijf en daarom heb ik ze geteld onder ‘artikel’. Om de scheidslijn tussen enerzijds ‘artikel’ en anderzijds ‘reclame’ helder te houden heb ik de volgende regel toegepast: als in driekwart van het stuk tekst geen reclame werd gemaakt voor een bedrijf, dan telde ik de tekst onder ‘artikel’. Er zijn nog vele voorbeelden te noemen waarin de komst van elektrische apparatuur beschreven wordt (als gevolg van de schaarste, veroorzaakt door de Eerste Wereldoorlog), wat me niet zinvol lijkt. De strekking is vrijwel altijd hetzelfde, een nieuw elektrisch apparaat vervangt een verouderd middel (denk aan elektrische waterkokers, elektrische verwarming enz.) en werkt zuiniger, of beter dan de oude variant. Een dergelijk artikel sluit meestal af met de zin: dit apparaat is te koop bij bedrijf X in plaats X.

Wat opvalt aan de periode 1918 – 1921 is de andere manier van schrijven in *Het Leven*, in vergelijking tot *Panorama*. In het laatstgenoemde blad had een auteur het in deze periode nog over ‘bijna bezielde wezens’, iets wat geheel ontbreekt in *Het Leven*. De producten die in *Het Leven* beschreven worden zijn zo nu en dan bewonderingswaardig, maar het mystieke tintje is er niet, in ieder geval niet in de periode 1918 – 1921.

Een product dat enige vorm van verwondering opwekt in artikelen, is de telefoon. Op 26 februari 1918 verschijnt het eerste artikel in *Het Leven*, genaamd ‘Hoe werkt onze telefoon?’.²²⁶ Het overgrote deel van het artikel wordt besteed aan de werking van het apparaat en de bijbehorende telefooncentrale, maar in de inleiding neemt de auteur de ruimte om het communicatiemiddel te bewonderen: ‘Wie, om climax te brengen in ons betoog, had twintig jaar geleden kunnen vermoeden dat wij onder de zee door met elkaar kunnen praten, zoodat er mondeling overleg tussen Londen en Parijs te plegen is.’²²⁷ Hij maakt duidelijk dat het praten op afstand door middel van een apparaat zeer bijzonder is. Wat ik temeer interessant vind is dat de auteur uit *Het Leven* de onmisbaarheid van de telefoon benadrukt en dan met name voor de zakelijke markt. De telefoon is volgens hem niet meer weg te denken als hulpmiddel in de handel tussen bedrijven. Aangezien de nadruk ligt op het bedrijfsleven heb ik de indruk dat de telefoon nog niet voor iedereen bereikbaar is.

Een artikel uit 1919, ‘Huistelefonie en Rijkstelefoondienst’, bevestigt dit hiervoor

²²⁶ G.C. Snijders, ‘Hoe werkt onze telefoon?’, *Het Leven* 26 februari 1918, 272-274.

²²⁷ Idem, 272.

genoemde vermoeden.²²⁸ Het artikel gaat over het nieuws dat bij beschikking van het Ministerie van Waterstaat het voortaan geoorloofd zal zijn particuliere huistelefooninrichtingen in verbinding te stellen met het net van de Rijkstelefoon.²²⁹ Dit is op zich een belangrijke stap voorwaarts in het praktisch gebruik van de telefoon, maar wat ik het belangrijkste vindt uit het artikel, is het volgende citaat: ‘Terecht heeft dan ook de zakenman zoowel als de particulier ingezien, dat het inrichten van Villa’s, Kantoren, Fabrieken enz., met een goede telefooninrichting een der noodzakelijkste maatregelen is.’²³⁰ Wederom wordt het bedrijfsleven genoemd, maar opvallender is het woord ‘villa’s’. De doorsnee Nederlander lijkt hiermee nog te zijn uitgesloten als bezitter van de telefoon.

Enkele jaren later verschaft een artikel informatie over een nieuwe telefooncentrale die in werking is getreden in Amsterdam. In dit stuk wordt er voor de tweede keer in *Het Leven* verwonderlijk geschreven over de telefoon en eigenlijk is het de eerste keer dat het woord ‘wonder’ gebruikt wordt: ‘Maar als ge dit bedrijf, waar de kleinste kleinigheid van beteekenis is, eens wat nader moogt bekijken, als ge in zoo n nieuwe Centrale die wonderen der hedendaagsche techniek ziet, die wij dagelijks, of ‘t de gewoonste zaak ter wereld is, gebruiken en ten onzen dienste hebben, - dan oordeelt ge anders!’²³¹ De auteur doet voorkomen alsof het gebruik van de telefoon een normaal verschijnsel is. Het lijkt er sterk op dat veel mensen toegang hebben tot deze techniek. De vraag blijft echter of slechts twee jaar na het artikel uit 1919 dit ook daadwerkelijk zo is en dat de gemiddelde Nederlander dus naar alle hartenlust kan telefoneren.

De periode van 1918 – 1921 kenschets zich niet door één bepaald thema, wat het lastig maakt om een eenduidig verhaal te vertellen. Wat ik belangrijk acht uit deze jaren is het ontbreken van de ‘mystieke’ beschrijvingen van elektrische toepassingen, die in *Panorama* wel duidelijk te vinden waren. Toch is er in *Het Leven* verwondering over de voortgang van de techniek, alhoewel auteurs de indruk wekken dat de gewone man er niet bij stilstaat, blijft de elektrotechniek een bijzonder iets. Een andere belangrijke constatering uit deze periode is dat elektrische toepassingen worden gezien als een oplossing voor verschillende problemen. Dit heb ik eerder al aangetoond bij *Panorama* (al was dit in een latere tijdsperiode).

²²⁸ Auteur onbekend, ‘Huistelefonie en Rijkstelefoondienst’, *Het Leven* 26 augustus 1919, 1112.

²²⁹ Idem. Voorheen was het zo dat er een apart telefoonnet voor het Rijk was, met daarnaast de gemeentelijke telefoondiensten. Zo kwam het dus voor dat de telefoongebruiker meerdere telefoonabonnementen moest hebben om interlokaal te bellen. Na deze beschikking was dit dus niet meer nodig, de netten mochten nu aan elkaar worden gekoppeld.

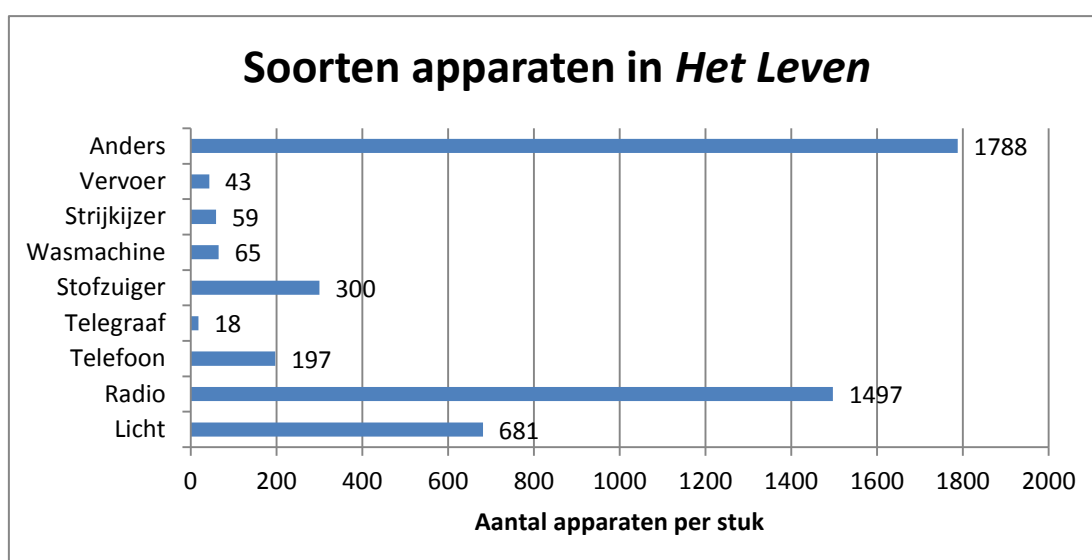
²³⁰ Idem.

²³¹ Auteur onbekend, ‘De telefooncentrale “Centrum” in werking. De Amsterdamse telefoon-uitbreiding.’, *Het Leven* 6 december 1921, 1560.

6.3.2 Radio, radio en nog eens radio 1922 – 1929

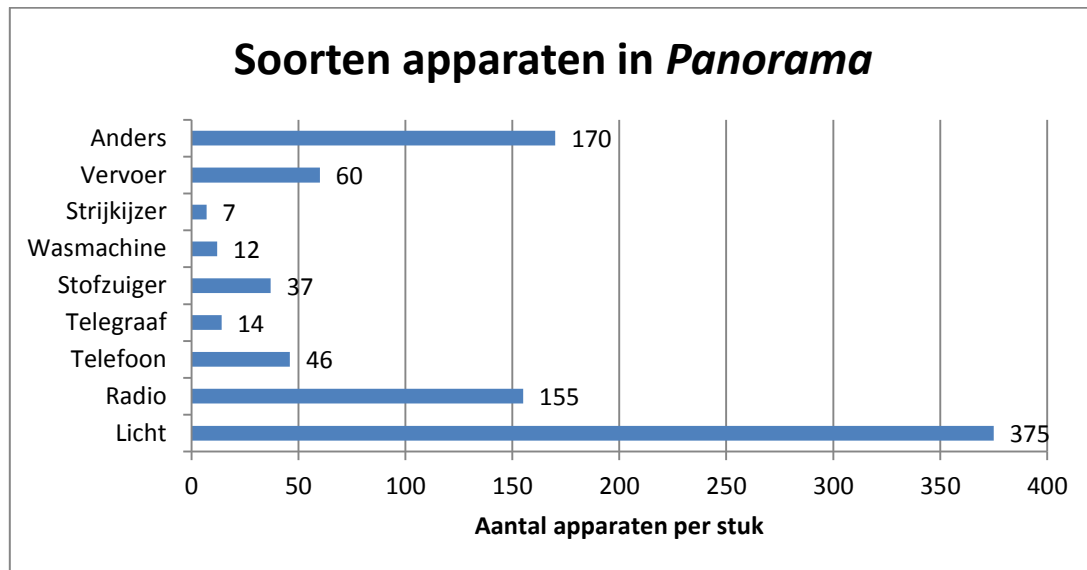
In de periode 1922 tot 1929 staat één ding centraal en dat is de komst van de radio. *Het Leven* besteedt veel aandacht aan dit medium. Hieronder staat figuur 72 waarin het overwicht van de radio duidelijk af te lezen valt. Er worden in de figuur verschillende soorten elektrische apparaten getoond die ik geteld heb in zowel afbeeldingen, artikelen en reclames. Ik ben me er van bewust dat het in dit hoofdstuk draait om artikelen, maar de grafiek is bedoeld om te laten zien dat er een sterk verschil is in de mate waarin elektrische apparatuur voor komt. De categorie ‘anders’ is verreweg de grootste, maar deze bestaat uit alle apparaten die niet in te delen zijn in mijn gekozen categorieën.²³² De radio is als enkel apparaat de grootste groep en komt tweemaal zoveel voor als elektrisch licht. Ter vergelijking heb ik dezelfde grafiek met de onderzoeksresultaten uit *Panorama* onder figuur 72 geplaatst (zie volgende pagina). Een vergelijking tussen figuur 72 en figuur 73 laat ten eerste zien dat er in *Het Leven* veel meer elektrische apparaten (binnen dezelfde categorieën) worden getoond dan in *Panorama*. Ten tweede laten beide figuren zien dat het aantal keer dat de radio voor komt in *Het Leven* uitzonderlijk hoog is, in vergelijking tot *Panorama*. In *Panorama* is het juist elektrisch licht dat veelvuldig aan bod komt in artikelen of te zien valt op afbeeldingen in het blad. Dit verklaart de bevindingen, beschreven in paragraaf 6.2.3 en 6.2.4.

Figuur 72 Verdeling in de mate van voorkomen van elektrische apparaten binnen *Het Leven* 1918-1939

²³² In zowel *Het Leven* als in *Panorama* komen de meest uiteenlopende apparaten voor. Enkele voorbeelden zijn: de föhn, massage apparaat, waterkoker, sigarenaansteker, elektrisch apparaat tegen verkoudheid, autoclaxon, vriezer en koelkast, inbraakbeveiliging, vaatwasser en lasapparatuur. Dit rijtje is nog niet compleet, maar het geeft wel de diversiteit weer binnen de elektrische apparatuur.

Figuur 73 Verdeling in de mate van voorkomen van elektrische apparaten binnen *Panorama* 1918-1939

Na deze cijfers wil ik laten zien hoe de radio precies beschreven wordt binnen *Het Leven*. Mijn indeling van tijdsperioden is voor de radio lichtelijk problematisch, aangezien de redactie van *Het Leven* al zeer vroeg begon met het plaatsen van artikelen over dit medium. De eerste twee stukken verschijnen namelijk al op 17 juni 1919 (draadloze telefonie) en 16 maart 1920 (radiostation Kootwijk). Deze twee voorlopers liggen dus eigenlijk buiten de periode van 1922 tot 1929. Het eerste artikel, ‘Draadloze telefonie’ genaamd, behandelt het verschil tussen draadloze telegrafie en draadloze telefonie.²³³ Het tweede artikel bespreekt de oprichting van het radiostation Kootwijk.²³⁴ Deze twee artikelen zijn puur informatief, zonder opsmuk en bevatten geen verwondering over de radio.

Het eerste artikel dat wel binnen mijn periodisering van de radiotechniek valt, bevat wel verwondering over de radio en gaat over het ‘vliegstation’ Waalhaven.²³⁵ De tekst opent met de uitleg hoe de communicatie verloopt tussen vliegtuigen en de verkeerstoren. Die verloopt via draadloze telefonie, zoals de radio in deze periode nog genoemd wordt. De lezer volgt in de eerste alinea een gesprek tussen de verkeerstoren en de piloot, waarna een leuke zin het eerste gedeelte van de tekst afsluit: ‘Dit is geen toekomstmuziek, geen fantasie-tafreeltje. Zóó gaat het tegenwoordig toe in ons luchtverkeer.’²³⁶ De auteur benadrukt hoe

²³³ Auteur onbekend, ‘Draadloze telefonie’, *Het Leven* 17 juni 1919, 777-778.

²³⁴ Auteur onbekend, ‘Het Radio-telegrafisch station op het Kootwijksche zand.’, *Het Leven* 16 maart 1920, 347-349.

²³⁵ Auteur onbekend, ‘Het vliegstation “Waalhaven” te Rotterdam. Bij de officieele opening, en het 15 jarig bestaan der Kon. Luchtvaart-Mij.’, *Het Leven* 29 mei 1922, 682-685.

²³⁶ Idem, 682.

bijzonder draadloze communicatiemiddelen zijn. Ze worden verderop in de tekst dan ook ‘wonderen der techniek’ genoemd. Woorden als ‘modern’, ‘beste’ en ‘vooruitziend’ passeren veelvuldig de revue en het moge duidelijk zijn dat de lezer te maken heeft met het neusje van de zalm op het gebied van radiografische toepassingen.

Later in het jaar 1922 wordt een hele reeks artikelen gewijd aan ‘het grootste technische wonder van onzen, aan zulke buitenissigheid toch absoluut niet armen tijd’: de radio.²³⁷ De auteurs uit *Het Leven* zijn niet zo’n liefhebber van het in detail uitleggen van technische nieuwigheden, maar voor de radio wordt een uitzondering gemaakt.²³⁸ Zoals gezien in *Panorama*, maakte de radio diepe indruk op mensen. Dat stemmen of geluiden konden worden ontvangen die van grote afstand afkomstig waren, was toch met recht een wonder te noemen, zoals dat ook gedaan wordt in dit artikel uit *Het Leven* in 1922. De auteur vertelt precies hoe de lezer zelf zijn eigen radio in elkaar kan zetten en dit vervolgt in een ander nummer van *Het Leven* vanwege de beperkte ruimte.

De radio blijft in *Het Leven* een wonder heten en in een artikel uit 1924 is dit niet anders.²³⁹ Het artikel gaat over het draadloos verzenden van afbeeldingen en kort wordt het verzenden van bewegende beelden genoemd (televisie!). De auteur opent met de zin: ‘alles is mogelijk!’²⁴⁰ Hij of zij benadrukt dat ‘wij twintigste eeuwers geloven dat de wetenschap de techniek, steeds meer zal ontwikkelen en ten slotte ook elk geheim, waarvan we de ontsluiting hopen, zal ontdekken.’²⁴¹ Er wordt overigens ook een gevoel beschreven dat men, de bevolking, steeds minder verbaasd is over de zoveelste ontdekking. De gewone man raakt gewend aan al die technische nieuwigheden. Het maatschappelijk belang wordt vergeten volgens de auteur, zo zegt hij of zij: ‘Wij beseffen niet voldoende wat de beteekenis is van b.v.: aviatiek, draadloze telegrafie en telefonie: van boekhoud- en rekenmachine’s, zetmachines en alle andere onbegrijpelijk-vernuftig geconstrueerde instrumenten, die als ‘t ware zijn: de hersenen der (knappe) mensen in gecristalliseerden vorm.’²⁴²

De radio krijgt uiteindelijk de grootste verwondering in het stuk: ‘Een der merkwaardigste ontdekkingen die in den loop der eeuwen zijn gedaan, is wel, dat men van de ether, het allergeheimzinnigste fysieke wonder, dat alles tot ‘t kleinste doordringt en er toch

²³⁷ Auteur onbekend, ‘Iedereen z’n Radio thuis! Hoe maken we met de meest-eenvoudige hulpmiddelen ons eigen draadloos telefoonstation?’, *Het Leven* 2 oktober 1922, 1277-1279.

²³⁸ In vele artikelen staan zinnen als: ‘Zonder in technische details, welke te ver zouden voeren, te treden willen we onze lezers liever in beeld brengen wat thans reeds tot stand is gebracht.’ Zie bijvoorbeeld: Auteur onbekend, ‘Het Radio-telegrafisch station op het Kootwijksche zand.’, *Het Leven* 16 maart 1920, 348.

²³⁹ Auteur onbekend, ‘Het laatste wonder: Telefotografie.’, *Het Leven* 9 augustus 1924, 1012-1013.

²⁴⁰ Idem, 1012.

²⁴¹ Ibidem.

²⁴² Ibidem.

niet is (wat is “zijn”?) - dat men van die “ether” gebruik kan maken.’²⁴³ Het blijft voor de auteur een wonder dat over grote afstand draadloos gecommuniceerd kan worden, zowel direct als indirect. Het merkwaardige aan het artikel is dat de gemiddelde Nederlander schijnbaar nergens meer van op kijkt. Het ene na het andere apparaat wordt uitgevonden, waardoor de ‘wow-factor’, om het zo te noemen, lijkt te zijn verdwenen destijds. Ik kom straks nog terug op de gewenning aan de techniek, aangezien de redactie van *Het Leven* hier handig gebruik van maakt met hun 1 april grappen.

Het mag duidelijk zijn dat *Het Leven* een groot fan is van de radio en het zal de lezer niet verbazen dat de redactie een operetteavond geregeld heeft bij de H.D.O. (Hilversum Draadloze Omroep), waar een prijsvraag aan zit verbonden. In een artikel waarin een verslag wordt gedaan van de operetteavond, wordt de werking van de radio gehuld in een wolk van mysterie: ‘In het "heilige der heiligen" van de Nederl. Seintoestellen Fabriek, die op dit gebied dan toch de allereerste is in den lande, staat de geweldige "zender", verbonden met de antenne die tusschen de beide 60 meters hoge torens daarbuiten hangt. Lichtend glimmen de groote lampen, 't koelwater ruischt, de naalden op allerlei aanwijs-klokken sidderen heen en weer, - er hangt hier iets in de lucht vol geheimzinnige atmosfeer...zijn het de tienduizenden volts waarmee onze "Leven"-operette op 't zelfde moment het luchtruim in-geslingerd wordt naar zoveel duizenden overal? In een hoek, aan een tafeltje, de telefoon om het hoofd zit de man die al dit geweldige en geheimzinnige beheerscht en regelt: de heer Visser, die de controle heeft over de uitzending. In een gewirwar van draden en knoppen en schuiven verzet-ie dan dit, dan dat, - hij heeft de hand aan een schuifweerstand die telkens beweegt: zijn hand regelt aldus de intensiteit van die mysterieuze geluidsgolven, die ongezien en ongeleid het luchtruim in-vliegen tot in een wijden cirkel rondom de hoge antenne...’²⁴⁴ Een lang citaat, maar ik zal het stuk voor stuk ontleden. De auteur neemt je in eerste instantie mee in de grootsheid van deze radio-uitzending. Het vindt plaats in het beste wat de radiowereld te bieden heeft, waar hoge antennes zijn opgesteld om de uitzending te verzorgen. De techniekruimte wordt beschreven als een duister wetenschappelijk laboratorium, waar de vreemdste proeven plaatsvinden. Je wordt bijna angstig van de sfeer die wordt opgeroepen. Allerlei woorden worden aangegrepen om het schijnbaar bovennatuurlijke ervan te benadrukken: ‘heilige der heiligen’, ‘geheimzinnige atmosfeer’, ‘aanwijsklokken sidderen heen en weer’ en ‘mysterieuze geluidsgolven’. De heer Visser, de

²⁴³ Ibidem. Het geloof in het bestaan van de ether bestond destijds nog. De overtuiging bestond dat de ether als medium diende bij het overdragen van de elektromagnetische golven (radiosignalen).

²⁴⁴ Auteur onbekend, ‘De eerste “Leven”-operette in Nederland. Achter de schermen van de “draadloze” bij “Walsdroomen”.’, *Het Leven* 30 mei 1925, 682-683.

technicus van de uitzending, wordt ingezet als een mediator tussen de menselijke wereld en die van het mysterieuze radio-universum. De tot een dokter Frankenstein verworden meneer Visser bedient de knoppen en schuiven die het monster, de onzichtbare radiogolven, temmen. De tegenstelling tussen zichtbaar en onzichtbaar speelt een belangrijke rol in mijn ogen. De meters die heen en weer sidderen maken de radiogolven indirect zichtbaar, de golven zelf blijven voor het blote oog onzichtbaar. Er wordt een geheimzinnig beeld van de radio opgeroepen in het artikel, waarbij de nadruk ligt op het mysterie rond de radiogolven. De enige die invloed heeft op de onzichtbare kracht is meneer Visser, die eigenlijk ook verantwoordelijk is voor het oproepen van de golven.

Natuurlijk moet rekening worden gehouden met het feit dat een sensatievol verslag moet worden gedaan van een avond die de redactie zelf in het leven heeft geroepen, maar dit doet niet af aan het feit dat er een vorm van mysterie uitgaat van de radio (een punt dat ik al vaker heb gemaakt). De woorden die gekozen zijn in dit artikel worden weinig gebruikt in *Het Leven* en zij doen denken aan de beginperiode uit *Panorama* (zie paragraaf 6.2.1). Het artikel steekt daarom vreemd af tussen de rest van de artikelen in *Het Leven* en ik heb hier geen afdoende verklaring voor. De vraag is of de wolk van mysterie rondom de radio ook heeft geleefd bij de gemiddelde Nederlander. In het dat vooraf ging aan de radio-operette uit 1924, bleek dat er niet meer werd opgekeken van de zoveelste uitvinding. Wekte de radio nog wel enige vorm van verbazing? Ik denk het wel. In zowel *Panorama* als *Het Leven* wordt dermate veel en met bewondering over het medium geschreven, een gevoel van verbazing zal dus nog kunnen hebben geleefd bij de gemiddelde Nederlander. Toch blijven de gekozen woorden vreemd afsteken bij de rest van de artikelen over de radio. Alhoewel het medium vaak betiteld wordt als ‘een wonder der techniek’, wordt het slechts tweemaal gehuld in een wolk van mysterie.²⁴⁵

De radio wordt binnen *Het Leven* tevens ingezet als toonaangever van moderniteit. Zo verschijnt er in 1926 een artikel, die wordt geopend met de mededeling dat bijna in elk huishouden in Nederland een radiotoestel staat te pronken.²⁴⁶ In ‘ons’ Indië wisten burgers volgens de auteur sinds een half jaar geleden pas van het bestaan van radio. Dit is een aparte bewering omdat in *Het Leven* van 16 maart 1920 een artikel staat over radiostation Kootwijk in de Veluwe, dat opgezet is vanwege ‘de draadloze telegrafische verbinding met onze Oost’.

²⁴⁵ Het tweede artikel waarin dit gebeurt is van Koos Speenhoff. In dit artikel beschrijft Speenhoff een optreden bij de H.D.O.. Ook hij beschrijft het geflikker van de radiolampen, het zoemen van de elektriciteit en waant zich zelfs even tussen de Mars-bewoners. Zie: Koos Speenhoff, ‘De Hilversumsche draadloze omroep. De Speenhoff-familie voor den uitzender.’, *Het Leven* 13 december 1924.

²⁴⁶ Auteur onbekend, ‘De “Radio” in onze Oost.’, *Het Leven* 5 juni 1926, 720.

Dit artikel is zes jaar eerder geplaatst, dus je zou verwachten dat de radio inmiddels in Nederlands-Indië niet een onbekend stuk techniek is. Misschien bedoelt de auteur dat de gewone burger, tot zes maanden geleden, niet bekend was met radio. Ik kan me dit moeilijk voorstellen. Volgens het huidige artikel (5 juni 1926) zijn er nu in Batavia initiatieven genomen voor radio-uitzendingen, maar voorlopig wordt er driemaal per week uitgezonden. Vooralsnog kunnen de luisteraars slechts genieten van grammofoonmuziek, maar de auteur denkt dat er binnenkort misschien ook wel, á la *Het Leven*, live radio-operettes de ‘ether ingeslingerd’ kunnen worden. De vergelijking tussen Nederland en ‘Onze Oost’, staat centraal in dit artikel, met de ontwikkeling van de radio als toonaangever van moderniteit: ‘Men ziet: onze Indische vrienden zijn nog heel wat bij ons ten achter. Maar...ze slaan zich er doorheen, en als het zoo doorgaat hebben ze binnenkort òòk wel hun "H.D.O." en hun heer Vogt [presentator bij de H.D.O.]’.²⁴⁷

In het voorgaande artikel wordt gesteld dat elk huisgezin in Nederland een radio bezit, maar dit wordt ontkend in een artikel uit 1929: ‘In alle lagen der bevolking is het machtige van de radio-vinding gevoeld. Duizenden toestellen geven dagelijks ontspanning en ontwikkeling aan tienduizenden luisteraars. Echter zijn er nog honderdduizenden gezinnen, die het zonder radio moeten stellen.’²⁴⁸ Als eerste reden wordt de aanschafprijs genoemd, die was destijds hoog. Er wordt nog een tweede reden gegeven waarom sommige gezinnen geen radio hebben, namelijk zij die in de buurt wonen van een tramlijn kunnen een goede radioverbinding wel vergeten. De elektrische leidingen van de tram zorgen voor storing.

Een oplossing volgens *Het Leven* is al gevonden in Nederland en dat is de bouw van radiocentrales, waardoor het mogelijk is tegen een geringe prijs, storing vrije radio-ontvangst te krijgen. In 160 gemeenten is er al zo’n centrale, waarbij de abonnees voor een bedrag van 2 gulden per maand, van de radio kunnen genieten. De consument moet nog wel een luidspreker aanschaffen. Een medewerker van de radiocentrale komt twee stopcontacten aanleggen en als de afnemer dan de luidspreker in het contact steekt, kan er worden genoten van de radio. Het signaal van de centrale komt binnen via de aangelegde stopcontacten.

De artikelen over de radio zijn niet allemaal te bespreken in dit stuk, maar het moge duidelijk zijn dat het medium de aandacht had van de redactie van *Het Leven*, waarbij de woorden ‘wonder der techniek’ vaak gebruikt worden.²⁴⁹ Ik wil vanaf dit punt de

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Auteur onbekend, ‘Iets over Radio-Centrales’, *Het Leven* 18 mei 1929, 646 & 654.

²⁴⁹ Op zo’n beetje elk vlak van de samenleving is de radio doorgedrongen en dit resulteert in *Het Leven* artikelen over: radio’s bij hulpdiensten, opleidingen ten behoeve van radiotechniek, taalcursussen via de radio,

overstap maken naar een andere toepassing van elektriciteit, namelijk: elektrisch licht. De redactie van *Het Leven* heeft, zoals eerder besproken in paragraaf 3.2, een neiging tot sensatievolle artikelen. Dit resulteerde in enkele series over het nachtleven van wereldsteden waarbij er, met name bij de bespreking van Parijs, zeer bovennatuurlijk over het elektrisch licht aldaar geschreven werd. In een artikel op 15 december 1923 beschrijft een auteur het straatbeeld van de lichtstad.²⁵⁰ Parijs staat bol van lichtreclames in allerlei mogelijke vormen. Bioscopen zijn van buiten verlicht, huizen zijn volgehangen met lichtende reclames en de straten worden ingenomen door aaneengesloten rijen met ‘stralende oogen der auto's.’²⁵¹ Het volgende citaat geeft goed weer in welke bewoordingen er over de stad in al haar pracht wordt geschreven: ‘De Avenue de l’Opera; de rue de la Paix; de rue du Quatre-Septembre; het zijn alle ketens van licht, tot aan de hemel geïllustreerd met fonkelende heliogrammen, als was elke straat een matelooze, kleurig fosforesceerende advertentie-pagina...Zelfs de ingang van het métro-station, daar aan uw voeten is als een gloeiende krater, een feestelijk onderaardsch sprookjes-paleis.’²⁵² De stad is een lichtgevend wonderland als je de schrijver mag geloven. Hij of zij lijkt niet uit te gaan van een bovennatuurlijke werking van de zee van licht in Parijs, maar gebruikt meermaals wel magische bewoordingen om hetgeen te beschrijven: ‘feeëriek droom’, ‘sprookjes paleis’, ‘vlammende letters’, ‘runen’ en ‘mene-tekels’.²⁵³ De woorden zijn in mijn ogen gebruikt vanuit een stilistisch oogpunt. In 1922 wordt de verlichting van de stad Stockholm al betiteld als ‘een sprookjesstad uit duizend en één-nacht’. Ook in dit geval is het alleen gebruikt om enige allure toe te kennen aan de stad.²⁵⁴

Berlijn krijgt, net zoals Parijs, een reeks artikelen over het nachtleven van de stad. Direct wordt de vergelijking gemaakt met de Franse hoofdstad, maar Berlijn is ‘ruw en machtig, hard, vol nuchtere werkelijkheid’, in tegenstelling tot Parijs met al haar flair.²⁵⁵ Het gebruik van bovennatuurlijke woorden schittert door afwezigheid in de stukken over de Duitse stad, slecht één keer wordt het licht van een etablissement ‘sprookjesachtig’ genoemd.²⁵⁶

In alle hierboven beschreven gevallen (Parijs, Berlijn en Stockholm) worden

radiosystemen in auto’s, radio’s in gevangenissen, radio’s in ziekenhuizen, de radio tegen verveling op de werkvloer etc.

²⁵⁰ Leo Faust, ‘Parijs bij nacht’, *Het Leven* 15 december 1923.

²⁵¹ Ibidem.

²⁵² Ibidem.

²⁵³ Ibidem.

²⁵⁴ Auteur onbekend, ‘Kunstfoto’s van Stockholm bij nacht.’, *Het Leven* 14 augustus 1922.

²⁵⁵ Auteur onbekend, ‘Nachtelijk Berlijn’, *Het Leven* 27 augustus 1927, 1109.

²⁵⁶ Auteur onbekend, ‘Nachtelijk Berlijn’, *Het Leven* 24 september 1927, 1239.

bovennatuurlijke woorden gebruikt om het elektrisch licht van de steden te beschrijven, maar de auteurs wekken niet de indruk dat zij deze bewoordingen gebruiken vanwege een onbegrijpelijke werking van elektrisch licht. In het geval van Parijs is duidelijk te merken dat de auteur overdonderd is door de hoeveelheid elektrische verlichting in de stad en gebruikt bovennatuurlijke bewoordingen om de aanschouwde zee van licht op de lezer over te brengen. Berlijn is klaarblijkelijk minder mooi qua elektrische verlichting en ‘krijgt’ niet de bijvoegsels van de auteur die Parijs verdiende. Toch blijven de gekozen bovennatuurlijke woorden opvallen, aangezien ze in *Het Leven* tot nu toe mondjesmaat gebruikt worden. Waarom is er niet gekozen voor bijvoegsels als ‘prachtig’, of ‘fenomenaal’? Ook deze woorden zouden de schoonheid van het licht kunnen weergeven, maar dit is in de besproken artikelen juist niet gedaan. Was elektrisch licht dan toch iets onbegrijpelijks? Het zou kunnen dat sommige personen dit zo zagen, maar de door de auteurs gekozen woorden kunnen ook voortkomen uit de voor die tijd voorhanden bronnen. Vandaag de dag zou een auteur misschien teruggrijpen op woorden als ‘het was iets uit een sciencefiction film’. De auteurs in *Het Leven* grijpen, om al het moois onder woorden te brengen, terug op voor die tijd bekende voorbeelden van pracht en praal; sprookjes en dromen. Helaas zie je de hiervoor genoemde beschrijvingen niet terug in *Panorama*, slechts één keer wordt elektriciteit in verband gebracht met een personage uit sprookjes.²⁵⁷ Het blijft dus lastig om de gekozen bovennatuurlijke bewoordingen in perspectief te plaatsen, vooral wanneer er een reeks artikelen en afbeeldingen verschijnt over de ‘Edison-Lichtweek’ te Amsterdam in 1929.²⁵⁸ Dit feest wordt georganiseerd ter herdenking van het vijftigjarig jubileum van de uitvinding van de gloeilamp door Edison. De hele hoofdstad is versierd met elektrische verlichting en verschillende bedrijven verzorgen een optocht van praalwagens voorzien van gloeilampen. In deze artikelen wordt er geen enkele keer gebruik gemaakt van mystieke termen om de elektrische verlichting te beschrijven. Wel wordt de verlichting geprezen om de schoonheid met woorden als ‘schitterend’ en ‘indrukwekkend schouwspel’. Het hiervoor beschreven voorbeeld van de ‘lichtweek’ zorgt ervoor dat de woordkeuzes bij de beschrijvingen van de elektrische verlichting in met name Parijs en Stockholm (en in mindere mate Berlijn) vreemd afsteken. De werkelijke reden voor het gebruik van mystieke termen blijft gissen, maar zoals ik eerder heb geprobeerd duidelijk te maken, lijkt de keus voort te komen uit een stilistisch oogpunt.

²⁵⁷ Auteur onbekend, ‘De wereldtentoonstelling te Brussel’, *Panorama* 25 april 1935, 20.

²⁵⁸ In eerste instantie worden er afbeeldingen geplaatst van de lichtweek, zie *Het Leven* 19 oktober 1929 en *Het Leven* 26 oktober 1929. Er volgen nog twee artikelen: auteur onbekend, ‘De Edison-Lichtweek.’, *Het Leven* 2 november 1929, 129-130 & Auteur onbekend, ‘Nog eens de Edison-Lichtweek.’, *Het Leven* 9 november 1929.

De periode 1922 tot 1929 kenmerkt zich voornamelijk door de berichtgeving over de radio en in mindere mate elektrisch licht. De auteurs staan stil bij deze ‘wonderen der techniek’, maar laten zo nu en dan doorschemeren dat de gemiddelde Nederlander went aan de nieuwe technieken om hen heen. Sommige artikelen over de radio en elektrisch licht steken vreemd af bij het gros van de teksten door hun stijl. Bovennatuurlijke bewoordingen, of woorden die een bepaalde mate van mysterie oproepen, worden ingezet bij de beschrijvingen van deze toepassingen van elektriciteit. Toch blijven over het algemeen de teksten waarbij een wereldlijke benadering wordt gehanteerd in de meerderheid: 92 procent van de artikelen zijn in de periode 1922 – 1929 in te delen in de categorie ‘wereldlijk’, 8 procent van de teksten zijn ‘bovennatuurlijk’ te noemen.

6.3.3 Ruimte voor wat anders 1930 – 1935

In de periode hiervoor (1922 – 1929) werd er voornamelijk over de radio bericht, maar in de jaren 1930 tot 1935 is er aandacht voor andere toepassingen op elektrotechnisch gebied. Wat opvalt is dat in de artikelen meer kritiek komt op de wereld van de techniek. De negatieve bijeffecten, die de vooruitgang van de techniek met zich meebrengt, krijgen nu een plaats in de artikelen. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat het aantal artikelen waarin een positieve toon gehanteerd wordt in de meerderheid is en dat in de jaargangen met de meeste kritiek (1932 en 1935) de artikelen zowel positieve als negatieve klanken bevatten. Zoals beschreven in paragraaf 3.3.1, kan het voorkomen dat sommige artikelen zowel positief als negatief kunnen zijn. Van het totaal (52 artikelen) zijn er 5 die eenduidig negatief zijn. 6 artikelen zijn zowel positief als negatief en 1 artikel is zowel negatief als neutraal. Dit brengt het totaal van negatieve klanken in de artikelen in de periode 1930 tot 1935 op 12. Hieruit volgt dus de eerder gestelde bewering dat in het overgrote deel van de artikelen een positieve toon gehanteerd is. In de hieronder beschreven artikelen zullen de negatieve klanken pas in het tweede gedeelte van deze paragraaf beschreven worden. Ik begin namelijk met een ander thema dat ik al eerder heb besproken, te weten elektriciteit als probleemoplosser. In de periode 1930 tot 1935 zijn er verschillende artikelen in het weekblad te vinden, waarin elektriciteit zorgt voor ogenschijnlijke wonderen.

In 1930 verschijnt er een serie in *Het Leven* over dokter Zeileis in Oostenrijk. Deze ‘dokter’ behandelt patiënten die de meest uiteenlopende lichamelijke klachten hebben, zoals

kreupelheid, verminkte gezichten en zelfs blindheid.²⁵⁹ In de reeks artikelen volg je een auteur die op bezoek is bij de eerder genoemde spraakmakende dokter. Zeileis wordt volgens de auteur in allerlei geruchten afgeschilderd als een soort dokter Frankenstein. Zijn behandelkamer zou bewaakt worden door geraamtes en een aantal opgezette slangen. De muren zouden fluoresceren en zijn behandelwijze zou gehuld zijn in mystiek. De auteur benadrukt al snel dat dit complete onzin is, maar noemt wel dat de dokter gebruik maakt van elektrische apparaten, die hem sterk deden denken aan de elektrische stoel.²⁶⁰ De elektrische stoel als onderwerp komt vaker terug in *Het Leven*, maar hier kom ik later in deze paragraaf nog op terug.

Als dokter Zeileis aan zijn diagnose van de patiënten begint (dit gebeurt in grote groepen tegelijk), maakt hij gebruik van zijn ‘diagnose-staf’, iets wat lijkt op een ‘doodgewone glazen liniaal, maar wel het geheimzinnigste apparaatje van de Zeileis’ methode’.²⁶¹ Hij gaat alle patiënten één voor één af met zijn staf en zegt enkele woorden tegen zijn medewerker om vervolgens de patiënten één voor één te bestralen met een van zijn elektrische apparaten. De patiënten moeten overigens enkele shillings betalen voor deze behandeling. De bestraling geschiedt door een stroom van hele hoge voltage in combinatie met radium op de patiënt te schieten, waarmee allerlei soorten kwalen konden worden bestreden.²⁶² De auteur roept een bepaalde sfeer van mysterie op; de ruimte waarin de patiënten behandeld worden is duister, de elektrische apparatuur bevindt zich achter ‘zwart marmerglas’ en er wordt gewerkt met ‘600.000 volt spanning’.²⁶³ Het lijkt alsof de auteur hinkt op twee gedachten. Is de methode van Zeileis één grote poppenkast, of worden de patiënten daadwerkelijk geholpen door de ‘wonderdokter’? In het slot van de reeks laat de auteur doorschemeren toch te geloven in de behandelwijze van de heer Zeileis.²⁶⁴ Er wordt uitgelegd dat elektriciteit ervoor zorgt dat bepaalde cellen in het lichaam worden voorzien van nieuwe energie, wat resulteert in genezing. Het vreemde aan de artikelenreeks is de manier waarop de heer Zeileis en zijn behandelmethode in eerste instantie wordt beschreven.

²⁵⁹ Auteur onbekend, “‘Het Leven’ op bezoek bij den Wonderdokter van Gallspach. II. Fabeltjes over Zeileis. – Wat ik met mijn eigen oogen heb gezien. De “wonderstaf” en de electriche apparaten.’, *Het Leven* 22 maart 1930, 380.

²⁶⁰ Idem, 379 & 381.

²⁶¹ Idem, 381.

²⁶² Na een korte zoektocht op het internet kwam ik er achter dat het medisch centrum dat hier in *Het Leven* beschreven wordt, vandaag de dag nog steeds bestaat, zie: <http://www.zeileis.at> (bezoekt op 20 juli 2015).

²⁶³ Auteur onbekend, “‘Het Leven’ op bezoek bij den Wonderdokter van Gallspach.’ *Het Leven* 22 maart 1933, 381.

²⁶⁴ Auteur onbekend, “‘Het Leven’ op bezoek bij den Wonderdokter van Gallspach. V (Slot). Een uiteenzetting van de theorie van Zeileis. – Hoe de wonderdokter werkt. Kwakzalverij of niet? – Een laatste vraag, en ‘t antwoord.’, *Het Leven* 12 april 1930.

Bij de lezer wordt een bepaalde angst opgeroepen, om vervolgens een wetenschappelijke verklaring voor de behandeling te geven. In sommige artikelen over de radio (paragraaf 6.3.2) wordt er op dezelfde manier spanning in het artikel gebracht. Ik kan niet goed plaatsten of de auteurs de spanning in de artikelen brengen vanwege een algemeen (angst)gevoel dat mogelijke bij de lezers ten opzichte van elektriciteit heeft geleefd, of dat de keus voor spanning voortkomt uit sensatie. Dit laatste is namelijk iets wat er in *Het Leven* vaker gebeurde, sensationele artikelen over bijvoorbeeld het nachtleven van steden. Ik ga er daarom van uit dat de spanning in de artikelen is geplaatst vanwege het karakter van *Het Leven*.

Het feit blijft dat in het geval van Zeileis elektriciteit wordt gebruikt als algeheel middel tegen kwalen. In paragraaf 5.3.3 heb ik overigens al elektrische apparaten getoond die een helende werking zouden hebben. De hiervoor beschreven methode van Zeileis past precies in dit rijtje. Het volgende voorbeeld gaat over een heel ander thema, maar ook hier vormt elektriciteit de basis voor het oplossen van problemen.

In een artikel op 26 april 1930 staat de kunstmatige verandering van het weer centraal. De auteur: ‘Onafhankelijk te zijn van het weer, voornamelijk in het belang van den oogst en den landbouw, dat heeft de mensch in de vroegste tijden al gewild. Maar het is hem totnogtoe niet gelukt. In de laatste eeuw is daarbij gekomen de zucht om kunstmatig alles te doen, wat ook de natuur doet: kunstmatige zijde, kunstmatige kleurstoffen, kunstmatige brandstof hebben we al, kunstmatige suiker is er reeds, kunstmatige eiwit zal niet lang op zich laten wachten. Waarom nu niet verder gaan: kunstmatige droogte, kunstmatige regen?’²⁶⁵ Er zijn in de jaren verschillende apparaten op de markt gebracht die helpen bij de meest uiteenlopende zaken (het huishouden, als entertainment, de eerder aangehaalde medische wereld, het transportwezen enz.) en dat lijkt te zorgen voor een the-sky-is-the-limit-idee. De maakbaarheid van de wereld lijkt eindeloos, dus kunstmatige weersverandering moet haast wel mogelijk zijn.

Er zijn volgens de auteur vele proeven gedaan om het weer te beïnvloeden, maar deze zijn niet succesvol gebleken. Het vreemde is dat hij dit later in het artikel ontkracht door te stellen dat het heel goed mogelijk is om de weersverwachting te veranderen. Met behulp van elektriciteit zou kunstmatige regen mogelijk zijn, zo zegt de auteur: ‘Intussen is het wel zeker, dat om regendamp als regen te laten vallen, elektrische ontladingen noodig zijn.’²⁶⁶ Deze waterdamp kan veroorzaakt worden door vliegtuigen. De wolkstreep die achter een vliegtuig ontstaat wordt volgens de auteur veroorzaakt door de verhitte gassen van de motor,

²⁶⁵ H. van der Lugten., ‘Kunnen we het weër veranderen?’, *Het Leven* 26 april 1930,

²⁶⁶ Ibidem.

die ongecondenseerde waterdamp in de lucht verhit. Hierdoor is de damp waar te nemen met het menselijk oog. Vervolgens: 'In een laboratorium is al vastgesteld dat de beste resultaten verkregen worden door de waterdampdeelen electrisch met wisselstroom te laden, waardoor de druppels deels negatief, deels positief electrisch geladen worden, afstootende werking op elkaar uitoefenen, en dan vallen.'²⁶⁷

Kortom, met elektriciteit kan zelfs het weer beïnvloed worden. Het komische is dat er in de tekst voorbeelden worden aangehaald van bijgeloof uit vervlogen tijden. Men bad tot de weergoden voor regen, of schoot met geweren op de lucht om een reactie te veroorzaken van hogere hand. Dit wordt allemaal lacherig afgedaan door de auteur, maar de door de heer Lugten beschreven 'wetenschappelijke' methode leunt, in mijn ogen, ook op onbewezen aannames. De voortgang van de techniek destijds (en de daarmee toegenomen mogelijkheden) is een seculier geloof geworden, namelijk: met techniek kunnen wij alles mogelijk maken.²⁶⁸

Zoals ik in de inleiding van deze paragraaf aanhaalde, is de periode 1930 tot 1935 een tijd waarin er meer kritiek te vinden is in de artikelen van *Het Leven*. De economische crisis van de jaren dertig zou een reden kunnen zijn van de toename van kritiek in de artikelen. Helaas is het niet zo simpel. De artikelen waarin er negatief bericht wordt over elektrische toepassingen, hebben geen economisch gerelateerde onderwerpen. De kritiek bestaat voor het grootste gedeelte uit artikelen over de zogenaamde 'doodende straal' en de elektrische stoel.

Laat ik beginnen met de dodende straal. Al in 1924 stond er een artikel in *Het Leven* over proeven van de heer Mathews.²⁶⁹ Volgens het bericht heeft de uitvinder een apparaat ontwikkeld dat elektrische stralen uitzendt die gericht kunnen worden op allerlei doelen, zoals 'oorlogs- of luchtschepen, die op hetzelfde moment vernietigd worden en ontploffen.'²⁷⁰ In het artikel wordt de suggestie gewekt dat de 'straal die doodt' ook daadwerkelijk gebruikt kan worden. In de periode 1931 tot 1935 verschijnen er wederom berichten over een dergelijke straal en nu blijft het niet, zoals in 1924, bij één artikel. In 1931 draait het om een andere uitvinder: de Duitse Kurt Schimkus. Hij heeft een apparaat

²⁶⁷ Ibidem.

²⁶⁸ Er zijn in de periode 1930 tot 1935 nog twee artikelen waarin elektriciteit wordt ingezet als oplossing voor een probleem, maar na de genoemde voorbeelden lijkt mijn punt duidelijk. Voor de overige voorbeelden zie: auteur onbekend, 'De strijd tegen den verwoestenden kanker. Het levenswerk van dr. Bendien te Zeist.', *Het Leven* 8 augustus 1931 & auteur onbekend, 'Elk klimaat op bestelling!', *Het Leven* 25 juni 1932.

²⁶⁹ Auteur onbekend, 'De Electriche Straal, die doodt!...', *Het Leven* 10 mei 1924.

²⁷⁰ Ibidem.

ontwikkeld die ‘geheime stralen des doods’ produceert.²⁷¹ De Duitse uitvinder heeft een apparaat ontworpen die door middel van elektriciteit, ‘doodende’ golven uitzendt. Deze stralen zijn dodend in de zin dat zij explosieven die de uitvinder heeft geproduceerd, tot ontploffing brengen. Waar het in feite op neerkomt is een draadloze manier van detonatie. Zo wordt dit overigens niet in het artikel verwoord.

Slechts één jaar later wordt de dodende straal weer genoemd in het weekblad.²⁷² Nu gaat het om kathodestralen, stralen van enkele miljoenen volts. Alhoewel de auteur benadrukt dat deze gebruikt kunnen worden bij de behandeling van ziekten (de stralen dringen zeer diep door in het lichaam), herinneren de kathodestralen hem of haar ook aan de ‘angstwekkende verhalen over de z.g. doodende stralen.’²⁷³ De auteur hoopt dan ook dat de wetenschap niet haar vindingen zal lenen aan diegenen die de stralen willen inzetten voor vernietiging. Uit het artikel komt een gereede angst naar voren, want zo wordt er gezegd: ‘Met deze stralen zou men in staat zijn op verren afstand dood en verderf te zaaien. Dat wil dus zeggen, dat zij tot menschen-vernietiging zullen of kunnen worden toegepast.’²⁷⁴ Het woord ‘zullen’ suggereert sterk dat er rekening moet worden gehouden met het gegeven dat de dodende stralen echt gebruikt gaan worden.

De laatste maal dat de dodende stralen genoemd worden, is in een artikelenreeks van ir. dr. W. Bez-Bardili. Wetenschappers zijn volgens de auteur al een geruime tijd bezig om stralen te creëren die op grote afstand schade aan kunnen richten, iets wat dus ook terug te zien is in de eerdere artikelen van *Het Leven*.²⁷⁵ De Amerikaanse onderzoeker ir. Whitney is er volgens Bez-Bardili in geslaagd om met behulp van radiogolven onder bepaalde omstandigheden koorts bij gezonde mensen verwekken. Aangezien koorts een reactie is van het lichaam om bacillen te doden, dacht Whitney dat er misschien medische toepassingen waren voor zijn ‘electrische koorts’.²⁷⁶

De ontdekking van de Amerikaan is volgens Bez-Bardili direct het antwoord op de vraag of er een werkende ‘doodenstraal’ bestaat. Uit verder onderzoek (op dieren) van Whitney bleek namelijk dat de lichaamstemperatuur van de testsubjecten zo hoog opgevoerd kon worden dat ze van binnen begonnen te verbranden, zonder dat de buitentemperatuur ook

²⁷¹ Auteur onbekend, ‘De geheime stralen des doods. Voor radicale vernietiging van mensch en dier.’, *Het Leven* 8 augustus 1931.

²⁷² Auteur onbekend, ‘Radiumstralen zonder radium. Het nieuwste op ‘t gebied der wetenschap.’, *Het Leven* 9 januari 1932, 50-51.

²⁷³ Idem, 51.

²⁷⁴ Ibidem.

²⁷⁵ W. Bez-Bardili, ‘Ultra-Geluidsgolven. Zichtbare stralen des doods!’, *Het Leven* 6 juli 1935.

²⁷⁶ Ibidem.

maar een graad warmer werd. Zelf zoekt ir. dr. W. Bez-Bardili in de hoek van ultra korte geluidsgolven die wij als mens niet kunnen horen, om zo zijn versie van de ‘beroemde “dodelijke” straal’ te creëren.²⁷⁷ Het is hem naar eigen zeggen al gelukt om water te koken, om hout te doorboren, vet te doen splitsen en om vissen te doden in een aquarium.

De doctor verdedigt zich tegen een verwijt dat volgens hem de wetenschap vaker heeft gekregen: ‘Werkt zij [de wetenschap] aan de vooruitgang? Moet een onderzoeker die op krachten stuit, welke voor de menschheid gevaarlijk kunnen worden, zijn ondernemingen staken?’²⁷⁸ Het antwoord op deze vraag is volgen Bez-Bardili ‘nee’. De wetenschap onderzoekt slechts uit pure nieuwsgierigheid en kennisverbreiding en ‘het is de taak van de menschheid zelf in haar sociale ordening, het is de taak der maatschappij te zorgen, dat de vindingen der wetenschap voor een heilzaam doel worden gebruikt.’²⁷⁹

Het andere thema binnen de jaren 1930 – 1935 waarin indirect kritiek geuit wordt op elektriciteit, is de elektrische stoel. Net zoals de dodende straal verschijnt er in een eerdere periode al een artikel over de elektrische stoel. In 1927 is er een artikel gewijd aan dit, zoals de schrijver noemt ‘moderne berechtingstoestel’.²⁸⁰ De doodstraf door middel van de elektrische stoel wordt door de auteur Poll bestempeld als de ‘zogenaamde menselijke wijze’.²⁸¹ De rest van het artikel is geschreven in een lugubere stijl. Er wordt gedetailleerd beschreven: hoe een gevangen gaat zitten; waar de elektrische draden worden bevestigd; hoe er ruikpluimen opstijgen van de ontzielde lichamen; de manier waarop de lucht van brandend mensenvlees wordt afgezogen door grote ventilatoren en ten slotte dat er soms meerdere pogingen nodig zijn om de gedetineerde te elektrificeren. Het woord ‘zogenaamde’ is dus expres gekozen, aangezien de auteur keer op keer laat doorschemeren dat het een vreselijke manier is om mensen om het leven te brengen. Het is geen humane methode, zoals dat door sommige wordt beweerd, volgens de heer Poll.²⁸²

In 1932 verschijnt het tweede artikel over de elektrische stoel in *Het Leven*, ditmaal met als hoofonderwerp de Sing Sing gevangenis in Amerika. De auteur stuurt direct aan op de elektrische stoel die zich in de gevangenis bevindt en stelt dat er gigantisch veel te doen is rond dit executiemiddel: ‘In duizenden artikelen, in honderden boeken heeft men getracht het gebruik er van te rechtvaardigen en in misschien dubbel zooveel artikelen en boeken trachtte

²⁷⁷ W. Bez-Bardili, ‘Ultra-Geluidsgolven. Zichtbare stralen des doods!’, *Het Leven* 29 juni 1935.

²⁷⁸ W. Bez-Bardili, ‘Ultra-Geluidsgolven. Zichtbare stralen des doods!’, *Het Leven* 6 juli 1935.

²⁷⁹ Ibidem.

²⁸⁰ Aert Poll, ‘De elektrische stoel. Relas van een ooggetuige, die de terechtstelling van vier misdadigers bijwoonde, door Aert Poll.’, *Het Leven* 13 augustus 1927.

²⁸¹ Ibidem.

²⁸² Ibidem.

men het tegenovergestelde aan te toonen. Maar in het land, waar alles gemechaniseerd werd, moest ook het bedrijf van den beul worden gemechaniseerd.²⁸³ De Sing Sing gevangenis is volgens de auteur in de eerste plaats een mooi complex. Prachtige tuinen en parken sieren het buitenterrein van de gevangenis en ‘een vreemdeling die hier voor het eerst den voet zet, krijgt eerder den indruk, zich in een groot sanatorium dan een staatsgevangenis te bevinden.’²⁸⁴ Maar de auteur benadrukt dat achter al dit moois voortdurend de schim van de ‘verschrikkelijke electrischen stoel’ voelbaar is.²⁸⁵

De artikelen hekelen in eerste instantie niet elektriciteit zelf, maar simpelweg de toepassing van de elektrische stoel bij executies. De verhalen over de beschreven executiemethode zullen een smet zijn geweest op de reputatie van elektriciteit. Helaas heb ik geen gegevens van Nederland wat betreft dit punt, maar in Amerika werd de elektrische stoel gebruikt in een lastercampagne tegen Westinghouse. Edison maakte zijn systemen op basis van het gelijkstroomprincipe en Westinghouse produceerde juist wisselstroomsystemen. Harold Brown, gesteund door Edison, gaf demonstraties met wisselstroomgeneratoren waarmee hij paarden en kalveren elektrocuteerde. Een wethouder van de staat New York was opzoek naar een executiemethode die humaner was dan verhänging. De verhalen van de demonstraties van Brown kwamen uiteindelijk terecht bij de wethouder en deze besloot elektrocutie als de nieuwe executiemethode in te voeren. Brown, zorgde ervoor dat er een Westinghouse generator werd geplaatst in de gevangenis waar de eerste elektrocutie plaatsvond.²⁸⁶ Uiteindelijk is Westinghouse beter uit de strijd gekomen dan Edison, maar de elektrische stoel kon wel gebruikt worden in de concurrentiestrijd tussen twee bedrijven.

Electriciteit zorgt voor ongekende mogelijkheden destijds en er lijkt een idee te bestaan dat alles mogelijk is. De elektrische stoel behoort ook tot die mogelijkheden. In de periode 1930 tot 1935 is er, naast de radio, aandacht voor meerdere toepassingen op het gebied van de elektrotechniek. In deze periode is er ook aandacht voor de negatieve kanten van de voortgang van techniek. Het overgrote deel van de artikelen in *Het Leven* zijn positief van aard, zo ook in deze periode. Opvallend is dat het aantal artikelen waarin er kritisch over toepassingen van elektriciteit wordt geschreven in de jaren 1930 tot 1935 toeneemt. Zoals eerder aangegeven zijn de ‘negatieve artikelen’ niet economisch van aard. De economische malaise tijdens de jaren dertig lijkt mij dan ook geen verklaring voor de toename van

²⁸³ Auteur onbekend, ‘Sing Sing, het huis der verschrikking. De schim van den electrischen stoel!’, *Het Leven* 17 september 1932, 1215.

²⁸⁴ Ibidem.

²⁸⁵ Ibidem.

²⁸⁶ Hughes, *Networks of power*, 108.

negatieve berichten in *Het Leven*. De keuze voor artikelen over de dodende straal en de elektrische stoel is in mijn ogen te verklaren aan de hand van de insteek van het blad. *Het Leven* was een sensatiegericht tijdschrift en artikelen over de ‘mechanische dood’ en de ‘straal des doods’ zijn in die zin begrijpelijk keuzes van de redactie. Ik neem aan dat de stukken met spanning gelezen werden door de abonnees. Vergelijken we dit met *Panorama*, dan zien we een ander beeld. Dit tijdschrift was een gezinsblad en om die reden zijn artikelen zoals hierboven beschreven vrijwel afwezig. Dit neemt niet weg dat er natuurlijk ook in *Panorama* kritische artikelen te vinden waren.

6.3.4 Gemêleerd beeld 1936 – 1939

In deze periode is er niet één bepaald thema dat er met kop en schouders bovenuit steekt. De jaren 1936 tot 1939 lijken een soort symbiose van de voorgaande jaargangen. Alle door mij besproken onderwerpen keren terug: de dodende straal (nu positief!), de elektrische stoel, elektrisch licht, de zogenaamde probleemoplossende elektrische apparatuur, de radio, zo’n beetje alles passeert de revue. De vraag is alleen of er een verandering is waar te nemen ten opzichte van de voorgaande perioden.

Laat ik beginnen met een artikel over elektrisch licht. De wereldtentoonstelling in Parijs doet een auteur van *Het Leven* teruggrijpen op bovennatuurlijk termen bij de beschrijving van het elektrisch licht aldaar: ‘Maar sneller dan de dag gaat nog de avond. De avond, die een sprookje is. Een sprookje van licht. Van licht en muziek. Zelden hebben we mensen zoo stil en innig-aandachtig zien kijken naar de verlichte Seine...’²⁸⁷ De tekst staat vol met de woorden ‘sprookje’ en ‘sprookjesachtig’, met betrekking tot de elektrische verlichting. Er is dus niet veel veranderd ten opzichte van 1924, toen werd Parijs al beschreven op een dergelijke manier.

Een artikel over de telefoon uit 1939 verschilt ook weinig met de artikelen uit de jaren 1918 tot 1921. De directeur van de gemeente telefoondienst Amsterdam opent, net zoals in 1918 met de mededeling dat de telefoon onmisbaar is voor het reilen en zeilen van onder andere het bedrijfsleven en wederom wordt uitgelegd hoe het automatische telefoonsysteem werkt. De verschillen in bewoording zijn nauwelijks aanwezig, het grootste verschil is dat de telefoon bestempeld wordt als ‘godin Hallo’.²⁸⁸ Wel is het artikel interessant vanwege een

²⁸⁷ Auteur onbekend, ‘Het feest van Parijs! Sprookjesnachten op de Seine.’, *Het Leven* 26 juni 1927.

²⁸⁸ P.H. R. jr., ‘Amsterdam en zijn telefoon. Zonder “hallo”! kan de wereld niet meer bestaan.’, *Het Leven* 29 april 1939.

passage over de gewenning aan techniek. Net zoals in *Panorama* (zie p.82) staat deze auteur stil bij het feit dat het dagelijks leven tot chaos zou vervallen als de moderne techniek het laat afweten. Als er bijvoorbeeld kortsluiting is in een elektrische centrale zit een heel stadsdeel in het donker en als er geen benzine meer is wordt al het auto- en busverkeer onmogelijk (dit zijn twee voorbeelden die de auteur noemt). ‘Het zijn alle denkbaarheden en mogelijkheden, bij welker intrede wij geheel uit het lood geslagen zouden zijn. En toch doen wij altijd maar of het zo hoort, en geven wij er ons al te weinig rekenschap van, hoe moederlijk er voor ons wordt gezorgd door de openbare technische diensten, door duizenden ongenoemde werkers en denkers, die dagelijks voor ons bezig zijn; ja, wij stuiven op, als er eens een kleinigheid hapert.’²⁸⁹

Net zoals in *Panorama* verwoordt de auteur de gewenning van de gemiddelde Nederlander aan al die techniek in het dagelijks leven. Een dergelijk statement hebben we al vaker gezien in de artikelen en toch zijn er de artikelen, over bijvoorbeeld elektrisch licht, die uitwijzen dat voorbijgangers nog steeds met bewondering naar het ‘sprookjesachtige’ kijken. Het blijft lastig om te bepalen of de gewone burger nu wel, of juist niet gewend was aan al de (elektrische) apparaten om hen heen. Het is aannemelijk dat de gemiddelde Nederlander aan de ene kant niet meer stilstond bij het feit dat veel uit het dagelijks leven elektrisch geschiedde (hoe vaak staan we er vandaag de dag nog bij stil?). Aan de andere kant is het net zo goed mogelijk dat de burger op speciale momenten, zoals een wereldtentoonstelling, herinnerd werd aan het menselijk vernuft.

Er is in de periode 1936 tot 1939 meer aandacht voor de elektrische toepassingen in de medische wetenschap, waar opmerkelijk genoeg de eerder besproken dodende straal terugkeert.²⁹⁰ Het is twee Amerikaanse onderzoekers namelijk gelukt om een lamp te creëren, die door middel van ultraviolette stralen bacteriën doodt. De onderzoekers hopen dat hun lamp gebruikt gaat worden in operatiezalen, die met behulp van het apparaat steriel kunnen worden gemaakt. De dodende straal, eerst een bron van angst, is in dit artikel een reddend middel geworden. Een ander medisch apparaat dat zijn opwachting maakt in deze periode heeft gelukkig niets met dodende stralen te maken, maar de naam ervan is al even ontzagwekkend: de ijzeren long. Dit is een machine die door middel van een vacuüm de ademhaling van door polio getroffen personen regelt (door middel van negatieve druk). Het ijzeren gevaarte schittert voornamelijk in fotoreportages, maar ook in een artikel uit 1937

²⁸⁹ Ibidem.

²⁹⁰ Auteur onbekend, ‘Doodende straal tegen bacteriën’, *Het Leven* 12 maart 1938.

wordt de kunstigheid ervan benadrukt.²⁹¹

De periode 1936 tot 1939 betekent voornamelijk een herhaling van zetten en om deze reden heb ik de paragraaf korter gehouden, aangezien de periode weinig nieuws meer toevoegt aan het beeld van elektriciteit in artikelen. Een tweede reden waarom deze paragraaf korter is dan de rest komt door de befaamde 1 april grappen in *Het Leven*, die ik in de volgende paragraaf behandel. Elektriciteit speelt namelijk vaak een grote rol in deze grappen van de redactie.

6.3.5 Aprilgrappen

De redactie van *Het Leven* verzorgt in vele jaargangen 1 aprilgrappen die opmerkelijk vaak te maken hebben met elektriciteit.²⁹² Al in 1919 komt elektriciteit voor in een grap over een gemeentelijk melkkraan die naast de waterkraan in Amsterdamse woningen zal worden geplaatst. In paragraaf 6.2.4 heb ik de grap over een televisie uitzending van *Panorama* al behandeld, maar ook de redactie van *Het Leven* betreft dit medium in een 1 april stunt, alleen was die van *Het Leven* al in 1924.²⁹³ In verschillende door mij aangehaalde voorbeelden laat ik zien dat auteurs stellen dat men, de gemiddelde Nederlander, niet meer vreemd opkijkt van de zoveelste technische doorbraak. De grappen in *Het Leven* lijken dan ook allemaal te rusten op het gevoel dat alles mogelijk is met techniek en elektriciteit in het bijzonder.

De 1 april artikelen in *Het Leven* zijn op dezelfde manier geschreven als de normale artikelen over technische nieuwigheden, dus als lezer moet je zeer goed opletten dat er niet een spelletje met je gespeeld wordt. Er wordt ook geen melding gemaakt door de redactie dat het om een 1 april stunt gaat, niet in het nummer met de grap en ook niet in een vervolgnummer. Natuurlijk zijn er de 1 april artikelen waarbij na de eerste alinea al duidelijk is dat het een grap betreft, maar meermaals heb ik bij het lezen van verschillende stukken in *Het Leven* teruggebladerd naar de voorpagina om te controleren of ik niet weer te maken had met een 1 april grap. Zo vond de redactie namelijk in 1926 dat het leven van de levenslang

²⁹¹ Auteur onbekend, 'Het geheim van de "ijzeren long", hoe Fred Snite in leven werd gehouden', *Panorama* 10 juli 1937.

²⁹² In de volgende jaargangen staat een 1 april grap in *Het Leven* met betrekking tot elektriciteit: 1919 1924, 1928, 1931 - 1933, 1935 en 1938. In de jaargangen 1931 en 1932 gaat het om twee 1 april grappen per jaargang.

²⁹³ Auteur onbekend, 'Radio-televisie en de jongste toepassingen ervan.', *Het Leven* 29 maart 1924

gestraften draaglijker moest worden gemaakt met een radio-installatie.²⁹⁴ *Het Leven* zette een actie op touw om dit voor elkaar te krijgen. In dit geval ging het niet om een grap, maar om een werkelijk idee. Daarentegen was een artikel over radio-installaties in het Vondelpark wel een 1 april stunt. De Vereniging ‘Vondelpark’ zou, volgens de redactie, bezig zijn met het installeren van hoofdtelefoons bij sommige bankjes in het park. Op die manier konden bezoekers uitrusten op de banken en ondertussen genieten van de radio, tegen betaling van een halve stuiver.²⁹⁵

In 1932 staan twee interessante voorbeelden van de 1 april grappen in het weekblad. In het zogenaamde paasnummer valt te lezen dat professor Themal met behulp van elektrische bestraling parels weet te kweken in haringen. De arme beestjes overleven het helaas niet, maar de parels zijn niet van echt te onderscheiden.²⁹⁶ De tweede grap subtieler opgesteld, maar sommige stukken uit het artikel verraden dat je in de maling wordt genomen. In verschillende kerken en schoolgebouwen zouden elektrische verwarmingsapparaten zijn geïnstalleerd. Nu klinkt dit niet vreemd, omdat elektrische kachels al geruime tijd op de markt zijn. In het geval van de kerken is het anders aangepakt, want het elektrische licht (van gloeilampen) wordt door middel van ‘parabolische reflectors’ extra verwarmd.²⁹⁷ Het lastige in dit geval is dat dit soort reflectoren bestaan, maar dat die gebruikt worden om bijvoorbeeld zonlicht te focussen op zonnecellen. De kans dat dergelijke spiegels, want dat zijn deze reflectors in feite, in een kerk worden geplaatst is klein. Als de auteur noemt: ‘conductie of geleidende warmte vindt steeds meer toepassing en wel door verwarming met behulp van warmte-uitstralende kabels’, dan wordt het toch wel duidelijk dat je in de maling wordt genomen. De vraag is of dit ook zo ervaren werd door de lezers destijds.

Het leuke is dat er met de grappen wordt ingespeeld op het idee ‘alles is vandaag de dag mogelijk’. Voor elk gemak is een apparaat op de markt gekomen, dus waarom zouden wetenschappers tegenwoordig geen parels kunnen kweken in haring? Als het wetenschappers gelukt is om een dodende straal te creëren, waarom zouden er dan geen warmte afgevend stroomkabels bestaan? Met de hiervoor genoemde voorbeelden wil ik laten zien dat waarschijnlijk niet alleen ikzelf in eerste instantie de 1 april artikelen voor waar aannam,

²⁹⁴ Auteur onbekend, ‘Radio voor onze gevangenen? Een nieuw aanbod van “Het Leven” , ter navolging!’, *Het Leven* 27 februari 1926, 266-267.

²⁹⁵ Auteur onbekend, ‘

²⁹⁶ Auteur onbekend, ‘Haring-Parels. Een nieuwe uitvinding met groote toekomst.’, *Het Leven* 26 maart 1932, 408-409.

²⁹⁷ Auteur onbekend, ‘Stralende warmte in de praktijk. Een merkwaardige proef: de Kalverstraat steeds in de zomerwarmte!’, *Het Leven* 26 maart 1932.

maar dat dit voor de lezers destijds net zo gold, aangezien er over de meest uiteenlopende elektrische toepassingen werd bericht in *Het Leven* (en net zo in *Panorama*).

6.4 Tussenconclusie artikelen

In dit hoofdstuk heb ik verschillende tendensen willen laten zien in beide onderzochte weekbladen. De eerlijkheid gebiedt mij te zeggen dat zeker niet alle onderwerpen die betrekking hebben op elektriciteit, die zich op de pagina's van *Panorama* en *Het Leven* bevinden, zijn behandeld. De dichtheid van verschillende artikelen over toepassingen van elektriciteit is zeer groot in de tijdschriften, maar er zijn thema's die in meerdere artikelen terugkeren. Bepaalde onderwerpen steken er met kop en schouders boven uit, de artikelen over de radio en elektrisch licht zijn hier een duidelijk voorbeeld van. Juist die onderwerpen heb ik willen behandelen in dit lange hoofdstuk. Er zijn overeenkomsten en verschillen tussen *Het Leven* en *Panorama* die ik in deze conclusie nogmaals kort wil aanstippen. Tot slot rest het algemene beeld van elektriciteit in artikelen, dat in het laatste gedeelte van deze paragraaf aan bod komt.

Bovennatuurlijke artikelen vormen in beide bladen een zeer klein percentage van het totaal aantal artikelen. In *Panorama* zijn dit soort artikelen voornamelijk in de periode 1918 tot en met 1922 te vinden. Woorden als 'mystieke kracht' en 'oerstof' worden gebruikt bij de beschrijving van elektriciteit. De keus van de auteurs om dergelijke bovennatuurlijke termen te hanteren lijkt voort te komen uit bewondering voor elektriciteit en onwetendheid met betrekking tot de energievorm. In *Het Leven* staan vrijwel geen bovennatuurlijke artikelen. Er bestaan slechts wereldlijke artikelen waarin bovennatuurlijke woorden voorkomen. De bovennatuurlijke woorden dienen slechts als bijvoeglijke naamwoorden, zo is elektrisch licht niet slechts 'mooi', maar 'feeëriek'. Het gebruik van bovennatuurlijke termen in *Het Leven* is van een latere periode, namelijk pas vanaf 1922. Vanaf dat jaar keren dit soort woorden sporadisch terug in de resterende jaargangen binnen mijn onderzoeksperiode.

De radio veroverd snel een grote plek in de tijdschriften. Vanaf 1921 en 1922 verschijnen de eerste artikelen met de radio als onderwerp. *Panorama* kende zelfs een 'radio-rubriek' die een vast onderdeel werd van het blad. In beide tijdschriften werd uitgelegd hoe de lezers zelf een radio konden bouwen, aangezien radiotoestellen met name in de jaren twintig zeer duur waren. De redactie van *Het Leven* is dermate verzot op het medium dat het een radio-operette organiseert (meerdere keren zelfs). De radio overschaduwde tot in de vroege

jaren dertig de elektrotechniek in de weekbladen. Waar er in *Panorama* uiteindelijk in de artikelen weer wordt teruggegrepen op de eerste grote liefde, te weten elektrisch licht, blijft de radio in *Het Leven* een regelmatig terugkerend onderwerp.

Kritiek op elektrotechniek is zeker te vinden in *Panorama* en *Het Leven*, de manier hoe dit precies gebeurde, is verschillend.²⁹⁸ In *Panorama* zijn er bijvoorbeeld verschillende fictieve verhalen waarin indirect kritiek wordt geuit op techniek en in het bijzonder elektrotechniek. Naast de verhalen zijn er artikelen waarbij de vraag wordt gesteld of de maatschappij nu werkelijk beter af is met alle ontwikkelingen op het gebied van techniek. Nu moet worden onderkend dat de kritiek in *Panorama* aan de oppervlakte blijft. In *Het Leven* is de kritiek directer en worden bepaalde thema's steeds opnieuw aangehaald. De elektrische stoel en de 'doodende straal', zijn voorbeelden van dergelijke thema's die in verschillende jaargangen een plek krijgen. De sensationele inslag van *Het Leven* komt het duidelijkst naar voren in de artikelen waarin er kritiek geuit wordt op elektrotechniek. Dreigende koppen als 'Straal die doodt' sieren dit soort artikelen, waarin flink angst gezaaid wordt omtrent een specifiek negatieve toepassing van elektriciteit. Wat typisch is voor *Het Leven* is de ommezwaai. In een volgend nummer, of in een volgend artikel kan de radio of een andere toepassing van elektriciteit weer bestempeld worden als een 'wonder der techniek'.

Toch blijft elektriciteit, ondanks de sporadische negatieve artikelen, een positieve kracht. Elektriciteit geeft namelijk blijk van moderniteit en vooruitgang. In vele artikelen wordt een bepaald idee gewekt dat alles mogelijk is met behulp van elektriciteit, een 'sky-is-the-limit-idee'. Het is bijna een soort geloof in een hogere macht, die wij zelf kunnen beheersen. Elektriciteit lost allerlei problemen op, of het nu gaat om een gevaarlijke overweg of een menselijke kwaal, de redder in nood bestaat uit een x-aantal volt. Met name in *Het Leven* komt dit idee het duidelijkst naar voren, het wordt zelfs éénmaal letterlijk zo verwoord (zie blz. 122).

Ten slotte wil ik nog wijzen op de wrijving tussen de gewenning aan de vele toepassingen van elektriciteit en aan de andere kant juist de bewondering voor elektrotechniek. In zowel *Panorama*, als *Het Leven* zijn zinnen als 'men kijkt niet meer op van het gemak van [willekeurige toepassing van elektriciteit]', of 'we zijn zo gewoon geraakt aan [willekeurig elektrisch apparaat]', veel terug te vinden. Hier tegenover staan de vele artikelen waarin wordt gesproken over de 'wonderen der techniek', artikelen waarin elektrische toepassingen op een voetstuk worden geplaatst. De vraag rest of de gemiddelde

²⁹⁸ Slechts 9 procent van alle onderzochte artikelen valt te classificeren als 'negatief'.

Nederlander nu wel of niet gewend was aan elektrotechniek in het dagelijks leven. Ik denk dat het een combinatie is van verwondering en gewenning, maar hier zal ik verder over uitweiden in het slotstuk.

Conclusie

Elektriciteit is de energievorm die onze huizen verwarmt, onze koelkasten koelt, ons internet online houdt en onze wonderlijke apparaten als ‘bijna bezielde wezens’ aan doet, kortom de kracht die ons in leven houdt. We zijn zo verslaafd geraakt aan elektriciteit dat het beangstigend is wat er gebeurt als het wegvalt. We storten dan grofweg anderhalve eeuw terug in de tijd. Dit besef klonk tijdens het einde van mijn onderzoeksperiode al door. Een auteur uit *Panorama* heeft het destijds te doen met zijn voorouders, die het moesten stellen zonder ‘die elektrische gemakkelijkerheid’.²⁹⁹

In de inleiding sprak ik over de geheel elektrische wijken die sinds korte tijd in Nederland bestaan. Het heeft ongeveer een eeuw geduurd voordat elektriciteit gas heeft verdreven in de energievoorziening van woonhuizen. Het grappige wil dat er in *Panorama* een toekomstverwachting staat die zeer dicht in de buurt komt van onze huidige elektrische stand van zaken. Zie figuur 74 op de volgende pagina, waarin de ‘huiskamer van de toekomst’ is afgebeeld. De meeste getoonde apparaten hebben we daadwerkelijk in ons huis hangen. De periode van mijn onderzoek, 1918 – 1939, betekende een overgangperiode in Nederland. Ons land werd geëlektrificeerd binnen deze jaren, de voedingsbodem voor de geheel elektrische wijken stamt uit deze periode. Waar eerst alleen bedrijven installaties lieten aanleggen voor elektrische verlichting, veranderde dit als snel in hele straten. Uiteindelijk werden de regionale systemen aaneengesloten en was Nederland werkelijk verlicht.

Ik heb getracht een algemeen beeld te geven van elektriciteit tijdens het interbellum. Het was zeer lastig om niet te verzanden in opsomming van voorbeelden, zeker gezien de enorme hoeveelheid bronnenmateriaal die ik uit *Panorama* en *Het Leven* heb verzameld. Elk artikel, of elke afbeelding die ik niet heb besproken, voelde als een afbreuk aan het beeld van elektriciteit. Hetzelfde geldt voor de advertenties. Uiteindelijk moesten er keuzes worden gemaakt en alhoewel er een flink aantal voorbeelden (in met name hoofdstuk 6) in mijn onderzoek staat, denk ik dat de voorbeelden in het voordeel werken van het algemene beeld van elektriciteit.

Achteraf bleek de toepassing van verschillende in hoofdstuk 3 genoemde theorieën

²⁹⁹ Auteur onbekend, ‘De geheime zender van Groot-Rotterdam’, *Panorama* 6 februari 1936, 25.

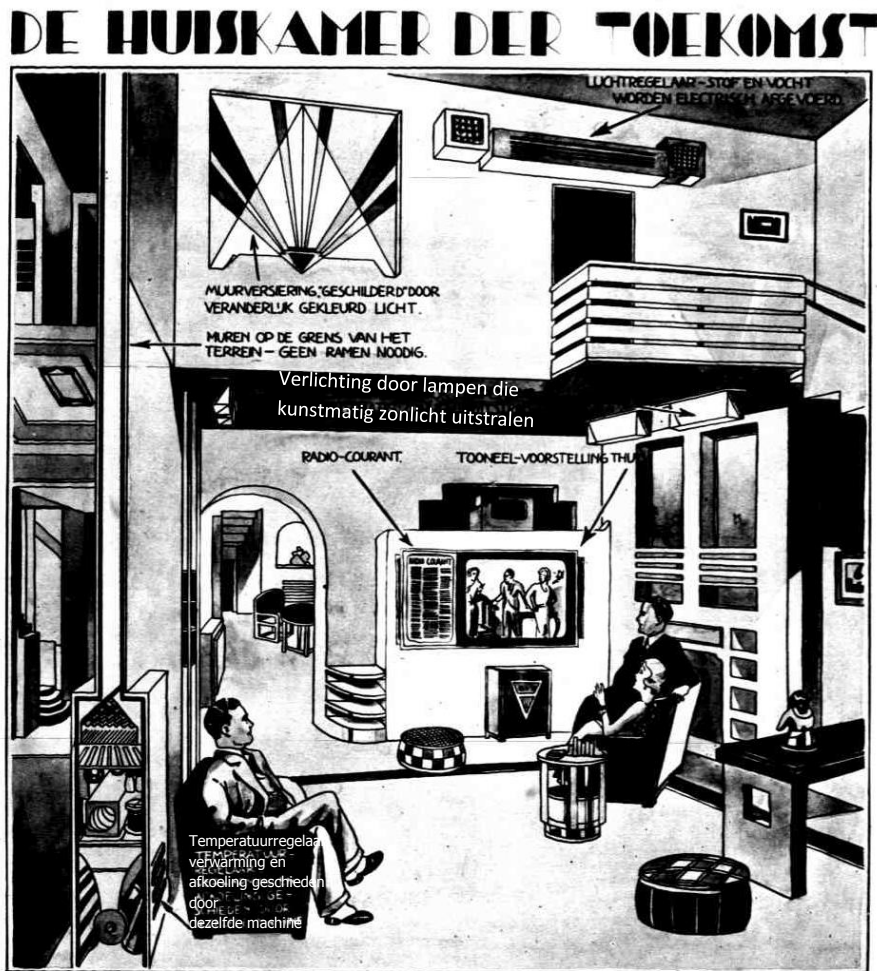
moeilijker dan gedacht. Een theorie begrijpen is iets anders dan deze daadwerkelijk toepassen. Om die reden heb ik er voor gekozen om meer te steunen op de statistische gegevens. De hoeveelheid gegevens uit de weekbladen leende zich tevens beter voor een kwantitatief onderzoek dan voor een kwalitatief onderzoek. Dit neemt niet weg dat de theorieën een goede leidraad vormden bij de analyse van specifieke voorbeelden.

In de analyse van tweeëntwintig jaargangen van zowel *Het Leven* en *Panorama* heb ik mijzelf de vraag gesteld: 'Wat is het beeld van elektriciteit in Nederlandse geïllustreerde tijdschriften tijdens het interbellum en hoe valt dit beeld te verklaren?' Ik heb deze hoofdvraag met behulp van de reclames, afbeeldingen en artikelen op het gebied van elektriciteit geprobeerd te beantwoorden. De drie gekozen onderwerpen presenteerden een beeld van elektriciteit. Deze waren achteraf gezien zeer goed in overeenstemming te brengen met elkaar.

Het beeld dat wordt gecreëerd van elektriciteit in de weekbladen is in de eerste plaats niet negatief. Er zijn maar weinig afbeeldingen waarop elektriciteit in een kwaad daglicht werd gesteld en de hoeveelheid artikelen met een negatieve inslag wat betreft elektriciteit is ver in de minderheid. Dit is weinig verassend. Elektriciteit werd in enkele jaren dermate belangrijk en onmisbaar, dat het niet te verwachten was dat het beeld negatief zou zijn. Daarnaast waren er verschillende toepassingen van elektriciteit die veel ontzag wekten, denk bijvoorbeeld aan elektrische verlichting of de radio. Er is een groot verschil te bemerken tussen beide bladen als het gaat om negatieve artikelen en afbeeldingen. *Het Leven* heeft een sensationelere insteek dan *Panorama*. Dit verklaart waarom er in *Panorama*, in vergelijking tot *Het Leven*, aanzienlijk minder negatieve afbeeldingen en artikelen staan. *Het Leven* plaatst bijvoorbeeld smeulige artikelen over de elektrische stoel, waarin de wreedheid benadrukt wordt. In *Panorama* wordt slechts benoemd dat er zoiets is als de elektrische stoel, maar er worden geen waardeoordelen aan verbonden. *Panorama* was met een recht een gezinsblad, de artikelen blijven meer aan de oppervlakte en zijn voor de allerkleinsten oogjes niet aanstootgevend. *Het Leven* mocht dan een 'kinderhoekje' hebben, maar de meeste artikelen waren bedoeld voor de volwassen geest.

Opmerkelijk is het hoge aantal neutrale artikelen en afbeeldingen in de weekbladen. In het geval van de afbeeldingen is het aantal neutrale afbeeldingen zelfs hoger dan het aantal positieve afbeeldingen. De oorzaak hiervoor ligt besloten in de gewenning aan elektriciteit. Meer dan eens wordt door de auteurs uit de tijdschriften beweerd dat er niet meer wordt stilgestaan bij 'het wonder der techniek'.

Figuur 74 'De huiskamer der toekomst', Panorama 25 november 1932

Elektriciteit is kennelijk een vanzelfsprekendheid geworden. Slechts wanneer de stroom uitvalt, is de consument zich weer bewust van alle apparatuur om zich heen. Toch bestaat er een grote wrijving in de tijdschriften tussen enerzijds gewenning en anderzijds verwondering. Hoe hard ook in sommige artikelen beweerd wordt dat de gemiddelde Nederlander gewend is geraakt aan elektriciteit, blijven er net zoveel (positieve) artikelen en afbeeldingen verschijnen van nieuwe en bestaande toepassingen van elektriciteit, waarin een grote bewondering wordt uitgesproken ten behoeve van elektrotechniek. Aan de ene kant hoort elektriciteit het dagelijks bestaan, maar nieuwe toepassingen er van zijn bewonderingswaardig. Gek genoeg lijkt er weinig veranderd te zijn in meer dan tachtig jaar. Hoe vaak staan we vandaag de dag nog stil bij hoe bijzonder alle vormen van elektrotechniek om ons heen zijn? Pas bij een nieuwe doorbraak word je er aan herinnerd dat wij mensen zeer handig zijn geworden in het kunstmatig beïnvloeden van de wereld om ons heen.

Het beeld van elektriciteit destijds was wereldlijk, in het overgrote deel wordt elektriciteit beschreven en getoond in zakelijke, of technische termen. Slechts enkele

artikelen in *Panorama* hanteren bovennatuurlijke termen in de beschrijving van elektriciteit. Dit gebeurt louter in de periode 1918 tot 1922, daarna verdwijnen termen als ‘mystiek’ en ‘geheimzinnig’ uit de artikelen in *Panorama*. In *Het Leven* ontbreken ‘bovennatuurlijke’ artikelen in zijn totaliteit. Wel worden er bovennatuurlijke woorden als ‘feeëriek’ en ‘sprookjesachtig’ gebruikt bij de beschrijving van elektrisch licht. Het gaat in die gevallen om een uitdrukking van de schoonheid van elektrisch licht. De woorden zijn bijvoeglijk gebruikt en komen niet voort uit een vorm van onwetendheid wat betreft elektriciteit. De reden waarom elektriciteit voornamelijk in wereldlijke termen wordt beschreven hangt samen met de gewenning aan de toepassingen van elektriciteit. Vanuit de literatuur is bekend dat elektriciteit in de late negentiende eeuw nog werd gezien als iets (bijna) bovennatuurlijks. In de jaren twintig en dertig is de toepassing van elektriciteit al een dermate bekend fenomeen dat het bovennatuurlijke randje er zo goed als af is.

De in de literatuur beschreven focus op de Nederlandse huisvrouw is niet sterk terug te zien in de door mij gekozen tijdschriften. Ik had verwacht dat ik in advertenties een oververtegenwoordiging van vrouwen zou gaan tegenkomen. Dit was niet het geval. In zowel *Panorama* als *Het Leven* is het aantal genderloze reclames in de meerderheid.³⁰⁰ Worden er wel mannen of vrouwen afgebeeld op advertenties, dan zijn dit in *Panorama* vaker mannen, in *Het Leven* zijn het juist vaker vrouwen. De advertenties uit *Het Leven* zijn dus in beperkte mate in overeenstemming te brengen met de literatuur, de reclames in *Panorama* totaal niet. Kortom het beeld dat hier uit volgt is dat er slechts een kleine focus op de Nederlandse vrouw bestaat, als je hier al van kunt spreken. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat destijds zeer goed bekend was voor wie bepaalde elektrische apparaten bedoeld waren. Het ontbreken van gender in de advertenties kan ook een praktische reden hebben: het scheelt een hoop ruimte in het ontwerp van de reclame, wat het goedkoper maakt om ze te plaatsen. Feit blijft dat ik op basis van de advertenties in *Panorama* en *Het Leven* niet kan spreken van een sterke focus op de Nederlandse huisvrouw.

Het blijft lastig om te bepalen of de elektrische apparatuur in de jaren twintig en dertig voor iedereen bereikbaar was. Voor grofweg een kwart van de advertenties kon worden bepaald of de aangeboden elektrische producten duur of betaalbaar waren. Over het algemeen werden op de pagina's van *Panorama* voornamelijk dure producten aangeboden, in *Het Leven* was het meer in balans: in dit weekblad werden ongeveer even veel dure als betaalbare elektrische producten aangeboden. Door verschillende auteurs wordt beschreven dat de

³⁰⁰ In *Het Leven* zijn in 87% van de reclames geen mannen of vrouwen te zien! In *Panorama* ligt dit aantal op 58%.

consument vanaf de jaren twintig interessant wordt voor de aanbieders van elektriciteit. Zoals beschreven in hoofdstuk 2 wilden de elektriciteitsbedrijven zorgen voor een zo hoog mogelijke afname van elektriciteit. Dit wilden zij bewerkstelligen door de verkoop van elektrische apparatuur (het ging zelfs zo ver dat allerlei elektrische apparaten werden uitgevonden, puur om de afname van elektriciteit te stimuleren). Deze ontwikkelingen zijn terug te zien aan de hand van de dure en betaalbare producten in de advertenties van *Het Leven*. Met name in de periode 1918 tot 1921 worden er voornamelijk dure apparaten aangeboden. Vanaf 1922 slaat het plotseling om: de betaalbare producten verdringen de dure apparaten en blijven vrijwel de gehele onderzoeksperiode (op twee jaargangen na: 1927 en 1929) in de meerderheid.

Meer dan eens is de verwondering en bewondering te zien voor de elektrotechniek door de redacties van beide bladen. Voornamelijk de radio en elektrisch licht verdienen waardering in *Panorama* en *Het Leven*. Met verbazing wordt er gekeken naar wat mogelijk is met elektriciteit. Veelvuldig ben ik de zin ‘Wat leven we toch in een tijd waarin alles mogelijk is’, tegengekomen. Horen op afstand, het in beweging zetten van levenloze objecten, alles lijkt te kunnen met behulp van elektriciteit. Er valt dan ook een algemene beeld van elektriciteit te destilleren uit de artikelen, afbeeldingen en reclames uit de weekbladen. Namelijk: ‘electriciteit is moderniteit’ en ‘met elektriciteit is alles mogelijk’. Voor elk probleem (in de ruimste zin van het woord) bestaat een elektrische oplossing. Of het nu gaat om de bestrijding van menselijke kwalen, of het terugdringen van gevaarlijke verkeerssituaties, een elektrisch apparaat biedt een vorm van remedie.

Electriciteit kwam met de snelheid van het licht en werd al even snel omarmt. De pagina's van *Panorama* en *Het Leven* tonen die omarming. Van een luxe artikel veranderde elektriciteit in een vanzelfsprekendheid. Waar na de Eerste Wereldoorlog pogingen werden ondernomen om iedereen aan te sluiten op het net, was Nederland aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog volledig verlicht. Ondanks de elektriciteit kon niemand ons behoeden voor de vijf jaren duisternis die zouden volgen.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Koninklijke Bibliotheek Den Haag, microfilm (kast 40, lade 4), *Panorama* alle jaargangen binnen de periode 1917 – 1939

Koninklijke Bibliotheek Den Haag, microfilm (kast 39, lade 6 en 7), *Het Leven* alle jaargangen binnen de periode 1918 – 1939

Secundaire bronnen

Bureau Ellens BV (C.Bauer) (red.), *Elektriciteit voor Nederland, een terugblik. Uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de N.V. tot Keuring van elektrotechnische materialen (KEMA) en het 25-jarig bestaan van de Vereniging van Exploitanten van elektriciteitsbedrijven in Nederland (VEEN); aangeboden door de Vereniging van directeuren van elektriciteitsbedrijven in Nederland (VDEN)* (Arnhem 1977)

Canby, Edward, *Geschiedenis der elektriciteit* (Amsterdam 1964)

Ceruzzi, Paul E., 'Moore's law and technological determinism: reflections on the history of technology', *Technology and Culture* 46 (2005)

Edgerton, Dave, 'What is the historiography of technology about?' *Technology and Culture* 51 (2010)

Ferguson, Eugene S., 'Towards a discipline of the history of technology', *Technology and Culture* 15 (1974)

Fiske, John, *Introduction to communication studies* (Londen, 1990)

Fitzgerald, Deborah, 'Nuts and bolts of the past: A history of American technology, 1776-1860 by David Freeman Hawke; In context: History and the history of technology: essays in honor of Melvin Kranzberg by Stephen H. Cutcliffe; Robert C. PostReview', *The Journal of American History* 76 (1990)

Fores, Michael, 'The history of technology: An alternative view', *Technology and Culture* 20 (1979)

Goey, Ferry de, *PUEM 75 jaar 'bron van licht en welvaart'* (1991 Utrecht)

Hard, Mikael, Andrew Jamison, *Hubris and Hybrids. A cultural history of technology and science* (Londen 2005)

Hughes, Thomas P., *Networks of power. Electrification in Western society, 1880-1930* (1983 London)

Hughes, Thomas P., 'The evolution of large technological systems', in Wiebe E. Bijker, Thomas P. Hughes, and Trevor J. Pinch (eds.) *The social construction of technological systems. New directions in the sociology and history of technology* (1987 London)

Hughes, Thomas P., *American genesis. A century of invention and technological enthusiasm, 1870-1970* (Chicago 2004)

Ladiges, Ado, *100 jaar spanning. Een eeuw elektriciteit in Nederland 1900-2000* (Deventer 2000)

Lente, Dick van, 'Een getemde feeks? Het atoom in *Panorama*, 1946-1960' in: Frans Meijman, Stephanie Snelders en Onno de Wit (red.) *Leonardo voor het publiek* (Amsterdam 2007)

Long, Pamela O., 'The *Annales* and the history of technology', *Technology and Culture* 46 (2005)

Lintsen, Harry (ea.), *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland 1800-2000* (Zutphen 2005)

Lintsen, Harry (red.), *Geschiedenis van techniek in Nederland . De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel III* (Zutphen 1993)

Misa, Thomas J., *Leonardo to the internet: technology and culture from the renaissance to the present* (Baltimore 2004)

Multhauf, Robert P., 'Some observations on the state of the history of technology', *Technology and Culture* 15 (1974)

- Mumford, Lewis, *Technics and civilization* (2010 Chicago)
- Nye, David, *Electrifying America: social meanings of a new technology* (Massachusetts 1990)
- Nye, David, *Narratives and spaces: technology and the construction of American culture* (New York 1998)
- Oldenziel, Ruth, Harry Lintsen, *Het technisch paradijs, Honderd jaar elektriciteit in huis* (Mijdrecht 2000)
- Olst, Rijken van, *Centraal Bureau voor de Statistiek. Het nationale inkomen van Nederland 1921-1939* (Utrecht 1948)
- Overbeeke, Peter van, *Kachels, geisers en fornuizen. Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975* (Hilversum 2001)
- Pursell, Carrol, 'The history of technology and the study of material culture', *American Quarterly* 35 (1983)
- Pursell, Carrol, *The machine in Amerika. A social history of technology* (1995 London)
- Rijke de, Timo *Het elektrische huis. Vormgeving en acceptatie van elektrische huishoudelijke apparaten in Nederland* (Rotterdam 1998)
- Schot, J.W., H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw IV. Huishouden, medische techniek* (Zutphen 2001)
- Staudenmaier, John, *Technology's storytellers; reweaving the human fabric* (Massachusetts 1985)
- Storey, John *Cultural studies and the study of popular culture. Third edition: revised and expanded* (Edinburgh 2010)
- Winner, Langdon, 'Do artifacts have politics?', in: Donald MacKenzie and Judy Wajcman (eds.) *The social shaping of technology* (1999 Buckingham)
- Williams, Rosalind H., 'Lewis Mumford's Technics and civilization', *Technology and Culture* 43 (2002)

Internet

Henrik-Willem Hofs, 'Gasloos wonen in opkomt', NOS, <http://nos.nl/artikel/2045608-gasloos-wonen-in-opkomst.html> (geraadpleegd op 07-07-15).

LIJST VAN ONREGELMATIGHEDEN LIST OF IRREGULARITIES

Panorama. Geïllustreerd weekblad in koperdiepdruk.

Onregelmatigheden 1913 t/m 1936

1 ^e jrg.	no. 01	juli 1913	Eerste aflevering verschijnt op 2 juli. Omslag ontbreekt. Hiervoor verscheen het tijdschrift 2x per week. Vanaf 24 mei 1916 verschijnt Panorama wekelijks.
2 ^e jrg.	no. 22a	nov. 1914	
3 ^e jrg.	no. 48	mei 1916	
4 ^e jrg.	-----	---- 1917	Jaargang erg strak ingebonden, daardoor zijn er soms teksten moeilijk leesbaar in de kneep.
8 ^e jrg.	no. 34	feb. 1921	Tekst onderaan de pagina te kort aafgesneden.
9 ^e jrg.	no. 50	juni 1922	Ondernummering nr. 23 is foutief gedrukt moet nr. 24 zijn. Geldt ook voor de volgende nrs.
10 ^e jrg.	no. 01	juli 1922	Vanaf juli-okt. zijn diverse pagina's onderaan licht beschadigd. Bij juli t/m aug. is het omslag achterin bijgebonden.
11 ^e jrg.	no. 01	juli 1923	Jubileumnummer.
11 ^e jrg.	no. 31	jan. 1924	P. 13-14 tekst licht beschadigd.
13 ^e jrg.	no. 30	jan. 1926	P. 11-12 tekst licht beschadigd.
13 ^e jrg.	no. 32	jan. 1926	P. 7-8 tekst beschadigd.
14 ^e jrg.	no. 27	jan. 1927	P. 13-14 tekst bij de randen licht beschadigd.
14 ^e jrg.	no. 28	jan. 1927	P. 4 tekst licht beschadigd.
16 ^e jrg.	no. 01	jan. 1929	Andere lay-out en meer (24) pagina's.
18 ^e jrg.	no. 02	jan. 1931	P. 17-18 tekst beschadigd.
18 ^e jrg.	no. 04	jan. 1931	P. 7-8 en 25-26 zijn de foto's uitgeknipt.
18 ^e jrg.	no. 05	jan. 1931	Gedeelte van voorpagina en p. 2 ontbreekt.
18 ^e jrg.	no. 09	feb. 1931	P. 15-16 foto uitgeknipt.
18 ^e jrg.	no. 15	april 1931	P. 7-8 klein gedeelte van de tekst ontbreekt.
18 ^e jrg.	no. 23	juni 1931	Omslag en p. 3-4 ontbreken.
18 ^e jrg.	no. 24	juni 1931	P. 13-14 ontbreken.
19 ^e jrg.	no. 52	dec. 1931	P. 29-30 tekst licht beschadigd.
19 ^e jrg.	no. 01	jan. 1932	P. 3-4 onderaan beschadigd.
19 ^e jrg.	no. 15	april 1932	P. 31-32 licht beschadigd.
19 ^e jrg.	-----	---- 1932	De nummering 19 t/m 48 is overgeslagen.
19 ^e jrg.	no. 49	mei 1932	Vanwege een fusie tussen Panorama en Ons Land, heet het tijdschrift met ingang van 6 mei : Ons land Panorama. Zie p. 1379.
20 ^e jrg.	no. 05	juli 1932	P. 155-156 tekst licht beschadigd.
20 ^e jrg.	no. 39	feb. 1933	P. 1243-1244 te kort afgesneden.
21 ^e jrg.	no. 12	aug. 1933	2x p. 375. De 2 ^e p. 375 moet p. 377 zijn.
21 ^e jrg.	no. 26	nov. 1933	P. 803-804 tekst licht beschadigd.
21 ^e jrg.	no. 27	dec. 1933	Omslag ontbreekt. Vanwege slechte staat van de aflevering zijn de pagina's 835-843,847 en 850 licht beschadigd bij de randen.
21 ^e jrg.	no. 29	dec. 1933	P. 897-898 en 927-928 teksten bij de randen be-

21 ^e jrg.	no. 30	dec. 1933	schadigd.
21 ^e jrg.	-----	jan. 1934	Klein gedeelte ontbreekt van p. 983-984.
			Vanaf nu is Groot Rotterdam Panorama meeverfilmd t/m 1940 daar nergens in den lande complete sets te vinden waren.
21 ^e jrg.	no. 42	mrt. 1934	P. 1348 tekst onderaan te kort afgesneden.
			Jaargang strak ingebonden, soms in de kneep lastig te lezen.
21 ^e jrg.	no. 03	juni 1934	P. 87-88 (omslag) ontbreekt.
22 ^e jrg.	no. 02	jan. 1935	P. 31 licht beschadigd.
22 ^e jrg.	no. 09	mrt. 1935	P. 29 als p. 25 genummerd.
22 ^e jrg.	no. 13	april 1935	P. 7-8 en p. 37-38 licht beschadigd.
23 ^e jrg.	no. 39	okt. 1935	Aflevering te kort afgesneden, tekstverlies.
			In de kneep te strak ingebonden, tekst moeilijk te lezen.
23 ^e jrg.	no. 09	feb. 1936	P.33-34 ontbreken.
23 ^e jrg.	no. 10	mrt. 1936	P.33-34 ontbreken.
24 ^e jrg.	no. 33	aug. 1936	P.15-16 ontbreken.
24 ^e jrg.	no. 39	sept. 1936	P.33-34 ontbreken.

LIJST VAN ONREGELMATIGHEDEN

LIST OF IRREGULARITIES

Panorama : geïllustreerd weekblad in koperdiepdruk Onregelmatigheden 1937 t/m 1944

Naar alle waarschijnlijkheid zijn er van Panorama in de periode 1934-1941 alleen regionale edities verschenen. Enige voorbeelden van regionale edities zijn: Ons Zeeland : Panorama, Ons Limburg : Panorama, De stad Amsterdam : Panorama, Ons Zuiden : Panorama, Groot Rotterdam : Panorama en 's-Gravenhage in Beeld : Panorama. Deze regionale edities bevatten, naast het landelijke nieuws, ieder een aantal pagina's eigen regionaal nieuws. Het landelijke nieuws in de verschillende regionale edities stemt overeen.

Vanaf januari 1934 t/m december 1936 is voor verfilming de regionale editie Groot Rotterdam : Panorama gebruikt . Voor de periode 1 januari 1937 t/m 28 augustus 1941 is (i.t.t. wat vermeld staat in de lijst van onregelmatigheden 1913-1936) gebruik gemaakt van de regionale editie 's-Gravenhage in Beeld : Panorama voor verfilming. Vanaf september 1941 wordt Panorama weer als hoofdtitel genoemd en is de landelijke uitgave gebruikt voor verfilming.

Vanaf 1937 t/m 1944 worden er geen jaargangen vermeld. Bij 1936 wordt nog wel de jaargang genoemd, t.w. de 24^e jaargang.

nr. 01	jan.	1937	P. 6-8 en 33 t/m 36 ontbreken.
nr. 05	febr.	1937	P. 10 t/m 11 ontbreken.
nr. 09	mrt.	1937	P. 14 t/m 18 ontbreken.
nr. 12	mrt.	1937	Helft van de voorplaat ontbreekt.
nr. 43	okt.	1937	P. 37: 2 ingeplakte spaarillustratie's van Douwe Egberts.
nr. 36	sept.	1938	Herinneringsalbum Wilhelmina 1898-1938.
nr. 52	dec.	1940	Hierna kerstboek 64 pagina's.
nr. 36	sept.	1941	Vanaf nu is de koptiteling 's-Gravenhage in Beeld verdwenen en resteert Panorama in de titel.
nr. 15	apr.	1942	Verordening vanwege papierschaarste. Heeft nu nog 16 pagina's.
nr. 28	juli	1942	Vanaf 9 juli verschijnt het tijdschrift twee-wekelijks.
nr. 01	jan.	1943	Minderkleurige lay-out.
nr. 04	febr.	1943	Wederom papierschaarste. Heeft nu nog maar 12 pagina's.
nr. 18	aug.	1944	Dit is de laatste aflevering. Verschijnt pas weer juni 1946.

LIJST VAN ONREGELMATIGHEDEN *LIST OF IRREGULARITIES*

Het Leven : geïllustreerd

Onregelmatigheden: 1906 t/m 1941

Jaargang:	Nummer:	Periode:	Bijzonderheden:
01 ^e jrg.	no. 20	juli 1906	Van deze afl. ontbreken helaas de omslagen en advertentiebladen. Daardoor verspringt de nummering. Afleveringen zijn wel compleet!
01 ^e jrg.	no. 44	dec. 1906	De jaargang heeft 45 nummers (zie p. 1404).
02 ^e jrg.	no. 15	april 1907	P. 471/472 is door de drukker overgeslagen.
02 ^e jrg.	no. 22	mei 1907	P. 685/686: ontbreekt.
02 ^e jrg.	no. 29	juli 1907	P. 909/910 tekst licht beschadigd.
02 ^e jrg.	no. 33	aug. 1907	P. 1045/1046 foto uitgeknipt en tekst licht beschadigd.
04 ^e jrg.	no. 22	mei 1909	P.517/518: tekstverlies door oude papier-reparatie.
05 ^e jrg.	no. 47	nov. 1910	P. 971/972: verkeerd gebonden.
06 ^e jrg.	no. 13	mrt. 1911	Na p. 416 begint de nummering weer met p. 409 t/m p. 416. Dit moet zijn: p. 417 t/m p. 424.
07 ^e jrg.	no. 15	april 1912	P. 447/448: licht beschadigd.
07 ^e jrg.	no. 47	nov. 1912	P. 1500/1501 is uitgescheurd.
08 ^e jrg.	no. 01	jan. 1913	P. 41/42 is uitgescheurd.
08 ^e jrg.	no. 30	juli 1913	Na p. 963 begint de nummering weer met p. 932 t/m 963. Zeer waarschijnlijk een drukkersfout, omdat de volgorde van de afleveringen klopt.
10 ^e jrg.	no. 19	mei 1915	P. 571 t/m 574 ontbreken.
10 ^e jrg.	no. 24	juni 1915	P. 742: tekst rechts bovenaan is licht beschadigd.
10 ^e jrg.	no. 32	aug. 1915	P. 995 t/m 998 ontbreken.
10 ^e jrg.	no. 41	okt. 1915	P. 1291/1292 is beschadigd.
10 ^e jrg.	no. 50	dec. 1915	P. 1576 t/m 1579 ontbreken.
12 ^e jrg.	-- --	-- 1917	Eerste half jaar zijn de omslagen niet meegebonden.
13 ^e jrg.	no. 37	sept. 1918	Vanaf p. 1200 verspringt de nummering naar 2001 (moet zijn 1201). Dit wordt de gehele jaargang voortgezet.
14 ^e jrg.	no. 01	jan. 1919	P.15 t/m 18 is uitgescheurd.
14 ^e jrg.	no. 50	dec. 1919	P.1627/1628 is uitgescheurd.
15 ^e jrg.	no. 01	jan. 1920	Gedeelte van de advertentiepagina's 25 en 26

			ontbreekt.
15 ^e jrg.	no. 02	jan. 1920	Gedeelte van de advertentiepagina's 57 en 58 ontbreekt.
15 ^e jrg.	no. 03	jan. 1920	Gedeelte van de advertentiepagina's 89 en 90 ontbreekt.
15 ^e jrg.	no. 04	jan. 1920	Gedeelte van de advertentiepagina's 123 en 124 ontbreekt.
15 ^e jrg.	no. 05	febr. 1920	Gedeelte van de advertentiepagina's 153 en 154 ontbreekt.
15 ^e jrg.	no. 06	febr. 1920	Gedeelte van de advertentiepagina's 187 en 188 ontbreekt.
15 ^e jrg.	no. 07	febr. 1920	Gedeelte van de advertentiepagina's 223 en 224 ontbreekt.
15 ^e jrg.	no. 08	febr. 1920	Gedeelte van de advertentiepagina's 239 en 240 ontbreekt.
15 ^e jrg.	no. 09	mrt. 1920	Gedeelte van de advertentiepagina's 293 en 294 ontbreekt.
15 ^e jrg.	no. 10	mrt. 1920	Gedeelte van de advertentiepagina's 325 en 326 ontbreekt.
17 ^e jrg.	no. 18	mei 1922	Gedeelte van de tekst (advertentiepagina's) pag. 551-552 ontbreekt.
18 ^e jrg.	no. 37a	sept. 1923	Speciaal tussennummer i.v.m. de glorieuze intocht der Koningin in Amsterdam.
18 ^e jrg.	no. 53	dec. 1923	Deze jaargang bevat 53 afleveringen.
20 ^e jrg.	no. 29/30	juli 1925	Vanaf p. 928 is de paginering hopeloos in de war. Na deze pagina begint p. 897 en eindigt met p. 928. Wanneer men door telt bij p.897 komt de nummering uit bij p. 960 en klopt de pagina-aanduiding weer.(deze fout is ook geconstateerd bij andere exemplaren).
20 ^e jrg.	no. 52	dec. 1925	Tussen p. 1656 en p. 1657 zijn 12 pagina's z.g.n. stereoscopische kleurendrukken tussen gebonden . (p. 1625 t/m p. 1632).
21 ^e jrg.	no. 01a	jan. 1926	Extra nummer i.v.m. de overstromings-rampen en watersnood.
22 ^e jrg.	no. 23a	juni 1927	Extra nummer i.v.m met de vreeselijke cycloon over den Achterhoek.
22 ^e jrg.	no. 53	dec. 1927	Deze jaargang bevat 53 afleveringen.
24 ^e jrg.	no. 01	jan. 1929	In de gehele jaargang zijn bij de advertentie-bladen strepen gekrast met een blauwe kleurpotlood. Ook zijn hier en daar de pagina's te kort afgesneden.
24 ^e jrg.	no. 30	juli 1929	P. 977/978: bovenste gedeelte is afgeknipt.
26 ^e jrg.	no. 39	sept. 1931	Gedeelte van het achterste advertentieblad ontbreekt.
27 ^e jrg.	--	-- 1932	Van de afleveringen van deze jaargang ontbreken enkele advertentiebladen.

28 ^e jrg.	no. 47	nov. 1933	Van pagina 1499-1500 ontbreekt een gedeelte van de foto/tekst.
29 ^e jrg.	no. 02	jan. 1934	Van pagina 59-60 ontbreekt een gedeelte van de advertentie/tekst.
29 ^e jrg.	no. 06	febr. 1934	Van pagina 177-178 ontbreekt een gedeelte.
29 ^e jrg.	no. 11a	mrt. 1934	Extra nummer t.n.v. het overlijden van z.k.h. Koningin Emma.
30 ^e jrg.	no. 23	juni. 1935	P.744/745 licht beschadigd.
30 ^e jrg.	no. 29	juli 1935	P.935/936 stukje uitgeknipt.
31 ^e jrg	--	jan./juni 1936	Boven - en onderkant te kort afgesneden en er is veelvuldig geknipt.
31 ^e jrg	no. 27	juli 1936	Omslagpagina ontbreekt.
32 ^e jrg	no. 01	jan. 1937	Voorpagina ontbreekt.
32 ^e jrg.	no. 22	mei 1937	P.681 is te kort afgesneden.
32 ^e jrg.	no. 27	juni 1937	Vanaf dit nummer zijn de omslagpagina's niet meer aanwezig.
32 ^{ste} jrg.	no. 28	juli 1937	P. 903-904 beschadigde tekst.
33 ^e jrg.	no. 06	febr. 1938	Aflevering ontbreekt.
34 ^e jrg.	no. 27	juli 1939	P. 846 onderaan beschadigde tekst en te kort afgesneden.
34 ^e jrg	no. 48	dec. 1939	Vanaf dit nummer is er waterschade.
35 ^e jrg.	--	jan./dec.1940	Van de gehele jaargang zijn de pagina's te kort afgesneden.